

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk Årbog 2007

NEVADA

Erhvervshistorisk
Årbog

Erhvervshistorisk Årbog

2007

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

Bind 56

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:
Libertyskibet Nevada, se side 143

REDAKTION:
Chr. R. Jansen
Lone Hedegaard Liljegren
Under medvirken af
Jørgen Fink

REFEREES:
Hans Chr. Johansen
Kurt Pedersen
Per Henning Hansen
Per Boje
Jesper Strandskov
Bjørn Poulsen

English Translation:
Jørgen Peter Clausager
David Slater

Trykt med støtte af
Erhvervsarkivet og Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN
0071-1152

Copyright © 2007 by Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

Teori og metode

<i>Kurt Pedersen og Jesper Strandskov: Forretningsmodeller under Danmarks industrialisering</i>	7
<i>Finn Olesen: Den keynesianske revolution og nogle tidlige danske bidrag</i>	30
<i>Elizabeth Adkins og Kenneth Wirth: Erhvervsarkiver i USA</i>	50

Artikler

<i>Anders Henten: Dansk telefonhistorie – en tematiseret oversigt</i>	57
<i>Linda Laursen: Mælkeloven 1940. Rationalisering af mejerier og mejeriudsalg i Århus</i>	85
<i>Thomas Norskov Kristensen: En lang og sej kamp – en analyse af skibserstatningssagen 1945-58</i>	131
Afleveringer til Erhvervsarkivet 2006	180
Bidragydere til denne årbog	192
English Summary	194

Indholdsfortegnelsen til de tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog kan findes på internetadressen: www.sa.dk/ea/Aarbog/Indholdsfortegnelse.htm

Forretningsmodeller under Danmarks industrialisering

AF KURT PEDERSEN OG JESPER STRANDSKOV

Tænkningen inden for erhvervs- og forretningslivet kan undertiden føres tilbage til kinesisk krigsførelse nogle tusind år før vor tidsregning. Som erhvervsøkonomisk disciplin har strategi og forretningsudvikling et historisk perspektiv på omkring 70 år. Men det var først fra slutningen af 1970'erne, at området brød igennem som en profileret disciplin, som i de seneste år er blevet facetteret og modnet. Det forholdsvis nye begreb forretningsmodel er et af de nyeste skud på stammen. Der argumenteres i artiklen for, at meget af nutidens strategiske tænkning er baseret på udviklingen og forfinelsen af økonomisk teori i løbet af 1930'erne.

Det er i denne sammenhæng interessant, at meget af den forretningsmæssige tænkning, som blev udviklet i Danmark omkring forrige århundredskifte, foregreb den senere økonomiske og strategiske tænkning. Spor af erhvervsikoner som C.F. Tietgen, Otto Mønsted, Philip W. Heyman og H.N. Andersen kan uden besvær genfindes i den senere litteratur. Artiklen gør i store træk rede for nutidens teoretiske tænkning inden for strategi og forretningsudvikling og placerer fire af datidens erhvervsprofiler i forhold hertil. Endelig gøres der rede for, hvorledes deres praksis – så forskellig den end var – blev afspejlet i økonomisk teori omkring et halvt århundrede senere. Det centrale tema bliver dermed det komplekse samspil mellem praksis og teori.

Nutidens strategi og forretningstænkning

I begyndelsen af 1970'erne blev en længere periode med historisk høj og nogenlunde stabil vækst afbrudt af en periode med betydelig turbulens. De modeller, der traditionelt havde været anvendt til makroøkonomisk styring, slog ikke længere til¹, og i den enkelte virksomhed stillede den nye, labile virkelighed nye krav til ledelse. Det betød, at de historisk dominerende opfattelser af strategi og forretningsudvikling ikke længere kunne tilbyde ledelsen i virksomheder et tilfredsstillende grundlag at træffe beslutninger på. Så længe, de fleste tidsserier vokse-

de med mellem 3 og 4 % om året, var planlægning en overkommelig affære. Men med den nye turbulens skulle forretningstænkningen revideres. Der bød sig snart forskellige alternativer til, og der skal i denne artikel oprides fire forskellige perspektiver eller tilgange til strategi og forretningsudvikling.

Den første og meget succesrige udfordring til den herskende forretningsfilosofi kom fra professor Michael E. Porter, Harvard Business School, som eksplicit tog fat i virksomhedseksterne forhold. Turbulensen kom fra omgivelserne – især branchebetingelserne – og kunne relateres til forhold omkring kunder, leverandører, konkurrenter såvel som politisk-økonomiske og andre udefrakommende forhold. Der var også et klart blik for virkningen af ændringer i den offentlige politik. Porter gjorde fem centrale drivkræfter til hver mands eje og i forlængelse heraf det strategiske hovedbudskab: positionering (Porter, 1980). I den følgende bog fra 1985 blev den ligeså kendte værdikæde introduceret som et værktøj til intern analyse (Porter, 1985).

Men først og sidst var budskabet, at strategien skal udarbejdes i forhold til faktorer i virksomhedens omverden. Hermed var der også knyttet an til den industriøkonomiske tradition, som Bain (1956) og andre havde gjort sig til talsmænd for en generation før.² Da der er tale om anvendelse af ret standardiseret mikroøkonomisk tænkning, går teorien i virkeligheden tilbage til den marginalistiske revolution i 1870'erne. Dermed er det også det rationelle, der er centralt i teorien – på basis af en række funktionelle forhold som afsætnings- og omkostningsfunktioner findes den for virksomheden optimale løsning.

En konkurrerende tilgang er bygget op over begrebet transaktionsomkostninger (Williamson 1975). Grundfilosofien er, at markedstransaktioner kræver omkostninger både før, under og efter handlen, f.eks. i forbindelse med vurdering af produktkvalitet, kontraktindgåelse samt løbende overvågning af kvalitet og i forbindelse med håndtering af eventuelt kontraktbrud. I nogle tilfælde vil disse omkostninger være så store, at virksomheden vælger at erstatte markedet med et internt marked – man sikrer sine forsyninger inden for koncernen, eller man vælger at integrere fremad og få kontrol over sine afsætningskanaler. Det er selvsagt et spørgsmål om transaktionens karakter og omstændighederne i bredere forstand, om man skal vælge at handle eller selv gøre tingene. En tredje mulighed er »dyaden«, altså opbygning af længerevarende relationer baseret på gensidig tillid og engagement (joint-ventures, strategiske alliancer).

Transaktionsomkostningsteorien er efter sin natur snæver i sit fokus

– den enkelte transaktion. Men den giver et input til forståelse af de drivkræfter, der spiller ind, når virksomheden skal afgøre sit omfang («scope»), herunder om aktiviteter skal outsources eller insources. Teorien går længere tilbage end Williamson, idet Coase (1937) traditionelt anses for det første værk inden for teoriretningen. Coase behandlede meget eksplicit det spørgsmål, hvorfor der overhovedet findes virksomheder. Han advokerede for en rationelt betinget arbejdsdeling mellem virksomheder og marked – og i forlængelse heraf grænserne for virksomhedernes aktiviteter.

Hovedudfordringen til Porters strategitænkning kom dog fra en anden side, nemlig fra den såkaldt *ressourcebaserede teori*. Rødderne går tilbage til Penrose (1959), som behandlede spørgsmålet, hvordan virksomheden bedst forvalter sine knappe(st) ressourcer, nemlig ledelseskompetence. Lederne kan kun være ét sted ad gangen og har kun et begrænset antal timer til rådighed. De skal fordeles på drift- og vækst opgaver og sætter dermed en grænse for, hvor hurtigt en virksomhed kan ekspandere.

Wernerfelt (1984) – og andre (Barney, 1986) – fulgte op og diskuterede den bedste brug, en virksomhed kan gøre af sine ressourcer. Han rejste det spørgsmål, hvordan kompetencer udvikles over tiden i nye konfigurationer og dermed bestemmer virksomhedens ekspansionsvej. Der bliver dermed tale om en teoriretning, der er indadskuende og formulerer strategien udad på grundlag af interne forhold. Næsten i komplet opposition til Porters filosofi.³ Begrebet stiafhængighed bliver dermed vigtigt: den vej, en virksomhed vælger for fremtiden, er i høj grad bundet op på de ressourcer og kompetencer, den har udviklet i fortiden.

Den fjerde og sidste tilgang udgøres af entreprenørtænkningen. Denne skole har sine rødder i den såkaldte »østrigske skole«, som blev grundlagt i 1870'erne af Karl Menger (Jacobson, 1992). Tænkningen er bygget op fra efterspørgselssiden, og hermed er entrepreneurs rolle også fastlagt. Den består i at spotte nye behov eller i at finde nye måder at kombinere produktionsfaktorerne på for at tilfredsstille bestående behov. Markedsprocessen bliver dermed målrettet, og uligevægt på markedet den fremherskende tilstand.

One of the implications of the market being a spontaneous order is that no one has particular knowledge of all the relevant conditions on which economic action is based. Consequently, ignorance and uncertainty will surround most market decisions.⁴

Dermed svarer denne tilgang til det nudanske begreb iværksætter. Det er karakteristisk, at i denne tilgang er det essentielt, at beslutninger træffes under stor usikkerhed. Markedsprocesserne bliver helt grundlæggende ustyrlige og planlægning nærmest pr. definition absurd. Entrepreneurs kæmper om de knappe ressourcer, og den, der kan finde den mest profitable måde at kombinere dem på, vinder kampen. Med den fremtrædende østriger Israel Kirzners ord: ... *a useful understanding of the market process requires a notion of competition that is analytically inseparable from the exercise of entrepreneurship*.⁵

Det er helt klart, at de fire perspektiver på forretningstænkning er vidt forskellige.⁶ Således er transaktionsomkostningsteorien snæver i den forstand, at analyseenheden er den enkelte transaktion; det bredere begreb ressourcer står i centrum for to af perspektiverne, og omverdenen – branchen – i bred forstand er analyseenhed i den industriøkonomiske teoridannelse.⁷

For vort formål – den dobbeltsidige forbindelse til praksis og den økonomiske teori – er der især to dimensioner, der har forklaringsværdi, når de teoretiske perspektiver skal rubriceres. For det første, om virksomhedsstrategien er karakteriseret ved en tænkning »udefra og ind« – eller omvendt, om udgangspunktet er i virksomheden, dvs. i form af unikke ressourcer og kompetencer, hvorfra strategien retter sig mod omgivelserne. For det andet om forretningstænkningen i sin natur er kalkulatorisk eller kausal.

Den første sondring blev prominent med den ressourcebaserede teoris udfordring af industriøkonomiske teori i løbet af 1980'erne og 1990'erne. »Indefra-og-ud« filosofien udmøntede sig f.eks. i et slogan som »skomager bliv ved din læst«, eller at virksomheden bør udforme sin strategi omkring sine såkaldte kernekompetencer. Tilsvarende tager transaktionsomkostningsteorien med sin fokus på virksomhedens enkelte transaktioner et indadrettet synspunkt, og siden Coases oprindelige arbejde fra 1937 har det grundlæggende tema netop været at besvare spørgsmålet om, hvor virksomhedens grænser bør gå ud fra en tankegang om at minimere markedets friktion i form af transaktionsomkostninger. Modsat tager både den industriøkonomiske tilgang og iværksættertilgangen udgangspunkt i omverdenen.

Den anden sondring – mellem kalkulemodeller og kausalmodeller – stammer oprindeligt fra Johan Åkerman, der var professor ved universitetet i Lund (Åkerman, 1944).⁸ Kalkulemodeller bygger på neoklassisk økonomisk teori, men rummer også den form for keynesianisme, der udmøntede sig i makroøkonomiske styringsmodeller. Kalkulemo-

dellernes oprindelse er den neoklassiske teori, der i denne sammenhæng kan personificeres ved Alfred Marshall (1842-1924).

Marshall gav som den første en gennemarbejdet fremstilling af det partielle ligevægtskoncept, som alle økonomistuderende fortsat indøver i de første semestre af studiet. Når blot afsætnings- og omkostningsfunktionerne er veldefinerede og kendte, kan konsekvensen af givne ændringer i enten omkostninger eller efterspørgsel beregnes og en ny ligevægt findes. Dette indebærer ændringer i pris og afsat mængde såvel som i virksomhedens overskud og i konsumentoverskuddet.⁹ Der er tale om »lukkede« modeller, hvor alt nødvendigt er forudsat og »alt andet er lige«, eller med andre ord en klar »hvis-så« tænkning.

Kausalmodellerne repræsenterer et alternativt syn på økonomi og forretningstænkning. Modellerne er åbne for alt, hvad der kan inddrages som forklaringsvariable. Hvor kalkulemodellerne pr. implikation er deduktive, vil der som regel være et stærkt induktivt element i kausalmodellerne. Logik er velkomment, men langtfra det eneste teoretiske vurderingskriterium. Casestudier, statistisk interferens eller konventionel historisk metode er alternativer.¹⁰ Kausalmodeller er – nærmest pr. definition – procesorienterede og kan være et godt udgangspunkt for forståelse af erhvervsøkonomiske aspekter, der udspiller sig over tid. Et eksempel kunne være innovationsprocesser eller forretningsudvikling.

Det er nu muligt at sammenholde de fire strategiske skoler i de to nævnte dimensioner. Det viser sig, at de placerer sig med én i hver af de fire mulige konfigurationer, som vist nedenfor:

Figur 1. En taksonomi.

	Internt udgangspunkt	Eksternt udgangspunkt
Kalkule tilgang	<i>Transaktionsomkostnings-tilgangen</i>	<i>Den industriøkonomiske tilgang</i>
Kausal tilgang	<i>Den ressourcebaserede tilgang</i>	<i>Iværksætter-tilgangen</i>

Selvom området strategi og forretningstænkning er langt mere broget og rummer en langt større mangfoldighed end den ovenstående figur lægger op til, vil vi i denne artikel indskrænke os til at renskære de fire forskellige perspektiver både teoretisk og ud fra praksis. Det billede, der nu har dannet sig af de konkurrerende »forretningstænkninger«, bygger på en lang udvikling. Det er ideen i det følgende at spore skolerne tilbage til Danmarks industrialisering – og siden at klarlægge, hvornår de økonomiske teorier opstod, der ligger bag de fire tilgange.

Fire tidlige danske forretningsikoner

Dette afsnit skitserer forholdsvis kortfattet historien om fire danske iværksættere, der kom til at sætte deres præg på perioden omkring Danmarks anden industrielle revolution – C. F. Tietgen, P. W. Heyman, Otto Mønsted og H. N. Andersen. Afsnittet opsummerer hovedtræk af de forretningsimperier, de hver især grundlagde – herunder hvilken baggrund og forudsætninger, erhvervsaktiviteterne byggede på. De fire er velbeskrevne i litteraturen, og der henvises hertil for en dybere forståelse.

Den danske industrialismes bannerfører, *C. F. Tietgen* (1829-1901), kom i 1848 som færdiguddannet inden for manufakturhandel til det danske firma Hald & Rahr i Manchester (Lange, 2006). I den syvårige periode, Tietgen befandt sig i byen, udviklede Manchester sig til et dynamisk center for den blomstrende økonomiske liberalisme. Den viden og de kundskaber, Tietgen erhvervede i England inden for finansiering, bank- og toldvæsen m.v., kom ham til stor nytte i forbindelse med ansættelsen som direktør i det nyetablerede Privatbanken i 1857 – i en alder af blot 28 år.

Adgangen til finansieringskilder, kompetencer og et omfattende personligt netværk blev grundlaget for de fire erhvervsmæssige indsatsområder, Tietgen kom til at stå i spidsen for i den efterfølgende næsten 40-årige periode. For det første kommunikation – telegraf og telefon. For det andet transport – jernbaner, skibsbygning, dampskibe, sporveje med mere. For det tredje forbrugsvarer – soda, sprit, sukker, øl og andet. Og for det fjerde bygge- og anlægsopgaver, herunder havne. Herudover var han med til at indføre nye organisations- og finansieringsformer – aktieselskabsformen, gründerbanker, checks med mere – i forbindelse med den gryende danske industrialisering. I den første del af perioden (1865-1873) var Tietgen fortrinsvis aktiv med at stifte nye selskaber inden for kommunikation og transport, mens hans aktiviteter i den sidste del af perioden var mere rettet mod virksomhedssammenlutninger inden for sukker, øl, sprit, papir m.v.

Tietgens aktivitetsområder var ikke mindst koncentreret inden for ny viden og teknologi, bl.a. med stiftelsen af Det Kjøbenhavnske Sporvejs-Selskab (1866), Store Nordiske Telegraf-Selskab (1869) og China & Japan Extension Telegraf-Selskab i 1874. I begyndelsen af 1870'erne deltog han i etableringen af Svitzer Bjergningsentreprise A/S og Det Kjøbenhavnske Bygge-Selskab, rekonstruktionen af Burmeister & Wain Skibsværft samt med sammenslutningerne til henholdsvis De Danske Sukkerfabrikker og De Danske Cikoriefabrikker. I 1873 var Tietgen – i

C. F. Tietgen (1829-1901) – den liberale Manchesterskoles danske stikling, der fra Privatbankens hovedsæde spandt et net af relationer til store dele af den spirende danske industri og kablede Danmark op på et enestående internationalt netværk. Foto fra Det kgl. Bibliotek.

øvrigt sammen med Philip W. Heyman – med til at anlægge Tuborg Havn med gødningsfabrik, glasfabrik samt bryggerivirksomhed.

Fra midten af 1870'erne til begyndelsen af 1880'erne var C. F. Tietgens iværksættertrang mindre fremtrædende, bl.a. fordi det var kriseår for Privatbanken, ligesom aktiespekulation og kurspleje var nødvendige for, at Store Nordiske Telegraf-Selskab kunne overleve den turbulente periode. Dog var Tietgen én af foregangsmændene i forbindelse med anlæggelsen af den nye Esbjerg Havn i 1875 samt den Østsjællandske Jernbane i 1878. I sine sidste erhvervsaktive år stod han i spidsen for sammenslutningen af en række spritfabrikker til De Danske Spritfabrikker (1881), dannelsen af telefonselskabet KTAS, sammenslutningen af en række bryggerier i De Forenede Bryggerier, opbygningen af de Brock'ske Handelsskoler og forskelligt andet.

Tietgens navn er knyttet sammen med Philip W. Heymans især i forbindelse med etableringen af en række fabrikker på området ved Tuborg

Havn i 1873. Ud over etableringen af et glasværk og en svovlsyrefabrik blev Heyman mest kendt som grundlæggeren af eksportbryggeriet Tuborg, der i den første snes år udviklede sig helt anderledes end stifterne havde forventet. Som en konsekvens overtog Heyman gradvis både majoriteten af aktiekapitalen og ledelsen af Tuborg og udviklede med stor succes selskabet til en stærk hjemmemarkedsvirksomhed gennem dygtig markedsføring af stærkt øl på flasker.

Philip W. Heyman (1837-1893) var som søn af storkøbmand Wulff Philip Heyman vokset op i et jødisk grossererhjem i København, hvor han allerede som 21-årig etablerede et kommissionsfirma inden for korn, smør og fedevare (Pedersen, Strandskov og Sørensen, 2005). Som én af de første startede han eksport af dansk smør til England og Skotland. Hurtigt udvidedes eksporten af smør i dåser til oversøiske pladser, da Heyman i 1864 opfandt en maskine til hermetisk lukning af blikdåser. Op igennem 1860'erne fik han ligeledes etableret et omfattende agent- og forhandlernet på eksportmarkederne, og han vandt priser for sit smør på flere internationale udstillinger. Heyman startede også salg af brasiliansk kaffe i begyndelsen af 1880'erne og var i hele sin aktive erhvervskarriere på jagt efter nye investeringsmuligheder – blandt andet tændstik- og sukkerfabrikation.

Heyman var en af pionererne inden for svineslagteri- og baconvirksomhed. Sammen med Hans Puggaard & Co. etablerede han i 1866 Kjøbenhavns Svineslagteri. Senere stiftede eller opkøbte han en række svineslagterier i provinsen og havde omkring 1890 opbygget et mindre slagteriimperium bestående af Varde (1883), Fyens Svineslagterier (1883), Aalborg Svineslagteri (1884), Maribo Svineslagteri (1884) og Hjørring Svineslagteri (1885). Ligeledes havde han store planer om opkøb af andre slagterier og købte bl.a. slagteriet i Tommelilla i Sverige i 1892. Endvidere blev han i en kort periode medejer af et svineslagteri i Waterford i Irland (1890).

Både inden for bryggeri- og slagteriområdet var Heyman en aktiv fortaler for fusioner og virksomhedssammenslutninger. Dels deltog han i begyndelsen af 1880'erne aktivt i forhandlingerne om at fusionere en række københavnske bryggerier, blandt andre Tuborg og Ny Carlsberg (Carl Jacobsen). I forlængelse heraf deltog han i drøftelserne om en karteldannelse inden for bryggeribranchen i 1890, hvilket slog fejl. Den kom imidlertid kort efter hans død i 1893. Mest visionært var nok hans initiativ til en fusionering af samtlige danske slagterier – private som andelsejede – i A/S De Danske Slagterier.

Otto Mønsted (1838-1916) startede oprindeligt med domicil i Århus

Philip W. Heyman (1837-1893) – den impulsive forretningsmand, der var stolt af at være jøde og at være dansk. Han drak sit Tuborg øl og spiste sine pølser med glæde. En jovial selskabsmand, en streng fader – og en sikker støtte for Estrup. Foto i Erhvervsarkivets Billedsamling.

inden for handel med korn og foderstoffer samt med smørforædling (Strandskov, Sørensen og Pedersen, 1998). Otto Mønsted var født i Fæmmøller uden for Ebeltoft og blev uddannet inden for handel. I 1860 blev han kommis i Roskilde for senere at fortsætte som kommis i den store købmands- og grossistvirksomhed Halberstadt & Mannheimer i København.

I 1865 etablerede han sig med selvstændig købmandsforretning inden for korn og smør i Århus. Fra slutningen af 1860'erne samarbejdede han med sin svigerfar, Hans Broge, om at forbedre smørkvaliteten, hvorved de blandt meget andet forberedte vintersmørudstillingen i Århus og virkede aktivt for at forbedre kvaliteten af bondesmørret. I 1870'erne udvidede han sin korn- og smørforretning med blandt andet filialer i Kø-

Otto Mønsted (1838-1916) – den stille bondesøn fra Østjylland, som spillede lige op med de berømte hollændere, der med tiden skulle forenes i Unilever. »Det bedste ved penge er ikke at eje eller bruge – men at tjene dem«, sagde han – og blev Danmarks rigeste mand. Foto fra Erhvervsarkivets Billedsamling.

benhavn og Odense, ligesom han stiftede firmaet The Danish Preserved Butter Company i 1874. Dette firma solgte smør i blikdåser på et stort antal eksportmarkeder.

Forholdsvis sent – i 1883 – etablerede Mønsted Aarhus Butterine Comani og tog dermed fat på det, der virkelig gjorde ham kendt: margarineproduktion. Forud var der gået betydelige anstrengelser med at få udvirket et spiseligt og salgbart kunstsmørprodukt á la det, der allerede havde været kommercielt markedsført i Frankrig, Holland og England siden de tidlige 1870'ere. Med margarineproduktion som krumtap op-

byggede Mønsted efterhånden et større og sammenhængende erhvervsimperium.

Dels internationaliserede han sin margarineforretning ved at gennemføre betydelige direkte udenlandske investeringer i henholdsvis England – med to fabrikker i henholdsvis Godley (1887) og Southall (1894) – samt Finland (1912) og Warszawa (1914). De britiske investeringer blev meget succesrige og indbragte betydelige overskud. Fra omkring begyndelsen af 1900-tallet og 10-15 år frem var Otto Mønstedes fabrikker markedsførende på det britiske marked. Derimod gik det mindre godt med de østeuropæiske investeringer, hvor dårlig planlægning og – især – 1. Verdenskrig satte en stopper for den videre ekspansion.

Dels gennemførte han en vertikal integration bagud for at sikre sig kontrollen med råvareforsyningerne, spiseolier og affaldsprodukter, gennem investeringer i oliemølleri og -raffinaderi. Mønsted blev således den største aktionær ved rekonstruktionen af Aarhus Oliefabrik (1892) og var med til at gennemføre en internationalisering af denne virksomhed via etableringer af oliefabrikker i Hamburg (1902), England (1907) samt opkøb af Kjøbenhavns Oliefabrik (1909).

Mønsted blev ligeledes hovedaktionær i Korn- og Foderstof Kompagniet (1896), der efter en sammenlægning af en række jyske købmænds korn- og foderstofforretninger kunne aftage affaldsprodukterne fra den vegetabiliske oliefremstilling til videre forarbejdning til foderkager og lignende. Også Kornkompagniet gennemførte umiddelbart efter århundredskiftet en internationalisering med etablering af salgskontorer og opkøbsstationer. Investeringer i plantagedrift på oversøiske steder var også ét af Otto Mønstedes virkefelter.

H. N. Andersen (1852-1937) startede sin erhvervskarriere i udlandet (Lange, 1986 og 1988). Fra at have beskæftiget sig med skibsfart først som skibsdreng, matros og senere skibsfører etablerede han sig med hoteldrift, skibsprovantering samt jord- og byggespekulation i Bangkok i det daværende Siam. I 1884 stiftede han firmaet Andersen & Co., der udover en voksende im- og eksportforretning også gik ind i rederivirksomhed, skovkoncession og savmølle drift m.v.; over en årrække blev Andersen en formuende mand. I forbindelse med hans planer om at vende tilbage til Danmark indledte han et samarbejde med Landmandsbanen, og i 1897 stiftede han det Østasiatiske Kompagni (ØK), der efterfølgende kom til at tegne hans erhvervsmæssige løbebane.

I første halvdel af 1900-tallet blev ØK den suverænt største danske koncern med mere end 20.000 ansatte i fem verdensdele og et utal af produktionsenheder, salgsselskaber og agenturer inden for handel, in-

H. N. Andersen (1852-1937) – en verdensmand med gode forbindelser til Kongehuset og med Elefantordenen på brystet. Hans forretningsimperium omspandt kloden og omfattede plantager, transport og produktion i en gennemtænkt »vekselvirkning«. Foto fra Erhvervsarkivets Billedsamling.

dustri og råstofudvindelse. Aktiviteterne omfattede plantageselskaber (sojabønner, foderstoffer, tropiske træsorter m.v.), rederivirksomhed, skibsbygning og søassurance, industrivirksomheder (bl.a. cement, gummi, vegetabiliske olier, maskingods og kondenseret mælk).

Industrivirksomhederne forarbejdede egne produkter til eksport, eller de forarbejdede oversøiske råvarer og hjælpestoffer fra koncernens udenlandske plantager eller skovkoncessioner. Antallet af aktiviteter og selskaber var så omfattende, at det går alt for vidt at omtale de enkelte. Karakteristisk for H. N. Andersens erhvervsimperium var med hans eget udtryk »vekselvirkning, gensidighed og konsolidering«, altså at

handel, industri og råstofudvinding var strategisk forbundne med handels- og rederivirksomhederne som de centrale krumtappe.

Figur 2 (side 20) sammenfatter i en oversigt de forretningsimperier, som de fire foretagere kom til at stå i spidsen for, herunder de brancher og virksomheder, de omfattede, samt de integrationsformer, der blev taget i anvendelse.

Set under ét er der tale om vidt forskellige måder at tænke forretning på. Heymans tilgang var i sin natur jordstrygende og adskilte sig markant fra Tietgens strategiske totalvisioner. Tietgen adskilte sig atter fra Mønsted, der sammenbidt gik efter ét produkt – og gjorde det så overbevisende, at han endte som Danmarks rigeste mand. Endelig var H. N. Andersen en korporativ arkitekt, som på en række måder betjente sig af Tietgens metoder. Men som, når det kom til stykket, lagde sine visioner ind i et omkostningsperspektiv snarere end et konkurrencemæssigt – Ø.K. blev anskuet indefra og ud.

Det er tydeligt, at typerne ikke er helt rendyrkede. Mønsted havde glimrende sans for positionering, ikke mindst i betydning markeds-mæssig positionering. Tietgens og Heymans bestræbelser på at samle svineslagterierne i én organisation byggede i hvert fald delvis på et transaktionsomkostningsmæssigt rationale, og der kunne findes flere overlap. Men det ændrer ikke ved, at der er tale om fire arketyper af strategisk tænkning, som belyser de ovenfor gjorte teoretiske sondringer.

Forretningstænkningen kodificeres

De tidlige pionerer udviklede deres tænkning på et rent praktisk grundlag. Der var ikke noget i samtidens økonomiske teori, der rigtigt kunne hjælpe dem. Tietgens liberale grundtro hvilede på den nedarvede doktrin fra Adam Smith og David Ricardo, men han har næppe haft indgående kendskab til de økonomiske klassikere. Og under alle omstændigheder er der ikke meget positioneringsteori i deres værker. Det er endvidere et fællestræk, at ingen af ikonerne havde fået nogen teoretisk uddannelse ud over de praktiske discipliner, man blev indført i som handelslærling. Deres hjælpere kunne have embedseksaminer, men selv havde de ikke haft kontakt med universitet eller læreanstalter.

Sondringen mellem kausal- og kalkulationstænkning var indbygget i den marginalistiske revolution først i 1870'erne. Smith, Ricardo, Mill – og Marx for den sags skyld – blev afløst af Jevons, Menger, Walras og Marshall. Det var på dette fundament af naturvidenskabeligt inspireret

Figur 2. Fire danske industrielle foretagere: Erhvervsmæssige aktiviteter.

	C.F. Tietgen	Otto Mønsted	P.W. Heyman	H.N. Andersen
Forretnings-imperium				
Brancher/virksomheder	<p>Kommunikation: Store Nordiske Telegraf og KTAS</p> <p>Infrastruktur: Kbh. Sporveje, DFDS, Svitzer, Esbjerg havn, Jysk Tværbane m.fl.</p> <p>Forbrugsvarer: De Danske Spritfabrikker, Sukkerfabrikkerne, De Danske Cikoriefabrikker, Tuborg m.fl.</p> <p>Bygge- og anlæg: Kryolitelskabet, Kbh. Byggeselskab, Faxø Kalkbrud, Marmorkirken m.fl.</p>	<p>Foderstoffer: Plantager, KFK samt datterselskaber i USA og Rusland</p> <p>Olier: Aarhus Oliefabrik, Oelwerke Teutonia (Hamburg), Erith Oil Works (London)</p> <p>Margarine: ABC, Otto Mønsted Aarhus, Godley (Manchester), South-hall (London), Fennia (Helsinki), og Alima (Warszawa)</p> <p>Markedsføring: Smør i dåser, mærker m.v.</p>	<p>Slagterier: 8 danske baconslagterier samt slagterier i Malmø og Irland.</p> <p>Drikkevarer: Tuborg</p> <p>Handel: Smør i dåser, kaffe etc.</p>	<p>Råstoffer: Gummiplantager, skovdrift, savværker, kokosplantager, minedrift m.v.</p> <p>Industri: Schønning & Arvé, Baltic Cotton Co., Dansk Mælke-Kondenseringsfabrik, Dansk Soyakagefabrik, Kbh. Oliefabrik, Stettiner Oelwerke, N. Sundby Portland, Nakskov Skibsværft, OTA Havremøller</p> <p>Handel: 114 kontorer i fem verdensdele, United Baltic Co., Dansk Russisk, De Baltiske Reassu. m.fl.</p>
Integrationsform	<p>Uformelt imperium med udgangspunkt i Privatbanken og Fondsbørsen</p> <p>Horizontalt, diversificeret netværk af virksomheder</p>	<p>Personligt ejerskab</p> <p>Vertikalt forbundne virksomheder inden for fødevarer</p>	<p>Personligt ejerskab</p>	<p>Formel ejerstruktur med udgangspunkt i ØK</p> <p>Vertikalt/diversificeret virksomhedsgruppe</p>

tænkning, der blev åbnet for de næste generationers udvikling af egentlig virksomhedsrelevante teori.¹¹

Kalkulationsmodeller udsprang af Jevons, Marshalls og Walras tænkning og er kort skitseret ovenfor. Hos disse forfattere var økonomi en matematisk funderet disciplin, der byggede på kæder af deduktiv tænkning. I denne tradition blev problemerne formuleret præcist, afgrænset så de var til at håndtere formelt matematisk – og alt andet end de undersøgte variable og deres sammenhæng blev antaget at være uændret. Den berømte *ceteris paribus* klausul.¹²

Den kausale tilgang, derimod, var kendetegnet for den østrigske variant af det marginalistiske oprør. Grundlæggeren var Carl Menger, men

han blev fulgt af von Böhm-Bawerk og von Wieser. Den noget yngre J. A. Schumpeter havde en af sine rødder i den østrigske skole, men han var også stærkt påvirket af Karl Marx og den skarpe franske intellektuelle tradition, ikke mindst Leon Walras. Det blev Schumpeter og næste generation af økonomiske tænkere, der tillempede den økonomiske teori, så den for alvor blev relevant for virksomhedernes forretningstænkning.¹³

Vi er nu nået frem til 1930'erne. Drevet af det ideologiske skift i den gamle verden var en strøm af akademiske økonomer på vej til USA, der dermed var godt i gang med at blive førende inden for den nye videnskab. Set fra et virksomhedsøkonomisk synspunkt udvikledes fire skoler med forskellige bud på, hvordan økonomisk tænkning kan nyttiggøres.

I Harvard trivedes den marshallianske udgave af den neoklassiske økonomiske teori. Et tidligt, afgørende bidrag var Chamberlin (1933), som introducerede monopolistisk konkurrence. En markedsform med træk af både monopol og konkurrence, hvor efterspørgslen var differentieret, og konkurrenterne havde flere konkurrencemidler til rådighed. Med Chamberlin kom salg og markedsføring ind i den økonomiske videnskab, og marketing blev grundlagt som en selvstændig disciplin. Fra slutningen af 1940'erne udviklede James Mason og Joe Bain det såkaldte SCP-paradigme (Structure-Conduct-Performance) og dermed den industriøkonomiske disciplin. Michael Porters strategitænkning kan opfattes som en tilpasset anvendelse af SCP.

Nogenlunde samtidig skød Chicagoskolen op med Frank Knight som en tidlig pioner. Skolen kombinerer økonomisk og juridisk tænkning, og i en teoretisk sammenhæng er det ikke mindst Coase (1937), der påkalder sig vor interesse med sin introduktion af de grundlæggende spørgsmål, der med tiden blev grundlaget for transaktionsomkostningsteorien (Williamson, 1975). Fr. von Hayek kom til Chicago efter et ophold i London og passede med sin brede tilgang til samfundsvidenskaben godt til traditionen her. Samtidig var en anden førende andengenerationsøstriger, Ludwig von Mises, kommet til New York, hvorfra han spredte sin version af de østrigske budskaber.

Også Schumpeter flygtede til USA og forlod sit professorat i Bonn for en stilling ved Harvard. I Schumpeters univers hersker industrikapitalerne, der udnytter ideen til en produkt- eller procesinnovation og dermed for en tid opnår en konkurrencemæssig fordel. I dette kortere eller længere tidsspand kan de opsamle kapital til at tage fat på nye innovationsprojekter eller udbygge fordelene for det produkt, de slog igen-

nem med. Ved at lægge vægten på udbudssiden adskiller han sig fra den østrigske skole i almindelighed.

Den østrigske skole havde fra begyndelsen antaget en stærkt anti-marxistisk position ved blandt andet at pointere efterspørgselsiden som den drivende kraft i udviklingen. Det er iværksætternes (entrepreneurs) opgave at se mulighederne i at præsentere forbrugerne for nye varer og dermed høste fordelene ved at være først med nye løsninger. Det opnår de ved at kombinere ressourcer på nye måder, hvilket samtidig indebærer, at ressourcerne stiger i værdi. At sikre sig essentielle ressourcer bliver derved en central strategisk opgave.¹⁴ De fire teoretiske tilgange er indpasset i figur 3, hvor også deres centrale tema er angivet i meget kort form.

Når der anbringes fire økonomer som »fædre« til de fire teoretiske perspektiver, er det naturligvis ikke helt fair. De arbejdede ikke i egentlig forstand med virksomhedsstrategi og forretningstænkning, men med økonomisk teori. Andre tænkte noget tilsvarende og ligeså relevant. Når de er medtaget, er det fordi, de nævnte bidrag hver på sin vis har været banebrydende og langtidsholdbare. Og de siger hver især noget helt centralt om det forretningsperspektiv, de i denne fremstilling er tilknyttet.

Figur 3. Strategier, ikoner og økonomer.

	Internt udgangspunkt	Eksternt udgangspunkt
Kalkule tilgang	Transaktionsomkostningstilgang	Industriøkonomisk tilgang
	»Virksomhedens grænser«	»Kunder og konkurrenter«
	Coase (1937)	Chamberlin (1933)
	Mål: Effektivitet	Markedsmagt
Midler: Vertikal integration	Horisontal integration	
Eksempler: H.N. Andersen	C.F. Tietgen	
Kausal tilgang	Ressourcebaseret tilgang	Iværksættertilgang
	»Innovation og fornyelse«	»Decentraliseret information«
	Schumpeter (1911/1934, 1942)	Von Hayek (1935)
	Mål: Konkurrencefordele	Dynamisk ressourceoptimering
Midler: Innovation	Behovsafdækning	
Eksempler: Otto Mønsted	P.W. Heyman	

Således Coase, der ser analysen af »make-or-buy« som en central problemstilling i virksomhedens ekspansion. Herfra går vejen direkte til Oliver Williamson, som de sidste 30 år har bidraget til transaktionstænkningen i utallige publikationer. Schumpeters forståelse af den stærke industrialist har utvivlsomt rødder i hans brede kendskab til både

amerikansk og europæisk erhvervsliv (han var finansminister i en kort periode efter Østrig-Ungarns sammenbrud i 1919), og der har været forbilleder som Carnegie og Krupp.

Chamberlins understregning af nødvendigheden af, at virksomheden er opmærksom på kunder og konkurrenter, blev som nævnt videnskabeligt funderet marketingteori. Der var blevet undervist i emnet i Wisconsin og Harvard siden 1880'erne, men med Chamberlin blev den meget case-orienterede tilgang sat på et fundament af deduktionistisk tænkning.

Endelig udmærkede den senere Nobelprismodtager von Hayek sig fra 1930'erne med en tænkning, som i høj grad stillede information i fokus. Hans pointe var, at viden ligger spredt ud over mangfoldige beslutningstagere, som hver især kun kender en afgrænset del af den økonomiske virkelighed. Men markedsmekanismen samordner deres beslutninger, som munder ud i en »spontan orden«, som ingen centraldirigisme evner at frembringe.¹⁵ I denne proces ser hver enkelt deltager nogle muligheder i markedet og nogle muligheder for profitabelt at betjene dem. Iværksætterne er informationsforvaltere, og kampen står om nyttige ressourcer til brug i tilfredsstillelsen af – i sidste ende – forbrugernes behov.

Forretningsmodellerne

Vender vi atter blikket mod de fire danske erhvervsikoner, har vi nu fået et teoribaseret rationale for den måde, de agerede på. De var handlingens mænd, men vi kan fortolke deres handlinger ind i de rammer, der ovenfor er blevet udviklet. Det er nærliggende at spørge, hvilken forretningsmodel de hver især udviklede af praksis.

Nu er begrebet »forretningsmodel« ikke videre veldefineret. Amit og Zott (2001) opfatter begrebet sådan, at *a business model depicts the content, structure, and governance of transactions designed to create future value through the exploitation of business opportunities*. Her lægges vægten på modellens evne til at skabe værdi gennem udnyttelse af de forretningsmæssige muligheder, der byder sig. Identifikation af disse muligheder er det ene centrale punkt, og tilpasningen af virksomhedens adfærd det andet.¹⁶

Kernen i Tietgens forretningstænkning var at etablere markedskontrol. Med et af nutidens begreber var det branchestrukturrationalisering og virksomhedssammenslutninger, »Ringe« (horisontal integration), der var Tietgens klare mål. Når et dansk foretagende hed(der) noget

med »De(t) Forenede...« er der stor sandsynlighed for, at Tietgen har haft en finger med i spillet, da sammenslutningen blev effektueret. Dampskibsrederi, sukkerproduktion, spritfremstilling m.v., alt blev horisontalt integreret.

Ved at koncentrere udbuddet skabte Tietgen stærke forhandlings-situationer i forhold til kunderne, og hans virksomheder kunne dermed sætte en pris, der afspejlede selskabernes markedsmagt. Monopolgraden har varieret fra tilfælde til tilfælde, men den har lettet muligheden for ret systematisk at indtjene en overnormal profit til ejerne af Tietgenselskaberne. Midlerne var Privatbanken og det netværk af personrelationer, han samlede med sig selv i centrum af netværket – betroede folk i nøgleposter – teknikere, erhvervsfolk, politikere etc. – samt nobiliteter eller i en senere tids jargon: nyttige idioter.

Modsat var H. N. Andersens tænkning baseret på, at hans vekselvirkende forretningsimperium skulle fungere effektivt eller med hans egne ord »Vekselvirkning, gensidighed og konsolidering«. Og effektiviteten blev sikret gennem koordineret indsats i de forskellige forretningsområder – vertikalt integreret. Andersens ordsprog *Jorden er ikke større end den kan rummes af tanken* var symptomatisk for hele ØKs ide- og forretningsgrundlag, nemlig intet mindre end at drive verdenshandel. Her var det at fremstille og forædle produkterne i den meget brede vifte af forretninger, som ØK rådede over, men det at transportere varer rundt i verden – rederi- og handelsvirksomhed – var kompagniets egentlige formål.

Hvor Tietgen var kendetegnet ved at sikre afkastet på efterspørgsels-siden, var H. N. Andersen mere optaget af omkostningssiden. Men det fælles element var en kalkulationsbaseret filosofi, hvor det gjaldt om at skaffe kontrol over identificerbare variabler. Ligesom Tietgen optrådte Andersen med stor selvbevidsthed; de forstod at trække trådene langt ind i Kongehuset og skiftende regeringer i både ind- og udland for at sikre sig politisk indflydelse og opnå vigtige koncessionsrettigheder eller adgang til markeder for deres forretningsimperier.

Helt anderledes fungerede de to andre. Kernen i Otto Mønstedts tænkning var den lange udviklingsproces af hans eneste produkt: margarinen. Han bidrog i høj grad til at skabe produktkompetencer, der gjorde hans danske og engelske fabrikker til førende udbydere inden for deres område. Han satte alt, hvad han ejede – og lidt af svigerfars – på højkant i tiden op til 1883, da margarinen blev introduceret, og senere blev der indrettet forsknings- og udviklingsafdelinger i både England og Danmark. Tilsvarende satsede han på internationalisering og på ejer-

skab af oliefabrikkerne, der leverede råstoffer til margarinen, samt produktion af foderstoffer, som aftog biprodukterne. Og overalt satsede han sine egne penge.

Han arbejdede tillige med vertikal integration, som Andersen, men i mindre målestok, og mere direkte inden for flere på hinanden følgende trin i produktions- og afsætningskæden – alt i tilknytning til margarinefremstillingen. Mønstedes model var det langsigtede arbejde med innovationer – kommercielle som tekniske – produktkvalitet, salg og markedsføring. Især var Mønsted dansk pioner inden for udvikling af mærkevarer eller for at blive i nutidens sprogbug: *branding*.

Endelig var Heyman den, der mest åbenbart blev styret af at se og udnytte de muligheder, der bød sig i markedet, hvad enten det drejede sig om bacon, øl eller andre produkter, hvor man kunne gøre en god forretning. Han reagerede på visionerne ved at samle de fornødne ressourcer fra forskellige kilder og fungerede her som en sand iværksætter – *entrepreneur* – i østrigsk forstand. Og frem for alt var han handlingens mand med et motto – *never defer* – der meget præcist afspejlede grundholdningen, at gevinsten opstår af handlingen. Heyman var en stærkt impulsiv erhvervsmand, drevet af kampens spænding og altid med »antennerne« ude. For ham var forretning en slags ublodig krig – forholdsvis ufokuseret med mange »jern i ilden« og skiftende relationer og forretningsforbindelser.

Det er klart, at trods de overlap i tænkningen hos de fire ikoner, der ovenfor er antydnet, så fungerede de på hver sin facon og styret af fire forskellige grundopfattelser af, hvad der skaber en virksomheds konkurrenceevne: Markedsmagt, effektivitet, innovation eller entrepreneurship. Med al mulig risiko for overforenkling kan de fire forretningsmodeller indpasses i den udviklede taksonomi, jf. figur 3 ovenfor.

Konklusion

Den første konklusion må blive, at der er linjer i historien fra de tidlige ikoners praktiske arbejde over den økonomiske tænkning og til nutidens teorier om strategi og forretningsudvikling. Spørgsmålet er, hvad samspillet har været. Langt tilbage har erhvervsledere handlet på basis af deres forståelse af deres virksomhed og dens omverden. Med tiden blev adfærden kodificeret og omsat til normative strategiske modeldannelser, som danner et grundlag for senere tiders praksis. Hvis det, med de modifikationer, der er angivet i teksten, antages, at de fire praktikere kan henføres til hver sin »skole«, rejser der sig naturligvis en lang ræk-

ke yderligere spørgsmål. De arbejdede i forskellige brancher, og tidsmæssigt var de ikke sammenfaldende. Det ligger hinsides denne artikels ambition at tage den slags spørgsmål op.

Når teoridannelserne engang er etableret, kan de naturligvis overføres til nye målgrupper. Således har det ikke været nødvendigt for østeuropæiske erhvervsledere at opbygge kendskab til moderne virksomhedsteori gennem talrige erfaringer i et system, der var under afvikling. De kunne lære teorien ved kursusvirksomhed eller ophold i vestlige virksomheder og umiddelbart prøve det af i praksis. Strategidisciplinen, som den praktiseres på højere læreanstalter, kan minde om en buffet, hvorfra de retter vælges, der forekommer at passe bedst til den givne problemstilling. Man kan være forvisset om, at de tidlige iværksættere handlede på samme måde.

Ikonerne udviklede hver især deres egen »forretningstænkning« og »forretningsmodel«. Deres måde at drive forretning på var klart individualistisk. Men de fandt alle en opskrift på succes. For nogle af dem byggede den på at skabe særegne kompetencer, kvalitetsprodukter, teknologiske fremskridt, en »indad-ud«-tænkning og for andre omvendt. Nogle tænkte mere i kausalmodeller og andre i kalkulationsmodeller. Fælles for de fire ikoner var, at de var uskoledede naturtalenter, at de hver for sig fandt nøglen til succes, og at nøglerne var forskellige.

Den vidtforgreneede strategilitteratur kan måske trods alt rummes og sammenfattes på nogle få og enkle dimensioner. Tilføjelsen af de grundlæggende økonomiske teoridannelser giver øget tyngde. Chamberlin, Coase, von Hayek og Schumpeter (og andre) levede i hver sin tradition og forståelsesramme, og det medførte ikke-kompatible teoridannelser. Strategi- og forretningslitteraturen inddrager i stigende omfang sine doktrinære rødder, og det er en konklusion af ovenstående, at de divergerende skoler faktisk bunder i meget forskellige traditioner.

Hvis forretningstænkningen »indad-ud« og »udad-ind« fortolkes som henholdsvis udbuds- og efterspørgselsdrevet (og det er nok noget overforenklet), og hvis kausal- henholdsvis kalkulemodellerne repræsenterer to konkurrerende økonomiske paradigmer (undertiden fremstillet som ortodox og heterodox økonomisk teori), kan strategiområdet overordnet klassificeres som en disciplin med rødder dybt nede i den økonomiske tænkning. En disciplin, der faktisk har arvet og løbende reproducerer fortidens teoretiske skillelinjer.

Tentativt kan det endeligt konkluderes, at det nymodens begreb »forretningsmodel« har en fortid, eftersom det har været muligt at finde de fire ikoners forretningsmodeller. Dermed er begrebet blevet placeret i

en bredere økonomisk ramme, og grænsen mellem »forretningsmodel« og »strategi« kunne måske blive et spændende forskningsemne.

John M. Keynes berømte dictum, at såkaldte praktikere, der ikke giver meget for teori, normalt er slaver af en eller andet forældet sådan, kan perspektiveres. Den moderne strategi og forretningstænkning er i sine mangfoldige udgaver børn af en række teoretiske overvejelser, som i al deres forskellighed blev formuleret i 1930'erne. Selvom de alle i tidens løb er blevet forfinet, virker ingen af dem forældede. Men uden kompetente udøvere er de ikke meget bevendt, som historien om de fire ikoner beretter. Lad os derfor slutte med en femte konklusion baseret på et udsagn af et femte ikon, den svenske erhvervs- og finansmand, Marcus Wallenberg:

Man möter stundom den föreställningen, att det ekonomiska framåtskridandet, om tekniska och ekonomiska grundförutsättningar föreligger, är någonting som går mer eller mindre av sig själv. Det gäller bare att tillsätta habila personer som på ett hyggligt sätt kan administrera och sköta produktionsuppgifterna. Inget kan enligt min mening vara felaktigare. Det som driver utvecklingen är ständigt sådana enskilda människor som har uppfinningsrikedom, initiativkraft, kombinationsfantasi och förmåga att fatta beslut.

Litteratur

- J. Bain: *Barriers to New Competition*. Harvard University Press, 1956.
- Jay B. Barney: »Types of competition and the Theory of Strategy: Toward an Integrative Framework«, *Academy of Management Review* 1 (4), s. 791-800, 1986.
- E. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard University Press, 1933.
- R. Coase: »The Nature of the Firm«, *Economica* 4, s. 386-405, 1937.
- F. von Hayek: *Prices and Production*. New York, 1935.
- J. High: »The Market Process: an Austrian view«, I Boettke, P. and D. L. Prychitko: *The Market Process*. E. Elgar, 1994.
- R. Jacobson: »The Austrian School of Strategy«, *Academy of Management Review* 17 (4), s. 782-807, 1992.
- I. Kirzner: »Entrepreneurial discovery and the competitive market process: An Austrian approach«, *Journal of Economic Literature* 35, s. 60-85, 1997.
- O. Lange: *Den hvide elefant. H.N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914*, 1986.
- O. Lange: *Jorden er ikke større .... H.N. Andersen. ØK og storpolitikken 1914-37*, 1988.
- O. Lange: *Stormogulen. C.F. Tietgen – en finansmand, hans imperium og hans tid 1829-1901*, 2006.
- A. Marshall: *Principles of Economics*. McMillan, 1890.
- H. Mintzberg et al.: *Strategy Safari*. Boston: The Free Press, 1998.
- K. Pedersen, J. Strandskov og P. Sørensen: *Philip W. Heyman*, 2005.
- E. Penrose: *The Theory of the Growth of the Firm*. Basil Blackwell, 1959.
- M. Porter: *Competitive Strategy*. Harvard Business School, 1980.
- M. Porter: *Competitive Advantages*. Harvard Business School. Boston: The Free Press, 1985.
- J. Pfeffer og R. Salancik: *The External Control of Organizations*. Harper and Row, 1978.
- K. Sandberg: »Is it time to trade in your business

- model?«, *Harvard Management Update*, January 2002.
- J. A. Schumpeter: *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, 1934 (tysk udgave 1912).
- J. Strandkov: *Internationalisering af virksomheder*, 1995.
- J. Strandkov, P. Sørensen og K. Pedersen: *Pioneren Otto Mønsted – Sig navnet*, 1998.
- B. Wernerfelt: »A Resource-based View of the Firm«, *Strategic Management Journal* 5, April-June s. 171-80. Chichester, 1984.
- O. Williamson: *Markets or Hierarchies*. Boston, 1975.
- J. Åkerman: »Kalkyl og Kausalanalyse«, *Økonomisk Tidsskrift*, 46, s. 303-07. Stockholm, 1944.

Noter

1. Dette gjaldt ikke mindst den internationale økonomi, hvor det gamle IMFsystem blev afløst af et system med flydende kurser. Hovedvalutaerne flød individuelt, og mindre nationer indgik i blokflydningsarrangementer. Det teoretiske grundlag blev ikke mindst formuleret af Milton Friedman.
2. Industriøkonomien udmøntedes i sin Harvard-udgave i det såkaldte SCP paradigme, altså den argumentationsrække, at industriens (branchens) struktur (S) påvirker virksomhedernes adfærd (C, for conduct), som igen bestemmer virksomhedernes præstationer (P, performance). Industriøkonomi er fortsat en levende og ekspanderende branche inden for nationaløkonomien.
3. Som altid skal man passe på med at reservere bestemte tankemønstre for enkelte traditioner. David Ricardo (1772-1823) analyserede knaphed og knaphedens betydning for aflønningen af produktionsfaktorer. Og J. A. Schumpeter lagde vægt på, at industriherrerne brugte ressourcerne til at udvikle nye eller processer, der kunne bringe dem foran i konkurrencekapløbet. Nedenfor vil Schumpeters tænkning blive indført som en forløber for det ressourcbase-rede syn – næppe til alles tilfredshed.
4. High 1994.
5. Kirzner 1973, s. 9.
6. Udtrykket »perspektiver« er udmøntet af Strandkov (1995) og er velegnet i denne sammenhæng, der er rent oversigtsmæssig.
7. Netop strategiskolernes forskellighed kan give anledning til frugtbare krydsninger. Således er der i de senere år blevet arbejdet ihærdigt på at koble transaktionsskolen og den ressourcbase-rede tilgang. Det er naturligvis en oplagt tanke at forsøge at se samspillet mellem aktiver (RBT) og aktiviteter (TC). Praktisk arbejdende virksomhedsstrategier vil næppe kunne rubriceres som entydigt tilhørende den ene eller anden skole.
8. Johan Åkerman (1896-1982) var professor ved Nationalekonomiska institutionen ved Lunds universitet 1943-1961 og lærer for en række fremtrædende svenske nationaløkonomer. Forskellen mellem kausalanalyse og kalkulemodeller var et meget fremtrædende punkt i hans økonomiske forståelse.
9. A. Marshall *Principles of Economics* udkom første gang i 1890, og endnu i 1930'erne blev bogen anvendt på økonomistudiet ved Københavns Universitet. Senere er den blevet efterfulgt af talrige kloner, uden at indhold eller pædagogik har undergået væsentlige forbedringer. Sådan er det fortsat.
10. Det er interessant, at Åkermans bidrag falder sammen med højdepunkterne i den økonomiske tænkning hos tidens to dominerende økonomer. John Maynard Keynes (1883-1946) og Joseph Alois Schumpeter (1883-1954). Keynesianismen udviklede sig om noget til et standardeksempel på kalkulemodeller, mens Schumpeter til denne dag står som den fornemste repræsentant for kausalanalysen. Keynes var under indflydelse af sin forgænger i Cambridge, UK, Alfred Marshall, mens Marx var en af Schumpeters rødder. Dog er store ånder ikke sådan at rubricere – i virkeligheden var der ganske megen kausalanalyse gemt i den keynesianske tænkning, ikke mindst omkring forventningsdannelse og konsekvenserne heraf. Og blandt sine væsentlige inspirationskilder nævnedes Schumpeter den neoklassiske superarkitekt, Leon Walras, der som den første udformede det generelle ligevægtssystem. Endelig skal det måske pointeres, at Marshall var noget af et dobbeltmenneske, idet han i sin *Industry and Trade* fra 1919 faktisk gennemførte industrianalyser med et betydeligt indhold af kausale elementer.
11. Der findes mange bøger om den økonomiske teorihistorie, herunder overgangen fra klassisk til neoklassisk teori. Finn Olesen og Kurt Pe-

Forretningsmodeller under Danmarks industrialisering

- densen (2002) »Den økonomiske teoris rødder – fra Aristoteles til Lucas« giver hovedtrækkene. En grundigere og morsom fremstilling findes hos H. P. Perregaard »Økonomisk teorihistorie i et humanistisk perspektiv« fra 2000. Begge bøger er udkommet på Forlaget Systeme.
12. Når det kommer til stykket, var det nøjagtig den form for tænkning den klassiske økonom David Ricardo betjente sig af i sine skarpsindige analyser. Blev hans problemstillinger forladt – for en tid – blev hans rationelle og deduktive metode til gengæld knæsat.
  13. Den marginalistiske revolution fremstilles ofte som et ret homogent opgør med klassikerne. Kernen fremhæves som brugen af newtonsk inspireret matematik på økonomiske problemstillinger. For at håndtere problemstillingerne måtte de til gengæld skæres til, så de passede til, hvad der kunne behandles matematisk. Som det fremgår af teksten, er det her opfattelsen, at de tre næsten samtidige revolutioner ikke var så ens endda. Især skilte østrigerne, der tog udgangspunkt i Carl Mengers værk Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (1871), sig ud. Dels ved at lægge afgørende vægt på, at den økonomiske kausalitet kom fra efterspørgselsiden mod udbudssiden og dels ved at forkaste brug af ret enkle matematiske modeller på komplekse problemstillinger.
  14. Selvom von Wieser tilhører den første generation af østrigere, er han her central. Han opfandt det nu næsten glemte begreb »Zurechnung« eller »imputation«, på dansk tilregning. Det var en enkelt metode, der gennem abstraktioner fandt værdien af ressourcer, som indgår i en helhed. Når værdien af ressourcen kendes, kan det afgøres, hvilken strategi der skal anlægges for at erhverve den.
  15. Hayek blev i løbet af 1930'erne indblandet i to akademiske fejder, en med Keynes og hans kreds i Cambridge og en anden med den socialistiske polske økonom Oscar Lange. Denne sidste fejde drejede sig om muligheden for at få en socialistisk markedsøkonomi til at fungere. Lange havde formuleret en matematisk model, der »viste«, at det kunne lade sig gøre, hvilket Hayek bestred under henvisning bl.a. til informationens natur. Efter samtidens opfattelse var det Lange, der gik af med sejren (selv Schumpeter syntes at mene det). I eftertidens skarpe lys er vægten svinget til Hayeks fordel, ikke kun udfra teoretiske overvejelser, men også i lyset af de socialistiske planøkonomiers gradvise sammenbrud.
  16. Også andre forfattere har defineret begrebet forretningsmodel, se bl.a. Sandberg (2002).

Den keynesianske revolution og nogle tidlige danske bidrag

AF FINN OLESEN

En række danske økonomer bidrog til udviklingen af keynesianismen, nogle af dem endda før John Maynard Keynes' afgørende værk *The General Theory of Employment, Interest and Money* kom i 1936. I artiklen gennemgås argumentationen fra økonomerne Jens Warming, Jørgen Pedersen og Jørgen Henrik Gelting.

Indledning

Som bekendt var det med offentliggørelsen af *The General Theory of Employment, Interest and Money* i februar 1936, at John Maynard Keynes gav startskuddet til den moderne makroteoris fødsel. Men han var ikke alene om faderskabet. Som ved tidligere revolutioner i den økonomiske teori var der mange andre bidragsydere, som med rette kunne (og i nogle situationer så afgjort burde) have været nævnt i den forbindelse. Af dansk herkomst trænger især tre økonomer sig på som præ-keynesianske bidragsydere eller forerunners.¹ Disse tre er Jens Warming (1873-1939), Jørgen Pedersen (1890-1972) og Jørgen Henrik Gelting (1912-1994).

I nærværende bidrag er det hensigten at forsøge at belyse disse tre danskeres indsats. De tre økonomer behandles hver for sig i afsnittene 2-4, mens der i 5. afsnit kort gives nogle få afrundende kommentarer.

Jens Warming: den miskendte økonom

Jens Warming var en økonom, der af sin samtid blev tildelt rollen som den noget tørre og kedelige økonom, der beskæftigede sig med samfundsbeskrivelse – med datidens sprogbrug: økonomisk statistik – og som skrev et alenlangt og detaljerigt, men kedeligt deskriptivt værk om dansk økonomi. Af sin samtid blev han aldrig anerkendt som en teoretisk økonom.

Men i Warmings eftertid blev han bedømt og berømmet på en helt anderledes vis til at være en solid teoretisk økonom, der på tre områder var

forrest og helt banebrydende i sin argumentation. Som sådan er Warming en af de fremmeste danske økonomer, hvad angår international anerkendelse. Således var han dels formentlig den første, som påpegede identifikationsproblemet inden for økonometri så tidligt som i 1906. Dels lagde han med to artikler fra 1911 og 1931 grunden til den moderne fiskeri- og ressourceøkonomi. Og endelig bidrog han på flere områder til udviklingen af den nye, moderne makroøkonomi i 1930'erne især inden for multiplikator teorien og forståelsen af indkomstdannelsesprocessernes forløb.

I dette afsnit er det Jens Warmings pionerarbejde inden for netop den makroøkonomiske teori, der skal belyses nærmere. Som nævnt er han især anerkendt for sin indsats med hensyn til udviklingen af multiplikator teorien, hvor han som det nye påpegede eksistensen af en opsparringslækage, men som Gelting påpeger, bidrog han også til en nødvendig begrebsmæssig afklaring af forholdet mellem indkomst, opsparing og investering, og hvorledes indkomstændringer forplanter sig igennem det økonomiske system.² Og med en mere moderne makroøkonomisk forståelse end den, der herskede i samtiden, var Jens Warming også i opposition til synet på den økonomiske politik. Som andre keynesianske forerunners mente han, at staten burde intervenere aktivt for at mindske den generelle pessimisme og usikkerhed i samfundet og dermed holde arbejdsløsheden i ave, hvorved staten kunne mindske den økonomiske krise.

Som påpeget af Topp (1981) har multiplikator tankegangen i Danmark rødder så langt tilbage som til 1896. Senere, i 1927, forfægtede eksempelvis Frederik Johannsen, der var telefondirektør i København, således anvendeligheden af multiplikator analysen i tre artikler i Berlingske Tidende, hvori han behandlede problematikken omkring det at købe dansk (effekten af at substituere import med danske varer, hvorved den danske beskæftigelse kunne øges).

I Warming (1928) blev disse forslag nærmere behandlet. For det første anholdes ideen om, at mere arbejde nødvendigvis alene skal erobres fra udlandet. Stimuler dog i stedet for den indenlandske efterspørgsel, er Warmings synspunkt. Sker dette, sættes en proces i gang, hvor især industrien vil opleve en fremgang. Dermed må de enkelte virksomheder på sigt nok udvide deres kapacitet. Og øgede investeringer vil i lighed med den større forbrugslyst på ny øge beskæftigelsen og dermed reducere arbejdsløsheden yderligere. Dernæst påpeger Warming opsparringens tosidige karakter. Mens en opsparing i gode tider er nødvendig af hensyn til finansieringen af opgangskonjunkturernes afledte investerin-

ger, så skaber opsparingen i nedgangstider ofte en arbejdsløshed, idet opsparingen ikke altid matches fuldt ud af tilsvarende forbrugs- og investeringsønsker. Og i sådanne dårlige tider bliver man let forsigtig og udskyder udgiftskrævende beslutninger til senere, hvilket blot yderligere fordyber og fastholder den økonomiske krise.³ Og for det tredje mener Warming, at Johannsens multiplikatorværdi er sat for højt, idet han ikke inddrager opsparingstilbøjeligheden, som er en efterspørgselslæge helt analogt med importtilbøjeligheden, i sin analyse.⁴

I 1931 udgav Kahn sin klassiske artikel omhandlende multiplikator-tankegangen. Formentlig inspireret af denne artikel forsøgte Jens Warming efterfølgende at sammenfatte sin egen opfattelse på dette område. Og artiklen fra 1932 fremstår i dag som Warmings mest banebrydende bidrag inden for den keynesianske genre.

Indledningsvist beklager Warming den internationale tendens til, at alle lande tilsyneladende har en for ensidig fokusering på en betalingsbalanceligevægt. De burde også sætte fokus på beskæftigelsessituation, påpeger han. Landene bør ekspandere deres økonomiske aktivitet (gennem øgede offentlige investeringer) og helst gennem en indbyrdes koordinering, argumenteres der. Sker dette, vil man finde, at det har en automatisk og selvforstærkende international konsekvens, idet de enkelte lande er bundet sammen gennem deres indbyrdes handel. Det ene lands import er jo netop et andet lands eksport. Derfor vil en generel stimulering af den økonomiske politik i den internationale økonomi – i modsætning til hvis blot et enkelt land yder en indsats – betyde, at den negative betalingsbalanceeffekt, som landene hver for sig vil opleve som følge af den øgede import, så at sige minimeres.

Dernæst behandles Crowding Out (fortrængning) problematikken. Selvom mange måtte mene, at staten »stjæler« aktivitet fra den private sektor, når den gennemfører offentlige aktiviteter, er dette ikke rigtigt, siger Warming. I krisetider er der ofte en ledig kapital til stede i økonomien, idet opsparingsønskerne netop ikke modsvares fuldt ud af matchende investeringsønsker:

if the man deposits the £100 in a bank, **and nobody borrows the amount and invests it**, demand is smaller than supply, and the saving will go to waste.⁵

Derefter fortsætter Warming med at påpege, at et sådant indgreb af sig selv vil være med til at skabe den nødvendige opsparing, der må til for at kunne finansiere de øgede investeringer. Øges disse, vokser også indkomsten og dermed den samlede opsparing i samfundet.⁶ Jo mere luk-

ket den betragtede økonomi måtte være, i desto højere grad vil den gennemførte investering være selvfinansierende. Om end nye investeringer således iværksætter en tendens til selvfinansiering, må man alligevel nok også påregne en vis lånefinansiering fra udlandet, påpeger Warming. Og i begyndelsen af 1930'erne, hvor USA er den store internationale långiver og selv under et betydeligt depressivt økonomisk pres, er en sådan finansiering svær at opnå. Rationelt set burde effektive internationale lånearrangementer derfor være forholdsvis lette at implementere, idet de er til alles gavn:

It seems even to be the moral duty of the other countries to grant this credit, for they must thank the activity of the first country for the fact that they have this plus in their balance of payment; the active country renders the others **a great service** by giving them employment, income, taxes and saving.⁷

Og netop en diskussion af det vigtige opsparingsaspekt mangler i Kahn (1931), mener Warming. Ved ikke at inddrage opsparingen som en efterspørgselslækage helt på linie med importen overvurderer Kahn multiplikatorens størrelse, hævdes det.

Dernæst tager Warming samtidens finanspolitiske forståelse op til en kritisk belysning. Økonomisk passivitet sikrer ikke en positiv økonomisk udvikling, ligesom man ikke bør analogisere fra det private husholdningsbudget til statens finanser. Jagten på det balancerede budget er ikke en hensigtsmæssig rettesnor for fornuftig offentlig aktivitet.⁸ Tværtimod forstærker en sådan målsætning en allerede igangværende lavkonjunkturs omfang og varighed. I stedet for bør staten være en aktiv spiller på den økonomiske scene til gavn for landet selv og positivt bidragende til en opgang i den internationale økonomi:

In my opinion, at the present time, it is the duty of States to have a deficit – as this means employment for the workers and preservation of the latent saving.⁹

Sammenfattende er der således en klar forståelse af multiplikator-tankegangen hos Warming. Og den har været til stede i hvert tilfælde fra 1928. Ikke alene påviste Warming eksistensen af et givet indgrebs sekundære beskæftigelsesmæssige effekter, men han gjorde det også med en forholdsvis nutidig forståelse, idet han i sin analyse inddrog såvel en opsparings- som en importlækage. Under alle omstændigheder var han forud for Kahn (1931). Og som påpeget af Cain (1979) bør Warming

måske betragtes som en væsentlig inspirationskilde til Keynes' egen senere formulering og forståelse af multiplikatorprocesser al den stund, at Keynes som medredaktør af *The Economic Journal* helt givet har haft kendskab til Warming's engelske artikel, som blev offentliggjort i juni 1932. Og i denne henseende var han altså med på forkanten af den gryende keynesianske revolution.

Også på anden vis var Warming på forkant med de keynesianske tanker. Eksempelvis tager han tidligt afstand fra den opfattelse, at det skulle være muligt at øge beskæftigelsen ved at foretage en reduktion i lønnen. Om et sådant traditionelt neoklassisk forslag påpegede han i Warming (1927), at dette snarere vil gøre de økonomiske konjunkturer værre end bedre. Et om end midlertidigt lønfald skaber nemlig en øget usikkerhed omkring de fremtidige forhold med en øget økonomisk ustabilitet til følge.¹⁰ Og ikke alene er et sådant indgreb ikke økonomisk set klogt, det er ej heller retfærdigt, idet *i selve Arbejdsløsheden har Arbejderne deres naturlige andel af Tabet*.¹¹

Skal konjunkturerne stabiliseres, skal lønningerne i stedet for stabiliseres, mener han. Derved skabes der den nødvendige tillid hos husholdninger og virksomheder i samfundet til, at konjunkturbunden er nået, hvorfor forbrugs- og investeringsaktiviteten gradvist, men sikkert vil blive forøget. For Warming – som tilfældet også var for Keynes – er forventningsaspektet dermed af en helt afgørende betydning for forståelsen af den økonomiske krises forløb:

Giv mig et fast Punkt, saa vil jeg fastholde Konjunkturerne. Og intet er saa vel egnet til at holde fast som Lønnen; Varepriserne er som Sytraade, der springer en for en, idet de af mange Aarsager ikke kan følges ad; men de forskellige Lønsatsers indbyrdes Forhold skal kun sjældnere forskydes; her er virkelig et Niveau, som det kan nytte at holde fast, indtil der er varig Aarsag til Forandring.¹²

I 1933 offentliggjorde Warming i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* tre bidrag, hvoraf især de to med nogen rimelighed kan tolkes som et sammenfattende forsøg fra hans side på at opnå den gennemslagskraft og anerkendelse, som han i sin samtid higede efter. Med 1930'ernes største arbejdsløshed som aktuel virkelighed i Danmark synes titlerne på de to bidrag velvalgte: *Den økonomiske Usikkerhed* og *Likvid Kapital*.

Indledningsvist påpeger Warming den principielle forskel mellem en privat og en samfundsøkonomisk rentabilitet. Stor usikkerhed skaber generelt en frygt for at foretage økonomiske handlinger, som efterføl-

gende viser sig at være fejlslagne. Dette er med til at bremse den økonomiske aktivitet yderligere op, ligesom mistilliden i samfundet breder sig hos husholdninger og virksomheder. Netop derfor mener Warming ikke, at man kan sætte sin lid alene til den private sektors selvoprettende færdigheder, om end han erkender eksistensen af markedsmekanismen. Der er derfor en rolle at spille for de politiske myndigheder. Og helt på linie med tidens argumentation skal dette ske ved primært at stimulere investeringsdannelsen i samfundet: byg flere boliger, lav flere vejarbejder og giv støtte til grundforbedringer af landbrugsjord, er Warmings råd. Derimod skal man ikke bestræbe sig på at tilpasse økonomien hen imod ligevægt i en nedadgående retning gennem løn- og prisfald, påpeges det også her. Man bør i stedet for tilstræbe stabile lønforhold, der lægger en bund mod depressionens fortsatte forværring, genererer en større efterspørgsel samt påvirker forventningerne i økonomien positivt ved at skabe en øget optimisme.

Som belyst i det ovenstående er en passiv opsparring, der ikke lånes aktivt ud til iværksættelsen af ny økonomisk aktivitet, et kerneelement i Warmings forklaring af økonomiske krisers eksistens og forløb. Og dette aspekt er et centralt tema i hans andet hovedbidrag fra 1933. Netop indkomstafhængigheden i opsparringstilbøjeligheden bevirker, at en øget investeringsaktivitet (privat som offentlig) på sigt bliver selvfinansierende, jf. multiplikatorargumentationen hos Warming.¹³ Men måske er det især en manglende lyst til at løbe en privatøkonomisk risiko, som kendetegner de finansielle forhold i en depressionsøkonomi, argumenteres der. Dette mindsker lånelysten, og netop herved går opsparringen så at sige til spilde. Med en reference til Keynes påpeger Warming, at det grundlæggende problem i dette tilfælde netop er, at opsparings- og investeringsbeslutningerne er to adskilte beslutninger, som typisk foretages af forskellige personer. Herved opstår der et potentielt koordineringsproblem, hvis eventuelle eksistens vil materialisere sig i en stigende arbejdsløshed.

Rådet fra Warming er klart: før en aktiv økonomisk politik. Og et sådant indgreb vil givet udspille sine effekter gennem en mængdemæssig tilpasning i økonomien. Årsagen hertil er naturligvis eksistensen af ledige ressourcer (arbejdskraft såvel som kapital). Overdoseres imidlertid den oprindelige økonomisk politiske indsats, udløses en situation med en overskudsefterspørgsel efter varer, når de ledige ressourcer alle er kommet i beskæftigelse, og kapacitetsgrænsen i økonomien derfor er nået. Og i en sådan situation vil den økonomiske tilpasning tage form som en prismæssig tilpasning (stigende løn, priser og rente). Og med en

sådan tilpasning er det i højere grad investeringerne end forbruget, der må holde for, jf. også fremstillingen i Warming (1935 & 1939).¹⁴

Hos Warming, som hos andre keynesiansk inspirerede økonomer, interagerer det økonomiske systems reale og monetære sektorer på aktiv vis med hinanden. De tager alle afstand fra den klassiske dikotomi. Man må derfor anerkende, at:

Varemarkedet som Helhed og Kapitalmarkedet hører nøje sammen; der kan ikke være Balance paa det ene Marked, uden at der er det paa det andet, og heller ikke Disharmoni paa det ene Marked uden paa det andet; det er to forskellige Sider af den samme Realitet.¹⁵

Som det er fremgået af gennemgangen i dette afsnit, bidrog Warming, i modsætning til, hvad der var opfattelsen i hans samtid, med nogle banebrydende teoretiske bidrag. Nok er det meste af hans forfatterskab præget af deskriptiv økonomi, men især inden for makroteorien var Warming på forkant med den teoretiske udvikling på den internationale arena, jævnfør også fremstillingen hos Gelting (1976a). At Warming i sin samtid mødte megen modgang er ligeledes givet. Lad derfor dette afsnit slutte med den følgende sammenfatning af Warming som økonom og person:

Han fulgte helt enkelt sine moralske principper og sin sunde og skarpsindige fornuft, der førte ham frem til anskuelser, hvis for ham væsentlige egenskaber var deres rigtighed og ikke deres overensstemmelse eller uoverensstemmelse med andres meninger.¹⁶

Jørgen Pedersen: den første danske keynesianer?

Jens Warmings makroteoretiske indsats til trods synes det alligevel at være berettiget at karakterisere Jørgen Pedersen som den første egentlige keynesianske økonom i Danmark. Han havde samme skeptiske syn på kapitalismens påståede indbyggede automatik til harmoni som John Maynard Keynes, han påpegede finanspolitikens muligheder og advokerede for en aktiv konjunktur- og stabilitetsorienteret økonomisk politik. Men han var ikke så meget en discipel af Keynes som en selvstændig økonomisk tænker. Jørgen Pedersen var en person, der i flere henseender var helt sin egen. Og så blev han også grundlæggeren af den første egentlige keynesianske skole i Danmark med oprettelsen af Økonomisk Institut på Aarhus Universitet i 1936.

I dette afsnit skal der sættes fokus på Jørgen Pedersens to banebrydende artikler fra 1933 og 1937, om end han også senere i sit liv bidrog med væsentlige økonomisk teoretiske arbejder.

I Pedersen (1933) angribes den såkaldte visdom i den neoklassiske tankegang. En moderne markedsøkonomi fremkalder ikke automatisk, som mainstream ellers hævder, at det er tilfældet, en harmonisk økonomisk situation med fuld beskæftigelse, påpeges det. Derfor kan arbejdsløshed også være af en ufrivillig karakter, ligesom en økonomisk krise kan bide sig fast og blive mere permanent i sin varighed. Derfor må man ændre synet på den økonomiske politiks muligheder. Vi må forlade en *laissez faire* strategi og i stedet for adoptere en mere handlings- og reguleringsorienteret approach, belærer Pedersen os om. Og dette er en økonomisk grundopfattelse, som Jørgen Pedersen forfulgte igennem hele sit forfatterskab.¹⁷ En decentral fungerende markedsøkonomi har derfor ofte et stabilitetsproblem. Og det, som vi bør stabilisere, er den samlede produktion og indkomst i samfundet snarere end det generelle pris- eller inflationsniveau. Det er disse to udsagn, der er hovedbudskabet i bidraget fra 1933. Om denne makroøkonomiske – og grundlæggende keynesianske – forståelse skriver Pedersen konkret:

The object is therefore to find a phenomenon, the stabilization of which by general consent will be found desirable, no matter how the price level may behave. Such a phenomenon is, I think, economic activity, meaning by this a state of affairs in which the productive resources of individuals or economic units may find normal employment, i.e. a state of economic equilibrium.¹⁸

For Jørgen Pedersen er en moderne økonomi et dynamisk og foranderligt system. Det økonomiske udfald i et sådant lader sig påvirke af mange forskellige faktorer. Og for nogle af disse er det sværere end for andre at få en tilstrækkelig korrekt og sikker viden om. Derfor kan fejltagelser i den økonomiske planlægning hos såvel husholdninger som virksomheder ikke undgås. Økonomisk planlægning foregår under usikkerhed, hvorfor de økonomiske agents adfærd er en forventningsbettinget adfærd, påpeges det:

... forces disturbing profit expectations, and thereby economic activity, cannot, under the present order of human society, be avoided; and if economic stability is to be attained, it is necessary to eliminate or neutralize these disturbing factors.¹⁹

Men kan man gøre noget for at styrke den økonomiske beslutningsproces? Er det en god ide at forsøge at påvirke priserne i økonomien? Her er analysen hos Pedersen generelt set ret negativ i sin vurdering. Et mål om prisstabilitet er således ikke i sig selv i stand til at levere det eftertragtede resultat, som er et højt og et stabilt produktions- og beskæftigelsesniveau. Men med en aktiv finans- og pengepolitik kan vi komme dette mål nærmere:

There are, however, other means of disbursing purchasing power to consumers and expanding or contracting economic activity: Subsidies, taxes, public works, etc. ... In fact, the object of the national monetary policy should be, not the stabilization of exchange rates, as under the gold standard system, but the stabilization of economic activity and the level of money income.²⁰

Og en opfattelse som den, der præsenteres i bidraget fra 1933, var Jørgen Pedersen på helt centralt vis på forkant med Keynes og hans senere budskab fra 1936. Og denne grundholdning anes, om end langt fra så klart som i *Economic Stabilization*, i tre samtidige danske bidrag, der alle vel kan betragtes som forstudier til den mere berømte engelske artikel, jf. Pedersen (1932, 1933a & 1933b). Til sammen danner disse bidrag rammerne for den forståelse for finanspolitikken muligheder, som Jørgen Pedersen lagde for dagen i 1937 i sit andet banebrydende bidrag til den keynesianske teori *Einige probleme der Finanzwirtschaft*.²¹

Heri gives en mere præcis analyse af finanspolitikken muligheder som et potentielt konjunkturregulerende instrument. Hvordan skal politikken udformes, og hvordan skal den finansieres? I opposition til den klassisk finanspolitiske forståelse gør Jørgen Pedersen indledningsvist rede for, at man ikke med fornuft kan drage en parallel fra aktiviteter udført i den private sektor til aktiviteter afholdt af den offentlige sektor. Den budgetrestriktion, som den private husholdning og virksomhed er underlagt, er ganske anderledes end den, der er gældende for den offentlige sektor. Offentlige aktiviteter må nødvendigvis vurderes i forhold til et givet politisk mål, ligesom den offentlige budgetsaldo intet siger om, hvor »sunde« eller »usunde« de givne offentlige aktiviteter er, argumenterer Pedersen.

Ligeledes påpeger han, at man må gøre sig det klart, at indenlandske statslån ikke er at ligne med private lån. Og derfor er det også helt i orden, at man i krisetider finansierer offentlige udgifter gennem en statslig låntagning frem for gennem en mere traditionel anvendt skattestig-

ning, der jo blot vil modvirke den ønskede ekspansive effekt af de offentlige udgiftsposter. For netop at tilstræbe en bedre beskæftigelsessituation i samfundet må de offentlige myndigheder lade budgettet løbe mod konjunkturerne, lyder Pedersens argumentation.²² Med en økonomi i krise vil det offentlige budget af sig selv have en tendens til at udvise et underskud som følge af den automatiske finansreaktion. Og denne reaktion vil i sig selv have en genoprettende effekt på konjunktursvingene i økonomien. Men måske kan den automatiske finansreaktion ikke i sig selv reducere arbejdsløsheden nok. Er det tilfældet, bør politikerne stimulere økonomien gennem et ekspansivt finanspolitisk indgreb, der skal være monetært finansieret for at undgå eventuelle Crowding Out effekter, argumenteres der videre. Og i denne sammenhæng bør man ikke frygte for eventuelle afledte inflationære tendenser påpeges det, simpelthen fordi

A credit expansion will always lead to inflation or occur simultaneously with inflation, if the existing productive capacity is fully utilized, whether or not there is a budget deficit and irrespective of the way in which this deficit may be financed. But a credit expansion will never have this result if productive capacity is idle to some extent, irrespective of the way in which this additional credit is created.²³

Og finanspolitikken skal udformes efter de følgende retningslinier, mener Pedersen:

public works and subsidies to private enterprises on the one hand, tax reductions ... and payment of individual subsidies on the other hand. The first type of measure will stimulate investment and thus indirectly consumption. The second type of measure will stimulate consumption and thus indirectly investment. Most government consider the first type of measure to be more effective in alleviating unemployment.²⁴

Selvom det almindeligvis er Jørgen Henrik Gelting, der tillægges faderskabet til den moderne reformulering af det balancerede budgetteorem, jævnfør gennemgangen i næste afsnit, så anvender Jørgen Pedersen teoremets argumenter allerede i sin artikel fra 1937. I sin diskussion af, hvorledes man mest hensigtsmæssigt kan udforme det konkrete finanspolitiske indgreb, skriver han

Thus, although one cannot deny that it is possible to increase employment through expenditures of the government, even if these expenditures are financed by taxes, such an activity will be much less efficient than if the expenditures are financed through a budgetary deficit.²⁵

I analysen af finanspolitikens konjunkturregulerende muligheder påpeges den helt afgørende rolle, som de private investeringer spiller i en decentral fungerende markedsøkonomi. Så hvorfor egentlig ikke forsøge at stimulere virksomhedernes investeringsbeslutninger gennem en ekspansiv pengepolitik i stedet for at ændre på de offentlige finanser og ad denne vej forsøge at bekæmpe arbejdsløsheden? Sempelthen fordi renteniveauet i samfundet i en dyb økonomisk krise kan være så lavt, at det næppe yderligere kan falde væsentligt gennem en udvidelse af pengemængden. Og så er der jo kun de finanspolitiske instrumenter at falde tilbage på:

In general ... public investments should only take place in periods where it is desirable to increase the demand for labour. If that happens, the real things: buildings, infrastructure, armament and so on may actually be produced without costs, because the resources necessary for the investment would otherwise lie idle, so that their potential value would be lost.²⁶

At Jørgen Pedersens artikel fra 1937 var banebrydende, er der i dag ingen tvivl om, ligesom han også høstede nogen anerkendelse i sin samtid blandt andet hos Alvin Hansen, der i sin berømte bog om finanspolitik giver et omfattende citat fra 1937-artiklen, som Hansen ligefrem karakteriserer som *illuminating*.²⁷ Og så fik Jørgen Pedersen sin æresdoktorgrad fra Christian Albrechts Universitet i Kiel i 1964 primært netop på grund af artiklen fra 1937.²⁸

Jørgen Henrik Gelting: den helstøbte keynesianer

I 1939 blev Jørgen H. Gelting tilknyttet det nye økonomiske miljø i Århus. Og her blev der i begyndelsen af 1940'erne lagt nogle af de væsentlige byggesten til Geltings disputats fra 1948, der fremstår som et helstøbt keynesiansk makroøkonomisk værk. Selv i et internationalt perspektiv udgør dette værk en milepæl. På trods heraf synes heller ikke Jørgen Gelting helt at have vundet anerkendelse i sin samtid for sit pionerarbejde. I det følgende skal udvalgte elementer af Geltings tidlige arbejder belyses nærmere.

Under krigen offentliggjordes flere artikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift, der kan ses som forstudier til den senere disputats. Især er her artiklen fra 1941 af en central betydning. I denne genopdager Gelting det balancerede budgetteorem:

Naar det Offentlige fra den private Sektor samtidigt opkræver og til denne atter udgiver et Beløb, og Forbrugskvoten i den private Sektor og den private Produktions Arbejdsintensitet forbliver uændret, og det Offentlige ved Udgivelsen af beløbet køber ledig Arbejdskraft, hvis pris er inflexibel, vil den samlede Beskæftigelse stige netop med Beskæftigelsen ved de saaledes iværksatte offentlige Foranstaltninger.²⁹

Senere påpeges det, at ønskes en offentlig aktivitet gennemført ved fuld beskæftigelse, skal skattestigningen derfor naturligvis overstige den ekspansive ændring i de offentlige udgifter. Ellers bliver økonomien overophedet. Den vil da befinde sig i en situation karakteriseret ved overskudsefterspørgsel. Den konkrete udformning af et sådant indgreb, hævder Gelting, er tillige afhængig af eventuelle afledte renteændringer og disses konsekvenser for investeringernes omfang (Crowding Out-problematikken). Udover det nævnte indeholder Gelting (1941) tillige en erkendelse af de automatiske stabilisatorers eksistens og multiplikatorprocessens forløb. At genopdagelsen (og den præcise formulering) af det balancerede budgetteorem bør tilskrives især Gelting, er anerkendt af flere. Således skriver eksempelvis Samuelson herom: *the first statement in print of the balanced-budget-multiplier theorem was that of Gelting 1941 in Danish*.³⁰

I Gelting (1942) behandles finanspolitikken i et teoriehistorisk perspektiv. Derudover fastslås den principielle forskellighed, der hersker mellem private og samfundsøkonomiske overvejelser, ligesom det påpeges, at det væsentlige ved en ændring i det offentliges indtægter og udgifter er de makroøkonomiske konsekvenser heraf snarere end den mikroøkonomiske virkning gennem en ændring i de relative prisforhold af en sådan policy-ændring. Gelting fremhæver da også, at den moderne finansteori netop er *udsprunget af Bestræbelserne for at finde Midler mod konjunktural eller permanent Underbeskæftigelse*.³¹

Samtidig anerkender Gelting generelt ikke eksistensen af Crowding Out. Dette fænomen har kun relevans i en situation med fuld beskæftigelse, hvor behovet for at gennemføre et ekspansivt finanspolitisk indgreb næppe er til stede. I en økonomisk krisesituation kan fænomenet ikke komme på tale.

Med udgangspunkt i Kalecki og Kaldor forsøges et mere dynamisk konjunkturaspekt belyst i Gelting (1943). Eksempelvis belyses heri den automatiske finansreaktion. Derudover afviser Gelting den klassiske opfattelse af finanspolitikken. Forfølges en sådan strategi, vil konjunktursvingningerne blive forstærket frem for formindsket. Konjunkturstabilisering kræver en anden strategi.

I 1944 optræder Gelting i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* med to artikler. I den første beskæftiger han sig med klassikernes beskæftigelsesteori, som han blandt andet sammenstiller med den keynesianske opfattelse. Ifølge ham er den helt fundamentale forskel mellem de to teori-retninger, at

Ifølge klassisk Teori afhænger Beskæftigelsen af den samlede Realkapitalmængde, hvorimod moderne Teori ved Anvendelse af Multiplierrelationen fremstiller Beskæftigelsen som en Funktion af Investeringen, d.v.s. Tilvæksten i Realkapitalmængden. Omvendt i Renteteorien. I klassisk Teori er Renten den pris, som dannes paa Markedet, hvor Tilvæksten i Privatkapital, d.v.s. Opsparingen, møder Tilvæksten i Realkapital, d.v.s. Investeringen. Ifølge moderne Teori dannes Renten, eller rettere: de forskellige Rentesaetser, paa Markedet, hvor den samlede Privatkapital staar overfor samtlige Kapitalanbringelsesmuligheder.³²

Geltings andet bidrag fra 1944 er mere marginal i sin betydning. Dog indeholder artiklen en illustration af det så berømte skisma mellem mikro- og makroplanet i det økonomiske system. Den argumentation, der forekommer rimelig og overbevisende på mikroniveauet, behøver ikke samtidig at have en tilsvarende makroøkonomisk relevant holdbarhed, hævdes det.³³ En brugbar makroøkonomisk forståelse fremkommer ikke blot ved en simpel aggregering af mikroøkonomiske udsagn. Hertil må der anvendes en mere keynesiansk orienteret approach.

Den 15. april 1948 forsvarede Jørgen Gelting på Københavns Universitet med succes sin disputats *Finansprocessen i det økonomiske kredsløb*. Dette værk er som sine forstudier inspireret af Keynes' opgør med og oprør mod den traditionelle neoklassiske tankegang, som denne fremsættes i *The General Theory* fra 1936. Og dette forhold anerkendes fuldt ud af den ene af opponenterne, Erik Lindahl, som generelt er positivt indstillet over for disputatsens indhold. En tilsvarende vurdering findes i Bent Hansens anmeldelse fra 1948. Dette standpunkt fastholdt (og uddybede) Hansen efterfølgende senere. Således fremhæves Geltings teoretiske indsats på den følgende vis:

... had the book been published in English in 1946, it would have been a leading – perhaps even the leading – work for its time on Keynesian fiscal theory.³⁴

Udover kort at fastlægge formålet med afhandlingen diskuterer Gelting indledningsvist i kapitel 1 forskellige aspekter ved en aktiv konjunktur-stabiliserende og -regulerende finanspolitik. Her karakteriseres eksempelvis den klassiske finanspolitiske opfattelse som *liberalismens idealisering af samfundstilstanden*.³⁵ Gelting er dog på den anden side ikke uden forståelse for den potentielle fare, der er forbundet med omfattende indgreb i økonomien, idet han stiller sig spørgsmålet *om en interventionistisk økonomisk politik er principielt forenelig med fuldt demokratiske statsformer*.³⁶

Kapitel 2 giver et kort teoriehistorisk perspektiv på finansvidenskab. Og her anerkender Gelting sit slægtskab med merkantilisterne såvel som med Keynes. Kan markedet ikke af sig selv fremkalde en situation med fuld beskæftigelse, kan et økonomisk politisk indgreb være påkrævet til bekæmpelse af en arbejdsløshed, der kunne være fremkaldt af eksempelvis en øget opsparringstilbøjelighed i samfundet.³⁷ Til eksempel kunne man gennemføre en balanceret budgetændring, siges det.

De følgende tre kapitler må betragtes som disputatsens kerne. Konkret giver kapitel 3 en belysning af effekten af forskellige finanspolitiske indgreb; først udformet for en lukket og dernæst for en åben økonomi. Udover forskellige diagramanalyser og ligningsudtryk – eksempelvis opstilles side 62f en tabel med hele 96 multiplikatorer – inddrager Gelting også egne estimerede marginalkvoter. Han forsøger dermed ikke alene at give sin belysning en teoretisk, men tillige også en vis empirisk dimension. I sin gennemgang af finanspolitikens muligheder inddrager han på ny en balanceret budgetændring. Efterfølgende følger en fyldig redegørelse for den automatiske finansreaktions betydning og en påpejning af de private investeringers rolle som en afgørende determinant til bestemmelse af aktiviteten i den private sektor:

De vigtigste interne determinanter for aktiviteten i den private sektor er forbrugstilbøjeligheden, likviditetspræferencen og investeringstilbøjeligheden; af disse er normalt kun investeringstilbøjeligheden underkastet stærkere svingninger ... effektiv stabilisering maatte derfor gaa ud paa først og fremmest at stabilisere investeringen ... det er imidlertid fortrinsvis forbruget, finansprocessens reaktion bidrager til at stabilisere.³⁸

Jørgen Henrik Gelting (1912-1994) var ansat som professor i nationaløkonomi ved Aarhus Universitet 1954-1982. Foto fra Århus Lokalhistoriske Samling.

Ønsket om at mindske konjunkturbevægelsernes udsving kan derfor næppe tilfredsstilles ved brug af de automatiske stabilisatorer alene. Hertil kræves der en mere bevidst (og selektiv) udformet økonomisk politisk indsats, lyder argumentationen.

I kapitel 4 belyses samspillet mellem finans- og pengepolitikken. Her er renten nu i modsætning til, hvad der var gældende for analyserne i kapitel 3, en fleksibel størrelse. Igen finder belysningen sted i form af opstilling af diagrammer, formeludtryk og enkelte udvalgte estimater. Ikke overraskende konkluderer Gelting efter sin gennemgang af dette samspil, *at kreditpolitik kan have mærkbar virkning paa indkomstforløbet og dermed blive relevant for den samtidige finanspolitik.*³⁹

Endelig belyser Gelting i kapitel 5 mere indgående end tidligere i af-

handlingen den åbne økonomis problematik gennem en analyse med frie kapitalbevægelser. Her tager han samspillet mellem finans-, penge-, valutakurs- og også handelspolitikken op til diskussion. I denne redegørelse, der flere steder minder påfaldende om den senere så kendte Fleming-Mundell tankegang, diskuteres forskellige aspekter af det økonomisk politiske råderum i en åben økonomi kontekst blandt andet med en klar erkendelse af betydningen af eksistensen (og den varierende styrke) af den internationale multiplikatorproces. Bent Hansen fremhæver da også dette kapitel som specielt givende, især hvad angår samspillet mellem betalingsbalanceligevægt, rente- og valutakursudvikling samt finanspolitik.⁴⁰

Efter to kapitler, som omhandler beskatningens mulige konsekvenser på de private investeringer og det private forbrug, bliver Gelting noget mere overordnet i sine betragtninger. Dette sker i afhandlingens to sidste kapitler. Indledningsvis præsenterer han i kapitel 8 nogle hovedtræk af den nyere finansteoris udvikling. Videre følger i kapitlet en diskussion af konjunkturcyklen. Afslutningsvis skriver Gelting konkluderende følgende om finanspolitikken:

Om man vil betegne finanspolitikens andel i stabiliseringspolitikken som stor eller lille, er vel en smagssag. Det er imidlertid af det foregaaende let at se, hvorledes et lands økonomiske struktur, særlig udenrigshandelens relative omfang og den indenlandske investerings sammensætning, influerer paa finanspolitikens betydning og muligheder.⁴¹

Endelig er temaet for det afsluttende kapitel en belysning af det lange sigt i den økonomiske analyse.

Som det gerne skulle være fremgået af den ovenstående præsentation, introducerede Gelting på solid teoretisk basis med udvalgte elementer af empiri den keynesianske tankegang i sin disputats. I denne afhandling findes en overbevisende gennemgang af især finanspolitikens muligheder for at kunne påvirke og styre indkomstdannelsen i samfundet. Men den er som nævnt i det ovenstående også bredere i sit indhold. På mange punkter forekommer afhandlingen, set med nutidige øjne, fortsat ganske moderne i sit indhold og i sin argumentation. Derimod er den valgte fremstilling ikke altid fremmende for budskabets udbredelse. Ikke alene anvender Gelting sin egen terminologi, der på sine steder forekommer unødigt gammeldags og kunstig, men også selve strukturen i afhandlingen kunne fremstå betydeligt klarere og mere hensigtsmæssig. Dette forbehold til trods fremstår Geltings disputats, også

i dag, som et banebrydende værk inden for den økonomiske tænkning i som uden for Danmark efter den 2. Verdenskrig.

Og Gelting havde da også nogle år forinden skrevet med megen forståelse for Keynes' indsats som fornyeren af den økonomiske teori i nekrologen fra 1946. Således påpeges det, at Keynes ikke blot var en teoretisk arbejdende økonom. Han var meget mere end det. Blandt andet var han også i stand til at kunne påvirke den offentlige opinion i samfundet. I nekrologen skinner Geltings sympati for ikke alene økonomen, men også mennesket John Maynard Keynes tydeligt igennem. Således sammenfattes synet på Keynes' forfatterskab som:

Det bedste Eksempel man kan ønske sig paa den Sætning, at Helheden kan være mere end Summen af de enkelte Dele. Keynes har betydet mere for den økonomiske Videnskab i den sidste Generation end nogen anden Nationaløkonom ved sin Iderigdom og den inspirerende Maade, hvorpaa han fordomsfrit har taget hævdvundne Anskuelser op til Revision.⁴²

Som det er belyst i det overstående, var Jørgen Gelting en af foregangsmændene bagved den præcise, moderne formulering af det balancerede budgetteorem. Derudover gav han i sin disputats en af de første systematiske belysninger af finanspolitikens nye muligheder inden for rammerne af en keynesiansk forståelse. I den forbindelse ydede han et ikke uvæsentligt bidrag til den tidlige udforskning af indkomstdannelsesprocessernes forløb. Indsatsen var her primært af en teoretisk betydning, men i god overensstemmelse med den videnskabelige praksis var den finanspolitiske fremstilling også forsøgt givet et vist empirisk fundament. For mange kunne Gelting ofte fremstå som en noget utilnærmelig person, der var omgivet ikke alene af en betydelig faglig respekt, men også af en vis portion frygt. Men faglig set havde han mere at have sin egenart og arrogance i, end hvad der gør sig gældende for de fleste andres vedkommende. Blot var en sådan attitude ikke altid specielt fremmede for udbredelsen af Geltings teoretiske budskab. Med en anden personlig stil havde Geltings stjerne måske skinnet endnu klarere, dengang som nu.

En afrunding

Som i enhver frembringelse af en ny økonomisk teori er også den keynesianske forståelse en teoridannelse, der har flere bidragsydere. Om end John Maynard Keynes fremstår som den egentlige far til paradig-

met, så bidrog mange flere heriblandt altså også nogle danskere til udviklingen af keynesianismen.

Og i hvert tilfælde de i denne artikel tre nævnte økonomer: Jens Warming, Jørgen Pedersen og Jørgen Henrik Gelting, fremstår som de mest markante skikkelser. Nok er deres bidrag måske af en mere ydmyg beskaffenhed i forhold til Keynes' hovedværk fra 1936, men derfor bør de alligevel nævnes. I hvert tilfælde i en dansk belysning af den økonomiske teoris historiske udvikling. Den anerkendelse, som de tre ikke rigtig fik i deres samtid, bør gives dem i dag, hvor deres bidrag er internationalt anerkendt som tidlige bidrag til udviklingen af, hvad der efterfølgende kom til at blive benævnt den keynesianske revolution.

Og så bør denne fortælling også kunne lære nutidens unge økonomer, at de bør dyrke deres fags egen historie. I en national såvel som i en international kontekst. Med en vis nødvendig historisk indsigt vil de forhåbentlig kunne indse, at teoretiske gennembrud som regel skyldes indsatsen af mange flere end dem, som det lykkes at opnå anerkendelse. Måske kan de også lære, at ikke alt, der i dag skinner med nyhedens stråleglans, er fuldstændig nye sandheder. Ofte har det tilsyneladende meget moderne økonomiske udsagn været fremsat før om end i en noget anden udformning end den nuværende. Og denne sidste erkendelse var for øvrigt altid en af Jørgen Geltings pointer til sine studerende.

Litteratur

- Cain, Neville (1979): Cambridge and Its Revolution: A Perspective on the Multiplier and Effective Demand, *Economic Record* 1979, s. 108-17.
- Gelting, Jørgen H. (1976a): Jens Warming, *Danske Økonomer. Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*, 1976, s. 307-16.
- Gelting, Jørgen H. (1948): *Finansprocessen i det økonomiske kredsløb*, 1948.
- Gelting, Jørgen H. (1946): John Maynard Keynes, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1946, s. 1-17.
- Gelting, Jørgen H. (1944): Klassikernes beskæftigelsesteori, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1944, s. 17-27.
- Gelting, Jørgen H. (1944a): Om midler til økonomisk stabilisering, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1944, s. 232-243.
- Gelting, Jørgen H. (1944b): Det Økonomiske Kredsløb, *Finanstidende* 30. Årgang 1944, nr. 12-13, s. 209-10.
- Gelting, Jørgen H. (1943): Finansproces og konjunkturmodel, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1943, s. 135-144.
- Gelting, Jørgen H. (1942): Om nyt og gammelt i finansvidenskaben, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1942, s. 16-29.
- Gelting, Jørgen H. (1941): Nogle bemærkninger om finansieringen af offentlig virksomhed, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1941, s. 293-299.
- Hansen, Alvin H. (1941): *Fiscal Policy and Business Cycles*. Connecticut: Greenwood Press Publishers, 1941.
- Hansen, Bent (1975): Introduction to Jørgen Gelting's »Some observations on the financing of public activity«, *History of Political Economic* 1975, s. 32-35.
- Hansen, Bent (1948): Finansprocessen i det økonomiske kredsløb, *Økonomisk Tidsskrift* 1948, s. 116-123.
- Kahn, R.F. (1931): The Relation of Home Investment to Unemployment, *The Economic Journal* 1931, s. 173-98.
- Laursen, Karsten (1976): Jørgen Pedersen. *Danske Økonomer – Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*, 1976, s. 411-22.

- Lindahl, Erik (1949): En økonomisk disputats, *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1949*, s. 70-79.
- Olesen, Finn (2003): *Kjeld Philip – en økonom som også blev politiker*, Working Paper 45/03, Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi, Syddansk Universitet.
- Olesen, Finn (2003a): *Rudolf Christiani – en interessant rigsdagsmand?*, Working Paper 44/03, Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi, Syddansk Universitet.
- Olesen, Finn (2003b): *Isi Grünbaum: den politiske økonom*, Working Paper 41/03, Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi, Syddansk Universitet.
- Olesen, Finn (2003c): *Ivar Jantzen – ingeniøren, som også beskæftigede sig med økonomi*, Working Paper 38/03, Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi, Syddansk Universitet.
- Pedersen, Jørgen (1948): Om Aarsagerne til det liberale Samfundssystems Sammenbrud, 1948.
- Pedersen, Jørgen (1937): Einige probleme der Finanzwirtschaft. *Essays in Monetary Theory and Related Subjects*, 1975, s. 24-43.
- Pedersen, Jørgen (1933): Economic Stabilization. *Essays in Monetary Theory and Related Subjects*, 1975, s. 11-23.
- Pedersen, Jørgen (1933a): Priseniveauet. *Festskrift til Harald Westergaard – Tillæg til Nationaløkonomisk Tidsskrift 1933*, s. 176-93.
- Pedersen, Jørgen (1933b): Seddelbank og Stat i vor Tid, *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1933*, s. 1-17.
- Pedersen, Jørgen (1932): Kredit og Valuta, *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1932*, s. 38-58.
- Samuelson, Paul A. (1975): The balanced-budget multiplier: a case study in the sociology and psychology of scientific discovery. *History of Political Economy 1975*, s. 43-55.
- Topp, Niels-Henrik (1981): A nineteenth-century multiplier and its fate: Julius Wulff and the multiplier theory in Denmark, 1896-1932, *History of Political Economy 13:4, 1981*, s. 824-45.
- Warming, Jens (1939): Ganske almindeligt Arbejde til de arbejdsløse, *Socialt Tidsskrift, Afdeling A, 1939*, s. 123-45 og 169-86.
- Warming, Jens (1935): Arbejdsløshedens Bekæmpelse, *Tidsskriftet Maalet og Vejen 1935*, s. 65-66.
- Warming, Jens (1933): Den økonomiske Usikkerhed, *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1933*, s. 89-126.
- Warming, Jens (1933a): Likvid Kapital, *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1933*, s. 221-51 og 337-58.
- Warming, Jens (1932): International Difficulties Arising Out of the Financing of Public Works, *The Economic Journal 1932*, s. 211-24.
- Warming, Jens (1928): Beskæftigelsesproblemet. Skal Arbejde erobres eller skabes?, *Gads Danske Magasin, 22. Aargang, 1928*, s. 609-21.
- Warming, Jens (1927): En Krisepjece, *Polyteknisk Tidsskrift 1927*, s. 186-90.
- Warming, Jens (1924): Valutaspørgsmaalet, 1924.

Noter

1. Om end nok markante i deres teoretiske indsats, så står disse tre danske økonomer dog ikke alene. Andre nok ikke helt så fremtrædende bidragsydere kunne også nævnes i denne sammenhæng. For en belysning heraf kan der henvises til Olesen 2003, 2003a, 2003b og 2003c.
2. Gelting (1976a)
3. »Værst er det, hvis de daarlige Tider ligefrem benyttes som **Argument** for at vente, og det hører man Gang paa Gang, baade fra Stat, Kommune og private; hvis noget ellers er fornuftigt, saa er det, at Tiderne er daarlige, et yderligere Argument for netop nu at skride til Værket«, Warming 1928, s. 615.
4. Warming 1928, s. 621.
5. Warming 1932, s. 213.
6. Warming 1932, s. 213: »In this additional saving we have **the source of the great investment** in prosperous years; the capital is not saved beforehand, but created during the same period«.
7. Warming 1932, s. 219.
8. Eller som Warming 1932, s. 220, selv karakteriserer sin samtid: »Thus there is a terrible competition between countries each to be less active than the other; this they regard as the only guarantee to avoid a negative balance of payments. Further, **each State insists upon having a balanced account**, and especially in having a balanced budget«.
9. Warming 1932, s. 220.
10. Som Warming 1927, s. 188, skriver om samtidens megen snak om det nødvendige i, at lønnen reduceres: »Det er et frygteligt Sejppineri at gaa i mange Maaneder med stadige Forsikringer om, at Nedsættelse er nødvendig, og derfor hos mange med Forhaabninger i den Retning, saa de udsætter deres Ordre og Udvidelser«. Udover dette aspekt vil en reduktion i

Den keynesianske revolution og nogle tidlige danske bidrag

- lønnen naturligvis også betyde et bortfald af efterspørgsel, der næppe fuldt ud kan kompenseres gennem en nedgang i den private opsparing og prisfaldstendenser i hvert tilfælde på det kortere sigt. Samme syn udtrykkes mere uddybende allerede i Warming 1924, s. 63f: »Naar alle tror, at man kan faa lavere Priser ved at vente, udsættes mange Anskaffelser, Nybygninger osv., og alle Lagre holdes smaa; følgelig bliver der meget lidt Arbejde, og Virkningen breder sig videre, naar selve Købeevnen svigter. Og en saadan langvarig, vidtomfattende Arbejdsløshed, som her er Tale om, har jo ganske særligt skadelige Virkninger i Retning af Demoralisation, svækket Arbejdsevne og Arbejdslyst, Hjem, der kommer i Forfald, saa de aldrig rejser sig, social Uro osv.; ikke mindst de svageste Arbejdere, det egentlige Proletariat, trykkes yderligere ned«.
11. Warming 1927, s. 89.
  12. Warming 1927, s. 188f.
  13. Warming 1933a, s. 230-32.
  14. Vurderet i sin helhed synes bidraget fra 1939 at være mere forbeholden eller i hvert tilfælde mere nuanceret i synet på det offentliges muligheder for alene at foretage en varig stabilisering af konjunkturerne i forhold til Warmings argumentation i sine tidlige bidrag.
  15. 1933a, s. 243.
  16. Gelting 1976a, s. 315.
  17. Om end han nok var kritisk indstillet over for markedøkonomiens effektivitet og selvregulerende kræfter, var han dog i sin ideologi en stærk tilhænger af liberalismen, fordi dette system, som det helt centrale, sikrer, at: »Individets principielle Frihed til inden for Rammen af generelt gældende Love at gøre med sig selv og sit Gods, som han vil«, Pedersen 1948, s. 7.
  18. Pedersen 1933, s. 11.
  19. Pedersen 1933, s. 12.
  20. Pedersen 1933, s. 15 og 20.
Udover disse få linier er artiklen fra 1933 ikke særlig konkret finanspolitisk orienteret. Jørgen Pedersens fokusering og hans budskab var et andet: erstat stabiliseringen af pris- og inflationsudviklingen med et mål om i stedet for at stabilisere den samlede produktion og beskæftigelse i samfundet. Altså udskift det monetære mål med et realøkonomisk i den herskende økonomisk politiske filosofi.
  21. I det følgende citeres der fra den engelske oversættelse af den oprindelige artikel.
  22. Ved at argumentere på denne vis er Jørgen Pedersen at betragte som en tidlig repræsentant for Abba Lerner's berømte begreb om *functional finance* fra 1943.
  23. Pedersen 1937, s. 37.
  24. Pedersen 1937, s. 35.
  25. Pedersen 1937, s.35f.
  26. Pedersen 1937, s. 40.
  27. Hansen 1941, s. 140ff.
  28. Laursen 1976, s. 419.
  29. Gelting 1941, s. 295.
  30. Samuelson 1975, s. 50.
  31. Gelting 1942, s. 19.
  32. Gelting 1944, s. 27.
  33. Gelting 1944a, s. 242f.
  34. Hansen 1975, s. 33.
  35. Gelting 1948, s. 10.
  36. Samme s. 17.
  37. Altså en erkendelse af opsparingsparadoksens eksistens og gyldighed hos Gelting (1948, s. 24). Allerede i artiklen **Det økonomiske Kredsløb** fra december 1944 skrev Gelting om dette paradoks og dets indhold.
  38. Gelting 1948, s. 81.
  39. Samme s. 107
  40. Hansen 1948, s. 121.
  41. Gelting 1948, s. 275.
  42. Gelting 1946, s. 41.

Erhvervsarkiver i USA

AF ELIZABETH ADKINS OG KENNETH WIRTH

Artiklen giver en kort oversigt over erhvervsarkiver i USA både på forbundsniveau og på enkeltstatsniveau, ligesom der redegøres for organisationer for erhvervsarkivarer og hjælpemidler til at orientere sig i de amerikanske virksomheds- og forskningsinstitutionsarkiver.

Indledning

Erhvervsarkiver i USA får i almindelighed deres økonomiske støtte fra de firmaer, som skabte arkivalierne og/eller fra de institutioner, som opbevarer dem. Offentlig støtte til private (kommercielle) erhvervsarkiver, det være sig på forbunds- eller enkeltstatsplan, findes ikke; på den anden side findes der bevillinger og anden støtte til non-profit institutioner eller universiteter, som besidder samlinger af erhvervsarkivalier.

Lovmæssig status for private og selskabsarkiver på forbundsniveau

I USA er der i almindelighed ingen lovgivning, regeringsstøtte eller regeringsopmuntring til firmaer til at bevare deres arkivalier. Nogle få regeringsorganer har bevillingsprogrammer, som kan yde støtte til offentlige arkiver, der indsamler erhvervsarkivalier (men ikke til arkivaktiviteter inden for enkeltsekskabers rammer, idet de ikke yder støtte til kommercielle enheder). Disse bevilgende organer omfatter den nationale kommission for historisk udgivervirksomhed og arkivalier (*The National Historical Publications and Records Commission*, NHPRC), en kommission under den Nationale arkivadministration (*National Archives and Records Administration*). Der er ganske voldsom konkurrence om disse bevillinger, og de bevilgende myndigheder indtager hyppigt det standpunkt, at de firmaer, som har afleveret arkivalier til arkivinstitutterne, selv må finansiere arkivaliernes registrering og bevaring – hvortil firmaerne hyppigt er utilbøjelige.

Der er ikke mange finansielle tilskyndelser – fra regeringen eller andre – for firmaerne til at bevare deres arkivalier. Før i tiden fik firmaer bevilget et skattefradrag for værdien af de arkivalier, som de overlod til

offentlige arkivinstitutioner, men en ændring i skattelovgivningen i 1970'erne afskaffede stort set skattefradrag for arkivafleveringer. Som følge heraf er de firmaer, som vælger at bevare deres historiske arkivalier enten ved at opretholde et internt administreret arkivprogram eller ved at aflevere deres arkivalier i offentlige arkivinstitutioner, i reglen motiveret af andre faktorer.

I de fleste tilfælde etablerer firmaer arkiver for at kapitalisere de strategiske konkurrencemæssige fordele, som kan opnås ved at udnytte deres kulturarv eller mærkevarerhistorie. I nogle tilfælde er de bevidste om deres rolle i samfundet og i erhvervslivet eller i industrien og føler ansvar for at bevare og (muligvis) dele denne kulturarv med andre. Somme tider er de motiveret af et ønske om at tjene det lokalsamfund, hvori de opererer, fordi de har erkendt den betydning, deres virksomhed har for den lokale økonomi og livsform.

– og på enkeltstatsniveau

En vigtig mulighed for at finansiere projekter via bevillinger er gennem enkeltstaternes historiske arkivrådgivningsråd (*State Historical Records Advisory Boards*, SHRAB), som finansieres af NHPRC. NHPRC yder midler til SHRAB'erne (som en del af deres større bevillingsprogram), og SHRAB'erne beslutter så fordelingen af pengene. Nogle SHRAB'er har ydet bevillinger for bevaring og tilgængeliggørelse af firmaarkivalier i offentlige arkivinstitutioner. Det udgør imidlertid kun en beskedent del af deres virksomhed, og den prioriteres ikke højt af ret mange SHRAB'er.

En søgning på internettet resulterede i nogle få hits på forskellige SHRAB'er. Selvom disse råd er oprettet ved lov, har de ingen lovmæssig myndighed til at forlange, at private organisationer skal indsamle arkivalier; i stedet *søger de at identificere, bevare og give offentlig adgang til en bred vifte af historiske arkivalier, som ikke blot omfatter dem, der er frembragt af det offentlige på statsligt eller lokaladministrativt niveau, men også sådanne fra den private sektor, som dokumenterer enkeltpersoners, familiers, organisationers og firmaers virksomhed* (se f.eks. <http://www.state.tn.us/sos/statelib/thrab.htm>).

SHRAB'erne behandler ofte arkivbevaring reaktivt: de arkivalier, som har størst behov for opmærksomhed, og som ikke hidtil er blevet bevaret, er dem, som får opmærksomhed. Det kan ikke siges, hvor stor en del af NHPRCs midler, der går til bevaring og tilgængeliggørelse af virksomhedsarkivalier. Der er imidlertid nogle enkeltstatsråd, som er mere aktive i deres omsorg for erhvervsarkivalier end andre – her-

iblandt Minnesota, Maine og Connecticut. Disse stateres råd har givet bevillinger til universiteter (eller andre non-profit organisationer) med henblik på bevaring af arkivalier fra opløste firmaer eller firmaer, som flyttede til andre enkeltstater.

Forholdet mellem arkiver og arkivalieforvaltning

I mange store firmaer er arkivalieforvaltningerne selvstændige og særskilte fra arkivafdelinger for historisk materiale. Arkivalieforvaltningerne tager sig af de arkivalier, der opstår i firmaet som led i forretningsvirksomheden, af overholdelse af lovmæssige og driftsmæssige krav som anordnet i bevaringsfrister og af den ordnede udskillelse af arkivalier efter bevaringsfristens udløb (og, i nogle tilfælde, fortsat bevaring i arkivafdelingerne af de arkivalier der anses for at være af historisk betydning eller af kommerciel langtidsværdi).

Institutioner

Offentlige arkivinstitutioner

Nedenfor opregnes nogle offentlige arkivinstitutioner, som indsamler erhvervsarkivalier:

- Benson Ford Research Center, The Henry Ford, Dearborn, Michigan (<http://www.hfmgv.org/research/default.asp>).
- Hagley Museum and Library, Wilmington, Delaware (<http://www.hagley.lib.de.us>)
- Hartman Center for Sales, Advertising & Marketing History, Duke University, Durham, North Carolina (<http://scriptorium.lib.duke.edu/hartman>).
- Harvard Business School, Historical Collections, Baker Library, Boston, Massachusetts (<http://www.library.hbs.edu/hc>).
- Minnesota Historical Society, St. Paul, Minnesota (http://www.mnhs.org/library/tips/history_topics/librarytopics.html).

Virksomhedsarkiver

Det er vanskeligt at angive antallet af virksomheder, som driver arkivafdelinger inden for virksomhedens rammer. I den amerikanske arkivarforenings Vejviser til virksomhedsarkiver i De forenede Stater og Canada (*Directory of Corporate Archives in the United States and Canada*) opregnes mere end 300 virksomheder og erhvervsorganisationer,

men der er utvivlsomt flere virksomheder med egne arkiver end dem, som står i vejviseren.

- *The Directory of Corporate Archives in the United States and Canada* indeholder kontaktinformation for hvert eneste arkiv i vejviseren samt, hvor de er tilgængelige, oplysninger om, hvilke virksomhedstyper der er repræsenteret i arkivet, begyndelses- og slutår og samlingernes totale omfang, en beskrivelse af samlingerne, adgangsbetingelser og arkivets åbningstider.
- Vejviseren indeholder en alfabetisk virksomhedsfortegnelse og et register over arkivarer såvel som over stater og provinser.
- Vejviseren findes på internettet under <http://www.hunterinformation.com/corporat.htm>.

Erhvervsarkivsammenslutninger – på forbundsplan

Society of American Archivists' Business Archives Section (Den amerikanske Arkivarforenings Erhvervsarkivsektion)

Medlemsskab og rolle

Den amerikanske Arkivarforenings (SAA) Erhvervsarkivsektion er det vigtigste forum for udveksling af viden og ideer mellem erhvervsarkivarer i USA. Sektionen har for tiden omkring 300 medlemmer, som mødes til SAAs årsmøde. Alle medlemmer af SAA kan tilslutte sig Erhvervsarkivsektionen, som er et af SAAs medlemstilbud.

Publikationer og understøttede initiativer

SAAs Erhvervsarkivsektion har direkte eller indirekte understøttet adskillige initiativer, herunder:

- En håndbog om erhvervsarkivet (desværre nu udsolgt)
- En annoteret bibliografi om erhvervsarkiver og arkivforvaltning (ligeledes udsolgt)
- Vejviseren *The Directory of Corporate Archives in the United States and Canada* (omtalt ovenfor)
- Et nyhedsbrev for Erhvervsarkivsektionen (se <http://www.archivists.org/saagroups/bas/newsletter.asp> for netbaserede udgaver af nyhedsbrevene)
- Programsessioner ved SAAs årsmøde

Begivenheder, fora og kollokvier

- SAAs Erhvervsarkivsektion organiserede et internationalt erhvervsarkivforum i Montreal, Quebec, Canada, i 1992, som tidsmæssigt faldt sammen med et fællesmøde i SAA/ICA dette år.
- Hvert år siden har sektionen organiseret et kollokvium ved SAAs årsmøde, efterfulgt af en uformel kollegial sammenkomst for erhvervsarkivarer.
- I august 2003 organiserede sektionen sammen med ICAs Section of Business and Labour Archives et heldagsarrangement ved SAAs årsmøde i Los Angeles, Californien, med temaet Globaliseringen og dens betydning for erhvervsarkivalierne.

Corporate Archives Forum (Forum for Virksomhedsarkiver)

Medlemskab og rolle

Forum for Virksomhedsarkiver er en mindre, mere uformel gruppe, som har mødtes årligt siden 1998. Det blev oprettet, for at medlemmerne kunne udveksle oplysninger om kvalitetsstandarder og fortrolige detaljer om emner af fælles interesse. Repræsentanter for 17 forskellige virksomheder har deltaget i et varierende antal møder, siden forumet blev oprettet, men på intet givet tidspunkt har mere end et dusin virksomheder været repræsenteret i medlemskaren.

Debatemner

Forumets møder tenderer mod at beskæftige sig med komplekse emner, ikke mindst sådanne, der vedrører multinationale virksomheder. Nogle af de behandlede emner har været:

- Forvaltning af viden
- Gebyrbaserede strategier for arkivtjenester
- Dokumentation af globale erhvervsaktiviteter
- Teknikker til fastholdelse af hjemmesider
- Levering af arkivaliernes indhold over Internettet
- Administration af hjemmesideindhold
- Elektroniske dokumenthåndteringssystemer
- Digital bevaring
- Systemer til digital forvaltning af aktiver
- Privatliv, fortrolighed og overholdelse heraf
- E-mailpolitik
- At overleve sammenlægninger og udskillelser

- Entreprenørløsninger for arkiver og arkivforvaltning
- Opbygning af partnerskaber og kultivering af favoritsamarbejdspartnere

Formidling

Resuméer af diskussioner i Forum for Virksomhedsarkiver lægges ud på nedenstående offentligt tilgængelige hjemmeside for at delagtiggøre et større publikum i diskussionernes resultat: <http://www.hunterinformation.com/business.htm>.

Uddannelse af erhvervsarkivarer

SAA tilbyder et fagrettet kursus med titlen Erhvervsarkiver ... Oprettelse og drift af et arkiv. Dette tredages kursus, som afholdes årligt, giver deltagerne et overblik over arkivteori og -praksis, som de anvendes i en virksomhed. Det byder også på en lejlighed til besøg på virksomhedsarkiver.

Erhvervsarkivoversigter og -guider på Internettet

Adskillige erhvervsarkivinstitutioner har lagt oversigter og guider til deres samlinger ud på Internettet. Nogle eksempler:

- Benson Ford Forsknings-Center: <http://www.thehenryford.org/collections/Collections/library.asp>
- Hagley Museum og Bibliotek: <http://www.hagley.lib.de.us/inventories.html>
- Hartman Center for Salgs-, Reklame- og Markedsføringshistorie: <http://scriptorium.lib.duke.edu/findaids/>
- Harvard Handelsskole, Historiske Samlinger, Baker Biblioteket: <http://www.library.hbs.edu/>
- Minnesota Historical Society's erhvervshistoriske samlinger: http://www.mnhs.org/library/tips/history_topics/librarytopics.html

Tidsskrifter og litteratur

I USA findes der ingen tidsskrifter, som udelukkende beskæftiger sig med erhvervsarkiver og -arkivalier. Adskillige faglige sammenslutninger udgiver tidsskrifter, som fra tid til anden indeholder artikler om erhvervsarkiver. Heriblandt er:

- Society of American Archivists (*The American Archivist*)
- Midwest Archives Conference (*Archival Issues*)
- Association of Records Managers and Administrators (*The Information Management Journal*)

Der er mange regionale arkivsammenslutninger og sammenslutninger af specialarkiver i USA, og adskillige af dem udgiver tidsskrifter, som lejlighedsvis refererer til erhvervsarkivalier. Oplysning om disse sammenslutninger kan søges via følgende link på SAAs hjemmeside: <http://www.archivists.org/assoc-orgs/directory/index.asp>

SAA udgav for flere år siden et særnummer af *The American Archivist* om erhvervsarkivalier (60. årgang, nr. 1, vinteren 1997). Eksemplarer af dette nummer kan erhvervs fra SAAs sekretariat (se <http://www.archivists.org/catalog/index.asp>).

SAAs forlag tilbyder to bøger om erhvervsarkiver og -arkivalier:

- *Corporate Archives and History: Making the Past Work*, red. af Arni-ta A. Jones og Philip L. Cantelon (Krieger Publishing Company, 1993).
- *The Records of American Business*, red. af James M. O'Toole (Society of American Archivists, 1997).

Dansk telefonhistorie – en tematiseret oversigt

AF ANDERS HENTEN

Artiklen giver en kortfattet oversigt over centrale træk ved telefoniens historie i Danmark med vægt på den tidlige historie. I de fleste lande har telefoni i store dele af det 20. århundrede været et statsligt monopol med USA som den mest betydningsfulde undtagelse med et privat monopol. Den første danske telelov, som omfattede telefoni og ikke kun telegrafi, stammer fra 1897 og indførte en statslig eneret på anlæg og drift af telefoni. Men i modsætning til de fleste andre lande blev der i den statslige eneretsperiode ikke oprettet ét stort nationalt statsligt selskab i Danmark. I stedet blev der givet koncession til regionale selskaber, som i starten var helt i privat eje og senere delvis privatejede. I artiklen ses der på, hvorfor det danske telefonvæsen havde denne struktur, men først ses der på, hvorfor der overhovedet blev indført en statslig eneret på udbredelsen af denne teknologi. Endvidere undersøges aspekter af, hvordan den statslige styring på området fungerede, og hvordan det danske telefonvæsen udviklede sig med hensyn til udbredelse af telefoni. Der afsluttes med oprettelsen af Tele Danmark og den senere privatisering af dette selskab.

Indledning

Der er i de senere år skrevet en del bidrag til telefoniens historie i Danmark, og gennem årene er der publiceret mange jubilæumsskrifter. Et udvalg af de væsentligste bidrag fra de senere år er medtaget i litteraturlisten, men som en kort – og derfor ikke fuldt ud retfærdig – karakteristik kan siges, at der i de historiske udredninger primært er lagt vægt på de politiske udviklingstræk, mens der i jubilæumsskrifterne, udover de virksomhedsspecifikke hændelsesforløb, i høj grad er fokus på teknologiudviklingen. De generelle teleøkonomiske udviklingstræk er derimod kun berørt i mindre omfang, og der er stadig behov for en samlet teknologisk, økonomisk og politisk historisk udredning af det danske telefonvæsens udvikling. Det foreliggende kortfattede afsnit kan på ingen måde råde bod på denne mangel, men det er forsøgt at behandle re-

levante elementer af både den politiske og udbredelsesmæssige og dermed økonomiske historie.¹

Statslig eneret

Et af de vigtigste omdrejningspunkter i udredninger vedrørende den danske telefonis historie er, at der i modsætning til de fleste andre lande vedblev at eksistere en regional struktur indtil begyndelsen af 1990'erne. I en oversigt som denne er det dog på sin plads først at behandle det mere grundlæggende spørgsmål vedrørende statslig eneret. Hvorfor blev der overhovedet indført en statslig eneret med Lov om Telegrafer og Telefoner af 11. maj 1897, som først 99 år efter sin indførelse blev ophævet med liberaliseringen af den danske telesektor i 1996? Det spørgsmål behandles her med vægt på de argumenter og bevæggrunde, som faktisk blev anvendt og havde relevans på det pågældende tidspunkt i slutningen af 1800-tallet.

Den forklaring, som i dag almindeligvis fremføres i generelle diskussioner og analyser, er baseret på en økonomisk forklaringsmodel, som gør gældende, at telekommunikation, med de teknologier som tidligere blev benyttet, var et naturligt monopol – hvilket vil sige, at de samlede samfundsmæssige produktionsomkostninger er lavere, når en enkelt virksomhed producerer hele industriens output, end når to eller flere virksomheder deler de totale omkostninger og output. Hvis dette er tilfældet, er det samfundsøkonomisk mest effektivt at overlade produktionen til et enkelt selskab, og i så fald er det vigtigt med en statslig kontrol for at forhindre monopolvirksomheden i at udnytte sin privilegerede position. Argumentationen har sin basis i liberale teorier om markedets udvikling i situationer, hvor et konkurrencebaseret marked ikke fungerer optimalt. Dette er den ene forklaringsvariabel, dvs. det naturlige monopol og den statslige regulering.

En anden forklaringsvariabel omhandler visse samfundsmæssige aktiviteterets infrastruktur-mæssige karakter. Den liberale økonomiske teoris grundlægger Adam Smith fremhævede eksempelvis, at der er områder og situationer, hvor staten må træde til og stå for de offentlige institutioner og arbejder, som det er vanskeligt for private virksomheder at drive som en forretning, men som er vigtige for samfundet som helhed, herunder *gode veje, broer, farbare kanaler, havne, osv.*,² dvs. samfundsmæssige infrastrukturer.

En tredje forklaringsvariabel drejer sig om den statslige interesse i at kontrollere visse samfundsmæssige aktiviteter, bl.a. inden for kommu-

nikation, på grund af disse aktiviteters strategiske (militære o.a.) betydning. Alle tre forklaringsvariable spillede en rolle i udviklingen af telefoni. Der var således stærke argumenter for en statslig indflydelse på telefoniens udvikling.

Samtidig spillede den liberale tanke en stor rolle i Danmark på det tidspunkt. Liberalismen havde stor opbakning i brede politiske kredse omkring de forskellige fløje i Venstre såvel som hos Højre i Rigsdagen. Dog havde postvæsenet længe været et statsligt monopol, og det nationale telegrafvæsen, som i de første par årtier efter indførelsen i Danmark i begyndelsen af 1850'erne delvis var præget af private og kommunale initiativer, var ligeledes overgået til centralstatslig drift.³ Til gengæld var eksempelvis jernbanerne delvis privatejede, og der kan ikke siges at have været et stærkt overordnet princip for grænsedragningen mellem det private og det offentlige. Der var tale om en delvis situationsbestemt pragmatisme med et vekslende samarbejde mellem private og offentlige initiativer.

Det var i denne ramme, at telefonen blev indført i Danmark. Allerede året efter, at Alexander Graham Bell i 1876 have indleveret sit telefonpatent i USA, blev de første forsøg med telefoni foretaget i Danmark.⁴ Det var enkelte telegraffolk fra Telegrafdirektoratet, som forestod forsøgene, dog for egen regning i den forstand, at de fik lov at bruge nogle telegraflinier, men selv fremskaffede telefonapparaterne. Telegrafdirektoratet som institution tillagde ikke telefonen nogen særlig betydning. Daværende telegrafdirektør Heinrich Høncke er blevet citeret for at have karakteriseret telefonen som *dette interessante legetøj*,⁵ hvilket på det pågældende tidspunkt måske ikke var så malplaceret, men til gengæld heller ikke særlig fremsynet set i lyset af den udvikling, vi kender i dag. Den danske telegrafdirektør var dog ikke alene med denne vurdering. Alexander Bell søgte i 1876 en hurtig realisering af værdien af sit patent ved at tilbyde det store amerikanske telegrafselkab Western Union at købe det for 100.000 dollars. Men Western Union afsløgte tilbuddet, da de ikke rigtig kunne se perspektivet i telefonen. Selv Elisha Gray, som indleverede sin ansøgning om et telefonpatent kun få timer efter Alexander Bell, mente ikke, at der var de store økonomiske potentialer i telefonen. Til sin sagfører skrev han i 1876: *Med hensyn til Bells taletelegraf, skaber den kun interesse i videnskabelige kredse, og som et videnskabeligt legetøj er den nydelig ... [Taletelegrafens] kommercielle værdi vil være begrænset*.⁶

Men mange private aktører lærte hurtigt at se perspektiverne i telefonen. Allerede i 1879 så det første offentlige telefonnet dagens lys i Kø-

En ung Graham Bell med en prototype af sin telefon. Graham Bell indleverede i 1876 sin patentansøgning på en telefon kun kort tid før Elisha Gray. Patentet var baggrunden for, at det var Bell-selskabet, der kom til at dominere telefonien i USA. Det første egentlige telefonselskab i Danmark, som blev dannet i 1881, var således også et Bell-selskab. Ukendt fotograf.

benhavn. Det drejede sig om Københavns By- og Hustelegraf, som udbyød en tjeneste, hvor man fra samtalestationer i byen kunne indlevere en telegramtekst, som via telefon ville blive videresendt til en anden samtalestation og derfra bragt ud til modtageren som telegram. I 1880 kom der yderligere en aktør på markedet i København, da The International Bell Telephone Company indbyød til tegning af abonnementer på en telefontjeneste, man ville igangsætte snarest muligt. I januar 1881 åbnede selskabet sin central med 22 abonnenter (de første i Danmark), og i august 1882 havde selskabet ca. 400 abonnenter. Den altfavnende finans- og industrimand C.F Tietgen var også blevet interesseret i telefoniens muligheder, selv om han i første omgang angiveligt skulle have været negativt indstillet over for telefonen, eftersom han ikke ønskede at blive ringet op af *en hvilken som helst urtekræmmerdreng*. Tietgen købte den danske afdeling af det internationale Bell-selskab og oprette-

de Københavns Telefon Selskab – det senere Københavns Telefon Aktie Selskab, KTAS.⁷

Også i andre af landets større byer blev der i 1883-1884 taget initiativ til oprettelse af lokale telefonselskaber, herunder Århus, Odense og Ålborg. Og samtidig fremsatte indenrigsministeren i december 1883 et lovforslag i Landstinget med det formål at give Statstelegrafens monopol på al telegraf-, telefon- og anden elektrisk baseret kommunikation. Telegrafdirektoratet havde nu indset, at telefoni kunne gå hen at blive en vigtig teknologi, og frem for alt var man i direktoratet bekymret for, at telefonien ville undergrave statstelegrafens indtægter. Denne bekymring var dog langt fra det primære udtalte argument for at tildele Statstelegrafens en monopolret. I den politiske proces var det mere de generelle argumenter for og imod statslig eneret og drift, der blev fremført. Og i den forbindelse er det vigtigt at skelne mellem eneret og drift. Argumenterne imod en statslig eneret var temmelig lavmælte, så længe eneretten blev givet videre i koncession til lokale/regionale telefonselskaber.⁸ Til gengæld var der stor modstand imod en egentlig statslig drift, hvor en centralt styret statslig etat (som Statstelegrafens) skulle overtage hele telefondriften.

Som det fremgår af afsnittet vedrørende regionale operatører, gik der lang tid fra lovens fremsættelse i 1883 til vedtagelsen af loven om telegrafer og telefoner i 1897. Det hang sammen med den konstitutionelle kamp mellem Estrup-regeringen og Venstre-flertallet i Folketinget. Venstre-flertallet lod lovforslag 'visne' i Folketingets udvalg og blokerede dermed for lovgivningsprocessen for at gennemtvinge en indførelse af parlamentarisme med en regering byggende på folketingsflertal.

På tværs af partierne var der en overvejende enighed om en offentlig interesse i styringen af telefonudviklingen. I et foredrag i 1896, som hurtigt blev optrykt i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, og som opsummerede situationsanalyserne og holdningerne hos de mest magtfulde aktører i den fremvoksende telefonindustri, sagde driftsingeniør Fritz Wolff:

Under saadanne Forhold nærmer Telefonen sig til at blive et fremtrædende Samfundsgode, og Spørgsmaalet om Telefondriftens Ordning fra at være et Spørgsmaal, der kun har Interesse for en snævrere Kreds, til at blive en Sag af Interesse for Samfundet som Helhed – et nationaløkonomisk Spørgsmaal paa en Maade.⁹

De argumenter, som blev fremført i Folketinget til fordel for en offentlig styring af telefonområdet, var følgende:¹⁰

- Telefoni er en vigtig kommunikationsform for hele samfundet, hvortil er knyttet en offentlig interesse.
- Telefoni er et infrastrukturuområde på linie med gas, vand, sporveje, jernbaner, osv., som alle er offentligt regulerede.
- Telefoni adskiller sig ikke fra post- og telegrafområderne, som er offentligt kontrollerede.
- Der er en tendens til naturligt monopol på telefoniområdet.
- Taksterne bør styres, og det bør ligeledes sikres, at den tekniske kvalitet af anlæggene er tilstrækkelig god.
- Gennem styring kan man sikre en samtrafik mellem telefonselskaberne (på daværende tidspunkt brugte man gerne ordet samvirke).
- Statstelegrafens mister indtægter på grund af stigende brug af telefoner.
- Offentlig drift er det billigste.

Det skal understreges, at der er tale om en sammenfatning af argumenter af forskellig karakter fra forskellige folketingsmedlemmer. De fire første punkter handler om telefoni som en samfundsmæssig infrastruktur. Det femte punkt peger på nogle konkrete felter, det er vigtigt at regulere. Det sjette argument drejer sig om vigtigheden af samtrafik, og det syvende om Statstelegrafens snævre økonomiske interesser. Det sidste argument var der ikke enighed om. Visse folketingsmedlemmer mente, at statslig drift ville være det billigste, hvorimod andre omvendt mente, at privat drift var det billigste. Med hensyn til det vigtige argument vedrørende det, som siden i økonomisk teori er kommet til at hedde naturligt monopol, udtalte Christopher Hage, folketingsmedlem for Venstre og ordfører for det udvalg, hvori telefonsagen behandledes:

Det er en af den Slags Virksomheder, som faar Karakter af Monopol, om ikke et legalt saa dog et faktisk Monopol, og Virksomheder af denne Art bør ikke udøves uden al Kontrol fra Statsmagtens Side.¹¹

Hvad angår Statstelegrafens forhold til telefonien blev også fremført det mere specifikke argument, at det var urimeligt, at staten – med den arbejdsdeling mellem de lokale telefonselskaber og statens langdistance-tjeneste, som tidligt havde sat sig igennem – skulle stå tilbage med det dyre og sjældent anvendte langdistancenet, mens de lokale selskaber stod for den økonomisk mere lukrative lokale trafik.¹² Desuden blev det fremført, at det mest rationelle ville være at udnytte Statstelegrafens ressourcer i form af personale og anlæg til også at stå for den lokale te-

lefone.¹³ Et yderligere argument var, at en statslig operatør ville være bedre til at sikre telefonhemmeligheden. Og endelig var der spørgsmålet om at sørge for telefoni til udkantsområderne. Dette blev ganske vist ikke inddraget i diskussionerne – og, som det vil blive vist i det senere afsnit vedrørende telefonsystemets udbredelse, var det heller ikke en social overvejelse, som det meget senere blev. Man forestillede sig ikke, at telefonen skulle blive allemandseje. Men i praksis anlagde Statstelegrafens telefonstationer i kystbyer, først og fremmest på den jyske vestkyst, med det erhvervsmæssige formål, at man hurtigt skulle kunne kommunikere oplysninger om bl.a. fiskefangster.

Dette var de væsentligste argumenter og de relevante betragtninger fra den pågældende periode. Bortset fra argumenterne om, at statslig drift angiveligt er billigere, og at de private selskaber underminerer Statstelegrafens økonomisk set, og at det er bedre at bruge Statstelegrafens eksisterende ressourcer, er det ikke nødvendigvis argumenter for en statslig drift. Det er argumenter for en statslig indflydelse og kontrol, som eventuelt kan udøves via en statslig eneret. Og om dette var der bred enighed. Eneretten kunne herefter resultere i koncessioner til private eller kommunale selskaber, og disse kunne endda have en interesse i at få tildelt monopol i det område, de agerede i. Investorerne blev så at sige beskyttet af staten. Koncessionerne bestod i, at staten overførte sin eneret til de koncessionerede selskaber, som til gengæld skulle leve op til visse krav, primært vedrørende kvalitet og maksimalpris. Loven kan således siges at være et kompromis mellem forskellige synspunkter og interesser – et meget holdbart kompromis skulle det siden vise sig at være – som resulterede i den regionale struktur, som eksisterede i næsten hele det følgende århundrede. Staten fik en styrende hånd inden for telefonien, og de regionale selskaber fik lov til at fortsætte og udbygge deres virksomhed. Den form for monopolvirksomhed, som spontant voksede frem, og som illustrerede, at der var tale om en tendens til naturligt monopol, blev godkendt af staten – ganske vist i en lokal/regional udgave, men ikke desto mindre et monopol.

Regionale operatører

Den danske telestruktur med regionale selskaber var altså et resultat af et kompromis, hvor staten fik indflydelse på telefonudviklingen mod, at de lokale/regionale telefonselskaber fik koncession på deres aktiviteter. Der kunne således skabes enighed om statslig indgriben, men bag denne enighed herskede mange forskellige opfattelser og interesser. Tele-

grafdirektoratet havde klart vist interesse for en statslig overtagelse af telefondriften, og på den anden side stod først og fremmest interesserne bag Københavns Telefon Selskab med C.F. Tietgen i spidsen. På den politiske arena var det lille socialdemokratiske parti glad for den statslige intervention på området, og drilagtigt sagde man, at loven var et eksempel på socialismens gennemslagskraft. Det socialdemokratiske folketingsmedlem Meyer udtalte ved førstebehandlingen af lovforslaget i 1896, at *Socialismen paa den Maade virkelig er gennemført i mangfoldige Forhold og har vist sig ikke at være til Skade for Samfundet men tværtimod til ganske betydelig Fordel for det*. Det borgerlige medlem Hammerich mente omvendt ikke, at man behøvede at være socialist for at have det synspunkt, at det kan være statens eller kommunens opgave at skaffe befolkningen adgang til infrastrukturydelser.¹⁴ Hos såvel Højre som Venstre var der tilslutning til lovforslaget, dog med andre begrundelser end den socialdemokratiske.

Uenigheder og konflikter mellem centralstatslige og lokale interesser eksisterede i telefonens barndom i mange lande, eftersom telefonvæsenet i de første spæde år generelt opstod på basis af private og lokale initiativer. Men hvorfor fortsatte den regionale struktur med at eksistere i Danmark, mens den blev afskaffet i langt de fleste andre lande? De forklaringer, som almindeligvis har været brugt i historiske fremstillinger, falder i to hovedtyper. I simplificeret form lyder den ene forklaring, at staten med lovforslaget af 1883 søgte at inddrage telefonien under statslig drift, men at visnepolitikken hindrede loven i at blive vedtaget på daværende tidspunkt, og at telefonselskaberne – da telefonlovgivningen endnu engang kom på dagsordenen i anden halvdel af 1890'erne – havde vokset sig så store, at de ikke uden kraftig modstand og betydelige overtagelsesomkostninger kunne overføres til statslig drift. I ligeledes simplificeret form lyder den anden forklaring, at der i virkeligheden ikke var nogen stærk statslig interesse i en egentlig overtagelse af telefondriften, men at der til gengæld kunne skabes enighed om en statslig eneret med koncessioner til de stærkeste af de aktører, som allerede var på markedet, og at dette var udtryk for tætte forbindelser og sammenfald af interesser mellem private aktører på telefonmarkedet og fremtrædende politikere i Rigsdagen. Endvidere var der en betydelig kommunal modstand mod en stærk centralstatslig indflydelse, eftersom mange mente, at myndighedsopgaverne i forbindelse med telefonen var en kommunal opgave.¹⁵

Der er ikke nødvendigvis nogen absolut modsætning mellem de to forklaringstyper, og der er da også tale om en kombination af de to for-

klaringer i flere af de historiske fremstillinger: Fra dele af statsapparatet var der interesse i statslig drift; i Rigsdagen var der overvejende stemning for eneret med koncessioner; de private aktører kunne godt af finde sig med statslig eneret, så længe de kunne fortsætte deres virksomhed og tilmed få monopol på driften i deres lokalområder; og telefonselskaberne voksede sig vitterligt relativt store og indflydelsesrige i visnepolitikens skygge med store overtagelsesomkostninger til følge. Men uanset hvad hovedforklaringen er, fortsatte diskussionerne om telefonstrukturen i Danmark i knap hundrede år frem til oprettelsen af Tele Danmark i 1991 – og endda i nogle år derefter, indtil de regionale operatører helt forsvandt i 1995.¹⁶ Det blev i forbindelse med lovgivningen af 1897 forudsat, at spørgsmålet om statsovertagelse af telefonselskaberne skulle tages op igen, når koncessionerne udløb (efter op til 20 år). Det var den udtalte langsigtede målsætning, at staten skulle overtage driften. Men i praksis fortsatte de regionale selskaber med at eksistere, selv om spørgsmålet om statsovertagelse var på dagsordenen i forbindelse med alle efterfølgende koncessionsforlængelser. Hver gang blev koncessionerne forlænget – dog til et faldende antal operatører.

I midten af 1890'erne var der ikke mindre end 57 lokale telefonselskaber, hvoraf 32 havde under 100 abonnenter.¹⁷ Men i årene herefter formindskedes antallet af selskaber. Det hang sammen med, at det var åbenbart, at kun et mindre antal koncessioner ville blive givet. I forlængelse af 1897-loven blev der i 1898-1900 meddelt 11 koncessioner, hvortil kom anerkendelse af yderligere 12 selskaber, som fik lov til at fortsætte driften, men uden tilladelse til at udvide aktiviteterne. Derudover var der et mindre antal ganske små selskaber, som fortsatte med at eksistere uden nogen form for statslig blåstempling. Og endelig var der et antal statstelefonområder.¹⁸ Efter koncessionsfornyelserne i 1919-1922 var der kun syv koncessionerede selskaber tilbage, og efter 2. Verdenskrig var der i 1947 kun tre koncessionerede selskaber plus de statstelefonområder, som fortsat eksisterede, herunder først og fremmest i Sønderjylland, som igen var blevet en del af Danmark i 1920.

Til grund for denne reduktion i antallet af telefonselskaber lå i høj grad det fortsatte ønske om at oprette et nationalt enhedsvæsen. Den mest udbredte opfattelse var, at det ville blive realiseret gennem et statsligt enhedsvæsen; men en enhedsdrift i koncessioneret regi er også i tidens løb blevet diskuteret. En reduktion af antallet af koncessionerede telefonselskaber til to (et øst- og et vestselskab) har også på forskellige tidspunkter været diskuteret, men den struktur, som blev gennemført efter 2. Verdenskrig, holdt i det store hele frem til oprettelsen af

Tabel 1. Koncessionerede selskaber, 1990, 1922 og 1947.

1900	1922	1947
<ul style="list-style-type: none"> • KTAS • Bornholms Telefonselskab • Lolland-Falsters Telefonselskab 	<ul style="list-style-type: none"> • KTAS • Bornholms Telefonselskab • Lolland-Falsters Telefonselskab • Møens Telefon • Fyns Telefonselskab • Jydsk Telefon-Aktieselskab • Samsø Telefonselskab 	<ul style="list-style-type: none"> • KTAS • Fyns Telefonselskab • Jydsk Telefon-Aktieselskab
<ul style="list-style-type: none"> • Redaktør Hans J.Jensen, Stege • Fyns Telefonselskab • Langelands Telefonselskab • Ærø Telefonaktieselskab • Jydsk Telefon-Aktieselskab • Samsø Telefonselskab • Vejle Telefonselskab • Forenede Sydjydske Telefonselskaber 		

Kilde: Anders Henten: 100 års telefonlov – universel service i Danmark. Lyngby, CTI, 1997, s. 45.

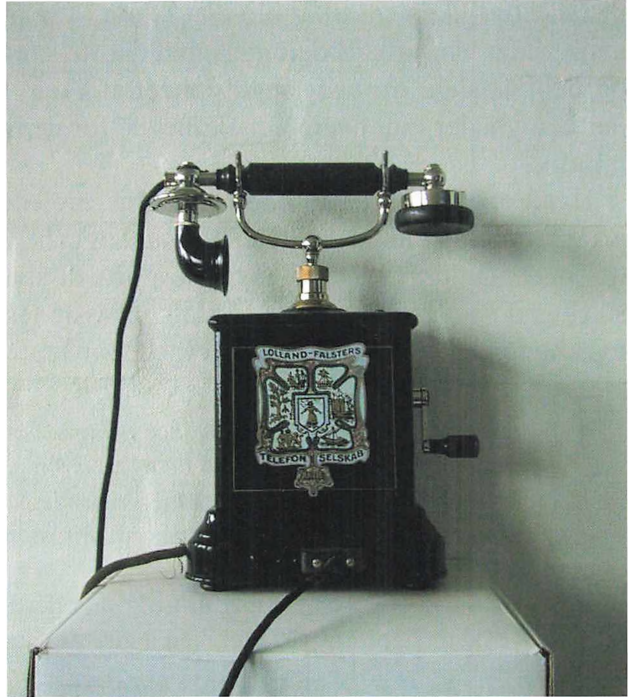
Tele Danmark, hvori indgik tre koncessionerede selskaber og to statslige selskaber, Statens Telestjeneste og Tele Sønderjylland.

Ejerskabet af selskaberne afspejler ligeledes den fortsatte intention om at skabe et statsligt enhedsvæsen. Fyns Telefonselskab var fra starten et kommunalt ejet selskab, mens de andre koncessionerede selskaber i begyndelsen var privatejede. Men i forbindelse med koncessionsforlængelserne i slutningen af 1930'erne overtog staten aktiemajoriteten i de privatejede telefonselskaber. I KTAS, Lolland-Falsters Telefonselskab og Bornholms Telefonselskab skete det i 1939 og i Jydsk Telefon-Aktieselskab i 1942. Staten overtog godt 50% af aktierne. Det var således også den aktiepost, som staten havde i de to store koncessionerede aktieselskaber (KTAS og Jydsk Telefon), da de blev nedlagt og indgik i Tele Danmark.

Den regionale struktur betød, at selv om der var flere selskaber, var det ikke et konkurrencebaseret marked, som det vi i dag kender på telekommunikationsområdet. De lokale/regionale selskaber havde monopol i deres områder, dog med det forbehold, at staten tog sig af trafikken mellem de koncessionerede selskaber plus den internationale trafik. Dertil kom, at den statslige operatør i mange år i Jylland fik indtægterne fra fremføringen af trafik over afstande længere end 130 km.

I tiden umiddelbart efter de første koncessionstildelinger var der dog enkelte eksempler på direkte konkurrence. I bl.a. København anlagde Statstelegrafens telefonlinier i konkurrence med KTAS, og i Jylland var der i begyndelsen en vis konkurrence mellem den statslige operatør og

Telefon fra mellemkrigstiden. Telefonen tilhørte Lolland-Falsters Telefonselskab. I modsætning til næsten alle andre lande bevarede Danmark en struktur med regionale telefonselskaber. Først i 1995 forsvandt de regionale selskaber helt. Antallet af telefonselskaber var højest i 1894 (57 selskaber). I tiden efter 2. Verdenskrig var der fire regionale selskaber (Tele Sønderjylland blev oprettet i 1986). Fotograf Anders Henten.

telefonselskaberne på de længere afstande. Dertil kom de små 'myggestik' af marginal konkurrence, som de ikke-koncessionerede selskaber kunne påføre de koncessionerede selskaber. Men det overordnede billede var, at indtil de regionale selskaber i perioden kort før deres opløsning i Tele Danmark fik lov til at konkurrere på hinandens områder, var der tale om monopoltilstande i Danmark. Den eneste form for konkurrence, som spillede nogen rolle, var den såkaldte yardstick konkurrence (målestokskonkurrence), hvor selskaberne kunne sammenligne resultaterne af deres arbejde på tværs af regionerne.

I tillæg til de overordnede diskussioner i forbindelse med hver koncessionsforlængelse om den mulige realisering af det langsigtede mål vedrørende et statsligt enhedsvæsen og om antallet af koncessionerede selskaber drejede de væsentligste diskussioner sig om koncessionsbetingelserne og om arbejdsdelingen mellem de koncessionerede selskaber og den statslige operatør (Statstelegrafene, senere Rigstelefonen og senere igen Statens Teletjeneste). Den statslige operatør var ikke tilfreds med kun at sidde med den i begyndelsen lidet økonomisk attraktive langdistancetraffic og de yderste trafikfattede kystdistrikter. Omvendt var man i Jylland ikke glad for 130 km reglen. Senere udviklede lang-

distancetrafikken sig til at blive et lukrativt område, og der opstod nye uenigheder om arbejdsdelingen mellem de koncessionerede selskaber og den statslige drift af langdistancetrafikken. Og senere igen opstod der uenigheder om, hvem der skulle stå for de nye tjenester så som datatrafik.

Hvad angår koncessionsbetingelserne drejede de sig i begyndelsen primært om den tekniske kvalitet af anlæggene (centraler og kabler) og om maksimalpriser. Dertil kom en afgift til stat eller kommune og en sikring af samtrafikken. I de første koncessioner fra 1898-1900 var statens kompetence formuleret på følgende måde:

- hvorvidt og i hvilket Omfang Koncessionshaveren skal være forpligtet til at foretage Udvidelser og Forbedringer af Anlægget
- om dettes (anlæggets) Drift paa tidssvarende Maade
- at Taksternes Maksimum fastsættes af Ministeren for et Tidsrum af indtil 5 Aar ad Gangen
- hvorvidt der skal svares en Afgift til Stat eller Kommune
- Samvirken (samtrafik) saavel med andre private Anlæg som med Statens Anlæg¹⁹

Med et system af koncessionerede selskaber måtte der naturligvis være forskel på anlæggene hos de forskellige selskaber, herunder deres kvalitet. Denne kvalitet var det fremmeste argument for en statslig enhedsdrift, fremført af Statstelegrafen og andre tilhængere af et statsligt enhedsvæsen. Og der var da også til tider noget at kritisere. De koncessionerede selskaber var eksempelvis langsomme til i begyndelsen at anvende dobbeltråd i stedet for enkeltråd til deres telefonkabler. Det gjorde, at lyd kvaliteten ofte var meget ringe. Senere var det i høj grad spørgsmålet om automatisering, som stod på dagsordenen, og her var telefonselskaberne i Danmark ikke hurtige til at automatisere sammenlignet med flere andre lande. Statstelegrafen lagde af gode (dvs. kvalitetsmæssige) og mere diskutabile (dvs. fremhævelse af statsdrift) grunde meget vægt på kvalitetsspørgsmålet, men det var omvendt også et vigtigt argument, som blev brugt i forbindelse med forlængelsen af koncessionerne i 1919-1922. Her blev der i kommissionsarbejdet op til koncessionsforlængelsen lagt vægt på, at telefonselskaberne generelt havde ydet en tilfredsstillende indsats i forhold til brugerne. Kommissionen skrev, at

Den øjeblikkelige praktiske Trang til en Statsovertagelse staar naturligvis i omvendt Forhold til den Dygtighed og Imødekommen af det Telefonerende Publikums Tarv, hvormed de private Telefonanlæg hidtil har været ledet.²⁰

Det gjaldt dog ikke Jydsk Telefon, hvor kommissionen mente, at kvaliteten på flere punkter var for dårlig – hvilket selskabet også måtte erkende. Alligevel fik også Jydsk Telefon forlænget sin koncession. Men det statslige tilsyn (som behandles i det følgende afsnit) fik til opgave at føre skærpet kontrol med selskaberne for at sikre brugerne en tilstrækkelig høj telefonkvalitet i Danmark.

Som det fremgår var det især Statstelegraferne og dens efterfølgere, der var stærke tilhængere af statslig enhedsdrift. Omvendt talte telefonselskaberne til fordel for en fortsættelse af de private koncessionerede selskabers drift, og de blev i væsentlig grad bakket op af forskellige lokale og lokalpolitiske interesser, herunder abonnentrepræsentantskaberne. Og dertil kom personaleorganisationerne i de koncessionerede selskaber, som var tilhængere af status quo i spørgsmålet, mens Statstilsynet gik ind for en skærpet kontrol. Intet af dette kan undre, eftersom de forskellige parter forsvarede og ønskede at udbygge deres positioner. På den politiske scene kom de forskellige synspunkter i løbet af de første årtier af 1900-tallet i høj grad til at ligne de partipolitiske positioner, som på det tidspunkt var forbundet med henholdsvis socialdemokraterne og de borgerlige partier. Socialdemokraterne hældede kraftigt til en statslig enhedsdrift, mens de store borgerlige partier (Venstre og Konservative) var tilhængere af privat drift. Disse modsatrettede positioner havde givetvis indflydelse på den fortsatte omstrukturering af den danske telesektor, men i praksis blev der – som i forbindelse med den første lov om telefoner og telegrafer – fortsat indgået kompromisser, som muliggjorde, at der byggedes videre på den eksisterende struktur uden for mange brud. Det skal også bemærkes, at de partipolitiske og ideologiske aspekter, som i en periode spillede en vis rolle i strukturudviklingen, stort set mistede betydning fra 1960'erne og frem. Det blev mere et spørgsmål om relativt snævre departementale eller virksomhedsmæssige interesser og senere igen et spørgsmål om, hvordan man ville møde den internationale liberalisering, som var på vej i 1980'erne.

*Statslig regulering*²¹

I afsnittet vedrørende statslig eneret skelnes der mellem Telegrafdirektoratets/Statstelegrafens interesser og de interesser, som kom til udtryk i Rigsdagen. Men de statslige aktiviteter og interesser på telefonområdet har ikke været begrænset til disse statslige apparater. Der er også tale om ministerier, tilsynsmyndigheder og statslig indflydelse via ejerskab i de koncessionerede selskaber. Inden for dette komplekse felt af institutioner fokuserer indeværende delafsnit på det statslige tilsyn med telefonselskaberne og på samspillet mellem tilsynsmyndigheden og de øvrige statslige aktiviteter og interesser på feltet.

På teleområdet lægges der i dag stor vægt på tilstedeværelsen af en uafhængig statslig reguleringsinstans. Der er et ønske om klart at kunne skelne mellem de driftsmæssige aktiviteter i markedet, som televirksomhederne står for, de politiske og lovgivningsmæssige aktiviteter, som parlamentet og ministerierne står for, og så de reguleringsmæssige opgaver, som en reguleringsmyndighed har ansvaret for. Og der lægges vægt på, at reguleringsinstansen er uafhængig både i forhold til virksomhederne i markedet og i forhold til ministerierne. Denne struktur er i høj grad kopieret efter amerikansk forbillede, hvor man siden 1934 har haft en reguleringsinstans, FCC (Federal Communications Commission) med en høj grad af uafhængighed i relation til ministerier og operatører.

I Danmark har der faktisk også tidligere end ved oprettelsen af Telestyrelsen i 1991 eksisteret en delvis uafhængig reguleringsinstans, Statstilsynet, som blev oprettet i 1919. En indlysende årsag hertil var, at Danmark som USA havde private telefonselskaber, som blev reguleret af staten. I de fleste andre lande er den statslige styring foregået 'internt', eftersom den nationale televirksomhed har været en statslig virksomhed. Der har således ikke været skelnet skarpt mellem drift og statslig styring (regulering). Men med private selskaber kræves en ekstern regulering, hvis staten skal have indflydelse på driften. Dog har billedet i Danmark været noget mere mudret end den rene skelnen mellem drift, regulering og politik. Det hænger bl.a. sammen med, at der også var en statslig operatør (af den interregionale og internationale trafik), og at staten i 1939 og 1942 overtog aktiemajoriteten i de koncessionerede aktieselskaber. Hermed var der lagt op til interessekonflikter, men også til et samarbejde mellem forskellige offentlige og private interesser.

I forlængelse af 1897-loven blev der i 1899 oprettet et statsligt Tilsyn med de koncessionerede Telefonselskaber. Det første tilsyn var placeret under Telegrafdirektoratet med tjenestemænd fra direktoratet som til-

synsførende. En årsag hertil var, at der ikke i ministeriet var en teleteknologisk kompetence; men det var samtidig en konstruktion, som ikke gav tilsynet en uafhængig status. Det var placeret under en af aktørerne på telefonmarkedet, Telegrafdirektoratet. Og med Telegrafdirektoratets udtalte ønske om en fremtidig statslig enhedsdrift var der ikke udsigt til stor tillid fra de private lokale/regionale telefonselskabers side.

Det blev ændret i 1919 i forbindelse med arbejdet med de første koncessioners udløb. I 1917 blev der nedsat en telefonkommission, som skulle undersøge, om staten skulle benytte sin indløsningsret – dvs. ret til opkøb af de koncessionerede selskaber – og oprette et statsligt enhedsvæsen. Konklusionen på kommissionens arbejde blev, at staten ikke umiddelbart kunne overtage de koncessionerede selskaber, og at der måtte blive tale om en forlængelse af koncessionssystemet. Dog indførtes en bestemmelse om, at staten ved udløbet af den nye koncession skulle kunne indløse aktier i telefonselskaberne til kurs 125, og det besluttedes endvidere at skærpe det statslige tilsyn på det tekniske område og at tilføje tilsynet en kompetence på det økonomiske område for at muliggøre en fremtidig statslig overtagelse af de koncessionerede selskaber. Tilsynet fik navnet Statstilsynet med de koncessionerede Telefonselskaber paa Øerne. Først i 1922 kom Jylland til. Det hang sammen med, at Jydsk Telefon først fik koncession i 1922 på grund af de angivelige problemer med kvaliteten af deres ydelser til kunderne.

Som det fremgår af tilsynets navn, havde tilsynet kompetence i forhold til de koncessionerede selskaber – ikke i forhold til Telegrafdirektoratet/P&T. Kun i en kort periode fra 1982 til 1986 havde tilsynsmyndigheden (som på det tidspunkt havde fået navnet Statens Teleråd) kompetence over for P&T. Det skabte visse problemer, eftersom der her var tale om en direktoratslignende instans, som havde kompetence i forhold til en instans med den højere status som departement. Men sådanne interne statslige kompetencestridigheder var kun en del af de forhold, hvorunder tilsynsmyndigheden arbejdede. Der var også spørgsmålet om graden af uafhængighed, herunder relationen til de koncessionerede selskaber, og spørgsmålet om tilsynets arbejdsfelter.

Disse spørgsmål hang naturligvis sammen, men først ses der her på spørgsmålet om tilsynets arbejdsfelter/opgaver. Det allerførste tilsyn fra 1899 skulle påse, at

- stationer, apparater og ledninger er i god og velholdt stand
- koncessioners og ministerens bestemmelser om driften og taksterne overholdes

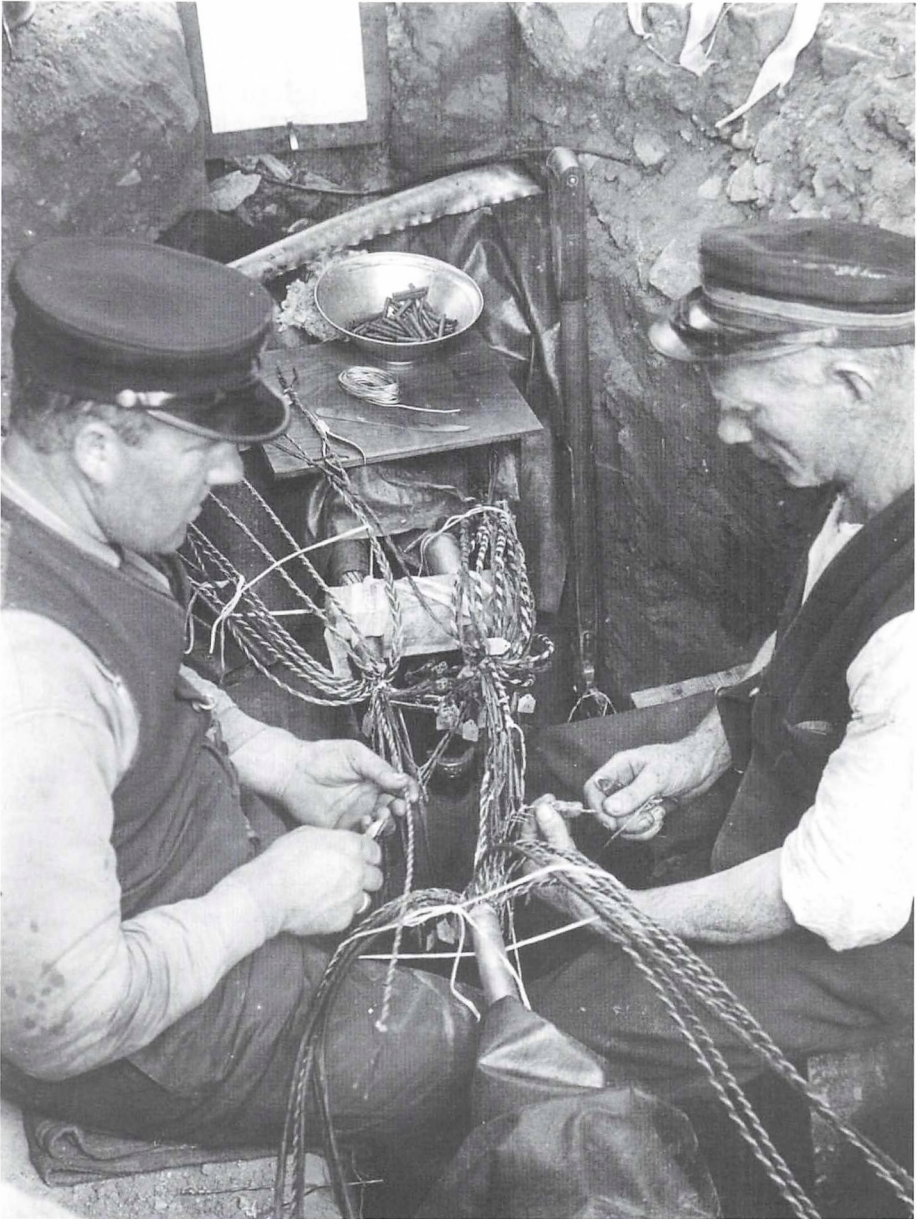
- intet nyt anlæg må udføres, før ministeriets godkendelse foreligger
- de anlæg, udvidelser og forbedringer, som ministeriet påbyder, udføres i overensstemmelse med pålægget
- ethvert nyt anlæg udføres på forsvarlig vis²²

Det var altså primært opsyn med de tekniske anlæg, som tilsynet skulle tage sig af, hvorimod det var ministeriet (på det tidspunkt Indenrigsministeriet), som skulle godkende takster og behandle spørgsmål vedrørende arbejdsdelingen mellem de koncessionerede selskaber og Statstelegrafafen. Tilsynet havde blot til opgave at påse, at selskaberne på disse områder fulgte ministeriets anvisninger. Det var først med dannelsen af det nye tilsyn i 1919, at Statstilsynet også fik kompetence i forhold til selskabernes administration, herunder bogholderi og regnskab. Kompetenceområdet blev altså udvidet fra det primært tekniske til også at omfatte selskabernes økonomi.

I den første og anden koncessionsperiode frem til slutningen af 1930'erne var det myndighedsopgaverne (dvs. tilsyn), som var i centrum. Men efterhånden, og specielt efter 2. Verdenskrig, voksede koordinationsopgaverne. Det hang til dels sammen med, at telefonien efterhånden mistede sin helt overvejende lokale karakter, og at koordination derfor fik større betydning. Men det hang også sammen med, at staten overtog aktiemajoriteten i aktieselskaberne, og at der derfor blev tale om en tosidig statslig indflydelse på de koncessionerede selskabers drift (regulering og indflydelse via ejerskab), som kunne koordineres i Statstilsynets regie. Til Statstilsynet udpegede ministeriet folk, som bl.a. kom fra teleselskaberne – i det første tilsyn kun fra Telegrafdirektoratet, men siden også fra de koncessionerede telefonselskaber. Det gav mulighed for en koordinerende indsats, men svækkede samtidig tilsynsmyndighedens uafhængighed.

Det første Statstilsyn var underlagt Telegrafdirektoratet og havde derfor ikke nogen uafhængig status i forhold til denne aktør på telemarkedet. Men i forhold til de koncessionerede selskaber var der tale om uafhængighed. 1919-tilsynet var derimod et relativt uafhængigt organ – men også kun relativt. Et af medlemmerne af Statstilsynet var telegrafdirektør Meyer fra Telegrafdirektoratet, og afgørelser truffet i Statstilsynet kunne indbringes for ministeren. Der var altså tale om en begrænset uafhængighed i forhold til Telegrafdirektoratet og ministeriet, men i forhold til de koncessionerede selskaber var der stadig uafhængighed. Men i det omfang uafhængighedsbegrebet – som senere er blevet så centralt – overhovedet kan anvendes på den tidlige telefonudvik-

Telefonarbejdere fra 1930'erne. Billedet er fra Roskilde-Svinninge og viser to telefonarbejdere, som er i gang med at indsplidse en spole i et spolepunkt. Frem til begyndelsen af 1930'erne var Danmark det land i Europa, som havde den største udbredelse af telefonannonementer. Dette gælder især Sjælland (KTAS-området), hvor udbredelsen i 1930'erne var ca. dobbelt så stor som i Jylland (JTAS). Foto fra Post og Tele Museet.

ling, var perioden fra 1919 til den statslige overtagelse af aktiemajoriteten i de koncessionerede aktieselskaber i 1939/1942 det tætteste, Danmark kom på en reguleringsinstans, som på 'ekstern' vis regulerede teleområdet, før Telestyrelsens oprettelse i 1991. At kalde Statstilsynet fra 1919 til 1941 for uafhængigt vil nok være at gå for langt. Men det havde flere af de træk, som i dag er grundlaget for uafhængighed.

I tiden efter den statslige aktiemajoritetsovertagelse mindskedes Tilsynets uafhængighed. Repræsentanter for de koncessionerede telefonselskaber kom til at sidde som medlemmer i Tilsynet. Tilsynet var nu under indflydelse af både P&T og telefonselskaberne. Man havde fået skabt en statslig styring af området, som ud fra nutidens ideal om en klar adskillelse af politik, regulering og drift var rodet. Den statslige indflydelse på telefonområdet havde mange veje: Ministeriet og generaldirektoratet, som var ligestillede som departementer i forhold til ministeren, Statstilsynet med direktoratstatus, og majoritetsejerskab i de koncessionerede telefonaktieselskaber. Dette system gav grobund for en mængde kompetencestridigheder mellem de to departementer, mellem Generaldirektoratet og telefonselskaberne og mellem Tilsynet og telefonselskaberne. Men drivkraften var heller ikke at skabe en klar og gennemsigtig struktur. Drivkraften var at styrke samarbejdet mellem de forskellige instanser i det danske telefonvæsen. Det kom klarest til udtryk i det såkaldte konkordat fra 1950, hvis formelle betegnelse var Samarbejdet mellem Telefonadministrationerne, men hvis kaldenavn med reference til de historiske aftaler mellem stat og den romersk-katolske kirke henledte opmærksomheden på kompromissøgende adfærd og samarbejde på trods af forskellige interesser.

De samarbejdsrelationer og arbejdsdelinger, som var aftalt i konkordatet, holdt i alt væsentlighed godt tredive år frem i tiden. Men i 1982 blev Statstilsynet (som fra 1941 havde fået navnet Telefontilsynet) nedlagt og Statens Teleråd oprettet. Der var stadig tale om en reguleringsinstans under ministeriet, men Statens Teleråd fik også kompetence over for P&T. Dette holdt dog ikke længe. Den primære forklaring er dog næppe, at P&T åbenlyst var utilfreds med denne ordening – hvilket de var – men de teknologiske og markedsmæssige ændringer, herunder bl.a. nye datatjenester, der var vokset frem gennem de sidste 20 år, og som kaldte på mere gennemgående forandringer. I første omgang førte dette til en ny ordening i 1986, hvor tilsynsopgaverne blev overført til P&T, hvorved en æra med et selvstændigt reguleringsorgan blev afsluttet efter 67 år (1919-1986). Tilsynet var nu (i en kort periode) tilbage under Generaldirektoratet, som det havde været i den første konces-

sionsperiode fra 1899 til 1919. I forbindelse hermed blev Statens Tjeneste oprettet som et særskilt statsligt ejet selskab med ansvar for landsdækkende samt udenlandske teleopgaver. Det statslige telefonområde i Sønderjylland blev omdannet til det statsligt ejede teleselskab Tele Sønderjylland. Det statslige telefonområde Møn blev lagt ind under KTAS. De koncessionerede teleselskaber fik overdraget den interregionale trafik og fik adgang til at levere de nye datatjenester, og en Teleinspektion til teknisk inspektion med teleselskaberne blev oprettet.

Denne ordning fik kun en kort levetid. Liberaliseringen af telemarkederne var begyndt at tage fart ikke alene i USA og Japan, men også i Europa, først og fremmest med Grønbogen af 1987.²³ Man kunne forudse, at telemarkedet også i Danmark ville blive liberaliseret, og det førte frem til dannelsen af Tele Danmark i 1991 og oprettelsen af den nye reguleringsinstans, Telestyrelsen, samme år. Hermed blev en selvstændig reguleringsinstans oprettet endnu en gang – men denne gang i en ny situation med en begyndende liberalisering af telemarkedet og dermed nye konkurrenceregulerende opgaver.

Tabel 2. De statslige reguleringsorganer, 1899-1991.

Oprettelsesår	Navn	Reference til	Kompetence over
1899-1919	Statstilsynet	Telegraf-direktoratet/P&T	Koncessionerede selskaber
1919-1982	Statstilsynet (fra 1941 Telefontilsynet)	Ministerium	Koncessionerede selskaber
1982-1987	Statens Teleråd	Ministerium	Koncessionerede selskaber og P&T
1986-1990	P&T og Teleinspektionen	Ministerium (for P&T) og P&T (for Teleinspektionen)	Koncessionerede selskaber
1991-	Telestyrelsen	Ministerium	Alle televirksomheder

Telefonsystemets udvikling

I de foregående afsnit er der set på lovgivning, struktur og regulering. I indeværende afsnit ses der på de faktiske resultater først og fremmest i form af udbredelse, men også i relation til tariffer og kvalitet. Tariffer og kvalitet var fra starten genstand for politiske målsætninger og statsligt opsyn, men generel udbredelse var faktisk ikke før langt hen i telefonudviklingen en vigtig målsætning. Afsnittet behandler to spørgsmål vedrørende de opnåede resultater. Det ene har relation til eneretten og drejer sig om det helt overordnede spørgsmål, om monopolet var vel-

egnet til at sikre en stor udbredelse af teknologien. Det andet drejer sig om den regionale struktur i Danmark: Var denne struktur medvirkende til at fremme en positiv udvikling af det danske telefonvæsen, eller var den en hæmsko?²⁴

I forbindelse med liberaliseringen af telekommunikation i 1990'erne blev der i EU-beslutninger og i EU-landenes nationale lovgivninger indført en såkaldt universel serviceforpligtelse. Tidligere havde der ikke været en sådan eksplicit forpligtelse; men man mente i forbindelse med liberaliseringen, at det blev nødvendigt – i høj grad for at forsvare de resultater med hensyn til udbredelse af telefoni, som mentes opnået under monopolsystemet, og som man var bange for kunne blive undermineret ved en liberalisering.²⁵ Til grund for tankegangen lå den opfattelse, at en monopolorganisering måske indebar mange problemer med hensyn til langsomhed og mangel på innovation, men at monopolet havde haft visse fordele, hvad angår udbredelse – i form af en art social kontrakt, hvor der gives monopolrettigheder til gengæld for en modydelse i form af stor udbredelse af teknologien. Baggrunden for en sådan modydelse skulle for det første være et statsligt krav om udbredelse og for det andet monopolets mulighed for at krydssubsidiere de ydelser, som ikke er så økonomisk fordelagtige. Dette var tankegangen. Men spørgsmålet er, om det er en fejlagtig efterrationalisering.

At det er en efterrationalisering, er der ingen tvivl om. Som det er påvist i afsnittet vedrørende eneretten og argumenterne herfor, spillede den generelle udbredelse i begyndelsen ingen rolle. Det var helt andre argumenter, det handlede om. Men efterrationaliseringen kan alligevel godt have været rigtig i praksis, forstået på den måde at monopolsystemet faktisk sikrede en stor udbredelse. Men heller ikke her synes tankegangen at være båret af et klart vidnesbyrd. I mange lande udviklede telefonien sig kun langsomt under årtiers monopolstyre. Det gælder i særdeleshed de mange fattige lande, som gerne glemmes, når man taler om monopolets udbredelsesevne. Men det gælder også de fleste europæiske lande, hvor udbredelsen langt fra blev universel selv meget sent i monopolstyrets dage. Dog udmærkede bl.a. de skandinaviske lande sig ved en relativ stor udbredelse under monopolsystemet. Men den store udbredelse kom i Danmark først 1960'erne og 1970'erne, og det hang mere sammen med den stigende velstand end med monopolsystemets fordele.

Den faktiske udbredelse er kun den ene side af universel service begrebet. Den anden side handler om de krav, der stilles til operatørerne, og som i Danmark går under betegnelsen forsyningspligt. Når der i dag

tales om forsyningspligt, handler det om nogle specifikke ydelser (f.eks. almindelig telefoni, faste kredsløb og særlige forsyningspligtigheder til bl.a. handicappede), og det handler om krav om, at disse ydelser skal leveres til alle, der efterspørger dem, uanset hvor de bor, og på ensartede vilkår med hensyn til kvalitet og pris. Derudover er der krav om, at ydelserne skal være til at betale – i den internationale telekommunikationsjargon kaldet *affordability*. Men flere af disse krav gjorde sig også gældende tidligere, i hvert fald delvis, og i den forstand kan man godt tale om, at der var visse forsyningspligtkrav også i de tidlige faser af telefoniens historie.

De krav, som blev gjort gældende gennem koncessionerne, handlede primært om kvalitet og maksimalpriser. Men prisen på installation og abonnement og kvaliteten af ydelserne kunne let afhænge af, hvor langt fra centralen abonnenten var placeret. Og folk, som ønskede at få telefon, kunne komme til at vente længe. I 1950'erne risikerede man at komme til at vente i op til syv år.²⁶ Endvidere var der ikke noget krav om *'affordability'*. Der var maksimalpriser, som telefonselskaberne gerne syntes var for lave og abonnenterne for høje. Men når der ses på, hvad en samlet telefonydelse kostede, er det klart, at tjenesten ikke normalt var økonomisk tilgængelig for de fleste almindelige familier. Ved 1900-tallets begyndelse udgjorde udgiften til et telefonabonnement til privat brug i København ca. 7-8% af en gennemsnitlig arbejderfamilies husholdningsindkomst. Telefonen var derfor i de første mange år forbeholdt erhvervsbrug og de mere velstillede samfundsborgere. I begyndelsen forestillede man sig ikke, at dette var en teknologi, som skulle ud til alle lag i samfundet. Det sociale aspekt ved telefonudbredelsen kom først meget senere ind i billedet.²⁷

Frem til og med 2. Verdenskrig var der i det store hele en jævn vækst i telefonudbredelsen, bortset fra nogle udsving i forbindelse med 1. Verdenskrig (kraftig vækst) og den økonomiske krise i 1930'erne (stagnation og let tilbagegang). Efter 2. Verdenskrig tog telefonudbredelsen fart, og fra slutningen af 1960'erne til slutningen af 1970'erne var der den stejleste stigning, hvorefter stigningstakten mindskedes igen.

Mellem de enkelte koncessionsområder var der i perioder anseelige forskelle i udbredelsesgraden. Udbredelsen fulgte ganske vist en ensartet udviklingstrend, men befandt sig på et konstant højere niveau i KTAS-området end hos Jydsk Telefon og Fyns Telefon, som stort set lå på niveau med hinanden i løbet af hele telefonudviklingen i Danmark. Kort før 2. Verdenskrig var antallet af abonnenter i Jydsk Telefons område ca. 6 pr. 100 indbyggere, hvor tallet var det dobbelte for KTAS's

vedkommende. I midten af 1950'erne var der stadig dobbelt så stor tæthed af abonnenter i KTAS-området (ca. 20) som i Jylland og på Fyn (10-12). Både relativt og absolut blev forskellen mellem områderne i den sidste del af monopoltiden ubetydelig.

Der var også forskel i udbredelsesgraden mellem land og by. For Danmark som helhed var udbredelsesgraden ca. dobbelt så stor i byerne som på landet. Forskellene afspejler dels nogle sociale og kulturelle forskelle, dels det forhold, at det var mere bekosteligt for telefonselskaberne at udbygge deres telefonnet på landet på grund af de større afstande, og at det resulterede i dyrere abonnemeter. Helt ude i udkantsområderne på den jyske vestkyst og på flere af de små øer var driften af telefontjenesten overladt til Statstelefonen, og ingen af de koncessionerede selskaber var reelt interesserede i at overtage disse lidet lukrative områder.

En måde at skaffe flere abonnenter til telefonsystemet var de såkaldte partstelefoner. Partssystemet bestod i, at der var flere abonnenter, der benyttede samme ledning og samme nummer på centralen, hvorved taksten for den enkelte abonnent kunne mindskes. I København blev systemet implementeret tidligt i 1900-tallet, og i 1922 var der godt 40.000 abonnenter på partstelefonsystemet ud af en samlet abonnentmasse på godt 120.000. I Jylland blev systemet først indført i 1920'erne, og ved starten af 2. Verdenskrig var der her kun 5.000 partstelefonabonnenter.

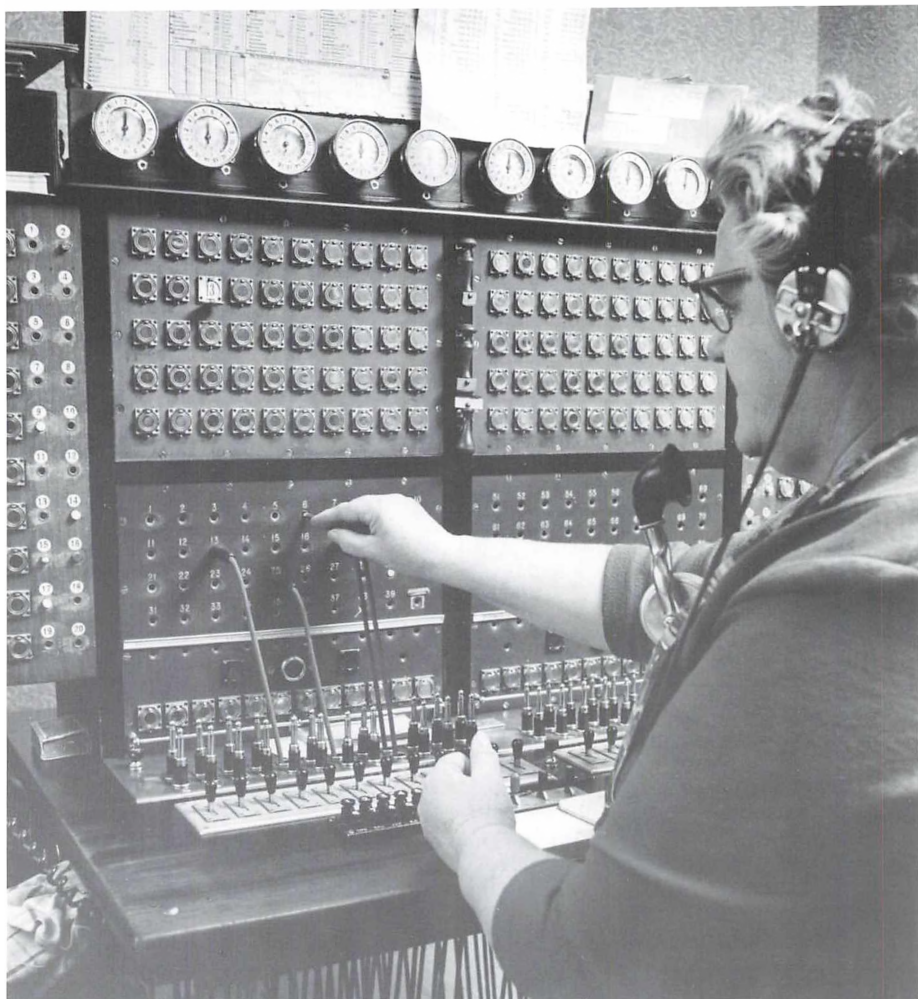
En yderligere måde at udbrede anvendelsen af systemet på var opstilling af offentlige samtalestationer/mønttelefoner. I første halvdel af 1900-tallet var der i Danmark gennemsnitlig 1-1½ samtalestation pr. 1.000 indbyggere. Det var først i slutningen af 1940'erne, at udbygningen af de offentlige telefonbokse blev udvidet, og fra slutningen af 1960'erne at udviklingen tog fart. I 1970'erne nåede man op på ca. 5 mønttelefoner pr. 1.000 indbyggere. Udbygningen af de offentlige telefoner faldt således fuldstændig sammen med udbygningen af telefonadgangen som sådan – hvilket igen peger på, at det var i den periode, en universel service virkelig blev opbygget.²⁸

Forskellen i udbredelse mellem de forskellige koncessionsområder – med KTAS som den klart førende i store dele af 1900-tallet – afspejler først og fremmest forskellen mellem land og by. Dog var udbredelsen på landet i KTAS-området også en smule højere end i landområderne i Jylland og på Fyn. Og det er ikke utænkeligt, at det regionale system i perioder har forstærket forskellene mellem de forskellige regioner. Men i alle andre lande har der også været forskelle mellem land og by. I forlængelse af den manglende prioritering af en generel udbredelse til bre-

de dele af befolkningen, var det dog ikke det spørgsmål, der optog sine i de mange kommissionsarbejder i forbindelse med koncessionsforlængelserne. Det var primært kvaliteten af ydelserne og samarbejdsrelationerne mellem telefonselskaberne. Men også med hensyn til kvaliteten var der forskel mellem regionerne. Specielt var Jydsk Telefon i første halvdel af 1900-tallet udsat for megen kritik fra de statslige tilsynsmyndigheder – men også fra abonnenterne. Til gengæld tog jyderne senere skeen i den anden hånd og endte i de sidste par årtier af deres levetid med at blive almindelig anerkendt, også internationalt, som et af de bedste telefonselskaber.²⁹

Der var således forskelle mellem de koncessionerede telefonselskaber, og spørgsmålet er, om det var en fordel eller ulempe for telefonsystemets udvikling. Var det en fordel, at der var en form for yardstickkonkurrence mellem regionerne?³⁰ Det statslige tilsyn brugte i hvert fald sammenligninger til at pege på problemer hos de enkelte telefonselskaber. Og det kan også konstateres, at Danmark i hele telefoniens historie har klaret sig godt i internationale sammenligninger. Men hvis der sammenlignes med et andet skandinavisk land, Sverige, som havde et enhedstelefonsystem,³¹ falder sammenligningen ikke ud til fordel for Danmark. Frem til midten af 1930'erne var telefonudbredelsen lidt højere i Danmark end i Sverige. Men derefter lå Sverige konstant højere med op til knap 20 procentpoint pr. 100 indbyggere højere end i Danmark (og knap 100% relativt set) i slutningen af 1960'erne.³² Automatiseringen klarede Sverige også væsentligt bedre. Automatiseringen har faktisk været et af det danske telefonvæsens svage punkter, som gentagne gange er blevet kritiseret af de danske tilsynsmyndigheder. Allerede i 1935 var ca. 30% af de svenske telefonabonnenter fuldautomatiserede, og fuldautomatiseringsprocessen var afsluttet i midten af 1960'erne. Fuldautomatiseringsprocessen startede derimod i Danmark først under 2. Verdenskrig. Og det var ikke de koncessionerede selskaber, men P&T, der begyndte, og først i anden halvdel af 1970'erne var fuldautomatiseringen afsluttet i Danmark.³³

Det var også P&T, der i telefoniens første tid var først med dobbeltledninger i Danmark, som var en forudsætning for bedre lyd kvalitet. Og det var P&T, som stod for at betjene en stor del af de yderste landzoner ved den jyske vestkyst og flere mindre øer. Derudover var det P&T, som forestod udbygningen af de interregionale net, som i de første år var en dårlig forretning. Det var altså P&T, som på den måde påtog sig en vigtig del af det, man kunne kalde den universelle serviceforpligtelse. Og noget kunne tyde på, at i telefoniens første tid var dette system en for-

En telefonistinde fra 1950'erne. Billedet er fra en lokalcentral. Der findes ligeledes mange billeder af hovedcentraler med lange rækker af telefonistinder, som tidligere udgjorde den væsentligste andel af arbejdsstyrken i telefonselskaberne. Automatiseringen af det danske telefonnet skete relativt sent sammenlignet med andre lande med avancerede telefonsystemer. Foto fra Post og Tele Museet.

del. Danmark var det land i Europa, som klart havde den største telefonudbredelse.³⁴ Senere overtog Sverige førerpositionen. 2. Verdenskrig med besættelsen af Danmark, og Sveriges neutralitet kan naturligvis være en af forklaringsfaktorerne. Men konklusionen må blive, at det regionale system i Danmark ikke var uden problemer. I forhold til de fleste andre lande klarede det danske telefonvæsen sig godt, men sammenlignet med den svenske nabo var der ikke meget at prale af.

Som svar på de to spørgsmål i dette delafsnit om det regionale systems fordele og ulemper og om monopolsystemets kvaliteter med hensyn til at sikre udbredelse er svarene derfor præget af en vis dobbeltydighed. Det danske telefonvæsen stod sig godt i sammenligning med langt de fleste lande – dog ikke Sverige. Men det kan være svært at tilskrive den relativt positive danske udvikling den regionale struktur. I telefoniens tidlige tid kan systemet godt have givet en fordel, men senere er det en mere oplagt konklusion, at den generelle velfærdsudvikling i de skandinaviske lande spillede en langt vigtigere rolle. Den samme konklusion presser sig på, hvad angår sammenspillet mellem monopol og udbredelse generelt. Her er det dog endnu sværere at drage en entydig konklusion, eftersom der tidligere ikke var nogen konkurrent til monopolsystemets i dets mange forskellige nationale former. Der er ikke noget at sammenligne med. Men den universelle udbredelse i Danmark kom i realiteten først i 1970'erne i forlængelse af den generelle velfærdsudvikling.

Afslutningen på den statslige eneret

I 1990'erne blev den telekommunikationsstruktur, som havde eksisteret i Danmark siden telefon- og telegrafloven af 1897, afskaffet. I 1980'erne var en liberalisering af teleområdet startet, men det tog først rigtig fart i 1990'erne og kulminerede i 1996 med den endelige liberalisering af det danske telemarked og dermed med ophævelsen af eneretten på telefoni. Endvidere blev systemet med de regionale telefonmonopoler afskaffet: Tele Danmark (det senere TDC) blev dannet i 1991, og i 1995 var de regionale selskaber helt forsvundet. Formålet her er ikke at beskrive eller analysere denne udvikling. Det skal blot konstateres, at selv om dannelse af Tele Danmark kan siges at være en realisering af den enhedsmålsætning, som har været gældende i stort set hele den danske telefoni historie, var der tale om et afgørende brud med årtiers struktur og tradition.

Baggrunden for initiativet til dannelse af Tele Danmark var den liberalisering, som var på vej. Og det var det, som var det afgørende brud – meget mere end samlingen af de regionale selskaber i en enhedsorganisation. Fra politisk side ønskedes ikke en rivalisering (som det kaldtes) mellem de regionale operatører på et liberalt marked. Man så en fare i, at de små regionale operatører ville blive overtaget af udenlandske selskaber, og at man dermed ikke ville have en dansk-baseret operatør – et nationalt selskab. Derfor blev Tele Danmark opret-

tet. Selskabet skulle fungere som lokomotiv for udviklingen af den danske telesektor.

Men det betød ikke, at der blev tale om et statsligt ejet selskab. Tele Danmark blev i første omgang oprettet som et 100% statsligt ejet aktieselskab, men allerede i 1994 blev statens andel reduceret til 51% i forbindelse med en aktieudstedelse. Og i 1997 meddelte regeringen, at de resterende statslige aktier ville blive solgt delvis til et amerikansk regionalt selskab (Ameritech som siden blev fusioneret med SBC, et andet og større amerikansk regionalt selskab) og delvis til Tele Danmark selv, som så ville annullere disse aktier med det resultat, at Ameritech ville komme til at sidde med 42% af aktierne og en reel kontrol med selskabet (og halvdelen af selskabets bestyrelsesposter). Begrundelsen for at sælge til Ameritech og ikke bare sælge aktierne på det frie marked var, at der politisk var et ønske om at sikre et samarbejde med en strategisk investor med særlig interesse for teleområdet. Om de amerikanske ejere siden reelt spillede en sådan rolle er mere tvivlsomt, men det var den udtalte hensigt. I dag er TDC overtaget af kapitalfonde, og argumentet om strategiske investorer er helt borte fra de politiske diskussioner om telesektorens fremtid.

Hermed og med liberaliseringen af det danske telemarked i 1996 var en lang æra slut. Eneretten var blevet afskaffet og markedet liberaliseret, de regionale selskaber var blevet opslugt af et nationalt selskab, og staten havde frasolgt sine ejermæssige interesser i teleområdet. Men det var langt fra ensbetydende med, at staten ikke stadig havde en interesse i at have indflydelse på teleområdet via en lovgivning, som kunne fungere som ramme for sektorens udvikling, og at staten ikke fortsat ville regulere området. Den meget kortfattede og simple telelov fra 1897 blev erstattet af et større lovgivningsmæssigt kompleks, som skulle fungere som basis for en ekstern regulerende rolle for staten. Og som redskab hertil blev Telestyrelsen oprettet i 1991 som en ekstern regulator med en stor grad af uafhængighed af ministeriet.³⁵

Litteratur

- M.M. Andersen: *Omstillingen er klar ... Dansk telehistorie og det statslige tilsyns placering*. København, Poul Selvig ApS, 1986.
- N.K.I. Bech.: »Telefontilsynet 1919-1982«, *Tele-teknik* nr. 3, 1982, s. 153-162.
- B. Blüdnikow: *Enhedsræsenet – og andre telefonske fabeldyr*, 1994.
- B. Blüdnikow: *Tele Danmark – et erhvervsventyr*, 2000.
- A. Davies: *Telecommunications and Politics: The Decentralised Alternative*. London, Pinter Publishers, 1994.
- A. Henten: *100 års telefonlov – universel service i Danmark*, 1997.

Dansk telefonhistorie – en tematiseret oversigt

- K. Jacobsen: *Jydsk Telefon: »Verdens bedste telefonselskab«*, 2004.
- K. Nielsen & H. Nielsen & H. Siggaard Jensen: *Skruen uden ende: Den vestlige teknologiske historie*, 1990.
- H. Rinde: *Kontingens og kontinuitet: Fremveksten av stivhengige organisasjonsmønstre i skandinaviske telefoni*, avhandling for fraden dr.art., Oslo, Universitet i Oslo, 2003.
- P. Thestrup: *Vogn og tog – prik og streg, P&Ts historie 1850-1927*, 1992.
- B. Wistoft: »Jean Hansens triumf – stat, kommune og telefoni 1880-1900«, i Birgitte Wistoft (red) *Kampen om telefonen*, Skrifter fra Post og Tele Museum 4, 2003.
- F. Wolff: »Det danske Telefonvæsen«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* XXXIV, 1896, s. 81-113.

Noter

1. Fremstillingen bygger ikke på historiske primærkilder, men på de historiske fremstillinger, som er nævnt i referencelisten, herunder en publikation – som delvis er baseret på primærkilder – som Anders Henten skrev i 1997 i anledning af den første telefonlovs 100 års jubilæum. Anders Henten: *100 års telefonlov: Universel service i Danmark*. Lyngby, 1997. Mindre dele af fremstillingen i indværende afsnit kommer fra denne jubilæumspublikation.
2. Adam Smith: *The Wealth of Nations*. Book V: Of the Revenue of the Sovereign or Commonwealth, Part III, Article I. London, 1947.
3. Hvad angår den internationale telegrafi, blev den også varetaget af den statslige telegraf, når der var tale om trafik til et tilgrænsende land. Hvis det drejede sig om længere distancer, blev kommunikationsydelsen varetaget af det private Store Nordiske Telegrafelskab.
4. Alexander Graham Bell omtales almindeligvis som telefonens opfinder. Men som ved de fleste andre opfindelser og opdagelser, bygger den som godskrives opfindelsen/opdagelsen ofte på andres arbejde. Hvad angår telefonen begyndte den italiensk-fødte Antonio Meucci allerede i 1849 sit arbejde med taletelegrafer, og han indleverede en foreløbig patentansøgning i 1871 i USA. Af forskellige årsager blev denne patentansøgning dog aldrig godkendt.
5. Poul Thestrup: *Vogn og stang – prik og streg. P&T's historie 1850-1927*. København, Generaldirektoratet for P&T, 1992, s. 245.
6. Oplysningerne om Alexander Bell, Western Union og Elisha Gray stammer fra Keld Nielsen, Henry Nielsen og Hans Siggaard Jensen: *Skruen uden ende: Den vestlige teknologiske historie*. Teknisk Forlag, 1990, s. 151-152.
7. Thestrup, 1992, s. 246-247.
8. Dog overvejede man i KTAS senere i forbindelse med koncessionstildelingene ikke at søge koncession for ikke at blive underlagt koncessionsbetingelserne men blot at bygge videre på sin position i markedet. Men som bekendt både søgte og fik KTAS koncession.
8. Fritz Wolff: »Det danske telefonvæsen«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* XXXIV, 1896, s. 81-113.
10. De argumenter, som her vil blive gennemgået, stammer fra debatterne i 1896-1897, eftersom det var i den forbindelse at de mest uførlige debatter fandt sted, hvorimod behandlingen af lovforslaget af 1883 ikke nåede at blive nær så omfattende. Argumenterne er taget fra en sammenfatning i Anders Henten: *100 års telefonlov: Universel service i Danmark*. Lyngby, 1997, s. 16.
11. Henten, 1997, s. 16.
12. Sidenhen blev langdistance- og udlandstelefonien som bekendt et af de mest rentable områder, som eksempelvis nye operatører efter liberaliseringen først gav sig i kast med.
13. Birgitte Wistoft: »Jean Hansen triumf – stat. Kommune og telefoni 1880-1900«, i Birgitte Wistoft (red) *Kampen om telefonen*, København, Skrifter fra Post og Tele Museum 4, 2003, s. 167.
14. Henten, 1997, s. 15-16.
15. Denne sidste forklaring, herunder kommunernes rolle, er især fremhævet af Birgitte Wistoft: »Jean Hansen triumf – stat. Kommune og telefoni 1880-1900«, i Birgitte Wistoft (red) *Kampen om telefonen*, København, Skrifter fra Post og Tele Museum 4, 2003.
16. I sin bog om Jydsk Telefon fortæller Kurt Jacobsen historien om denne operatør og hvordan man indtil det sidste søgte at bevare den regionale selvstændighed selv efter oprettelsen af Tele Danmark. Se Kurt Jacobsen: *Jydsk Telefon: »Verdens bedste telefonselskab«*, Post & Tele Museum, 2004, s. 11-12.
17. Michael Moesgaard Andersen: *Omstillingen er*

Anders Henten

- klar ... *Dansk telehistorie og det statslige tilsyns placering*, København, 1986, s. 12.
18. Henten, 1997, s. 44.
  19. Henten, 1997, s. 20.
  20. N.K.I. Bech: »Telefontilsynet 1919-1982«, *Teleteknik* nr. 3, 1982, s. 153.
  21. De faktuelle historiske oplysninger i dette delafsnit bygger i væsentligt omfang på Bent Blüdnikow: *Enhedsvæsenet – og andre telefoniske fabeldyr*, Telestyrelsen, 1994 og Michael Moesgaard Andersen: *Omstillingen er klar ... Dansk telehistorie og det statslige tilsyns placering*, København, 1986.
  22. Andersen, 1986, s. 18.
  23. Commission of the European Community: Green Paper, COM(87) 1290. Bruxelles, CEC, 1987.
  24. For en bredere gennemgang af disse spørgsmål henvises til Anders Henten: *100 års telefonlov – Universel service i Danmark*, Lyngby, 1997, som indeholder en konceptuel diskussion af begrebet universel service og en oversigt over telefoniens udbredelse i Danmark. Der henvises også til Michael Moesgaard Andersen: *Omstillingen er klar ...*, København, 1986, om dansk telehistorie med vægt på bl.a. udbredelse.
  25. Det skal understreges, at der også var andre og mere fremadskuende begrundelser for universel service. Men der kan ikke ses bort fra, at de 'tilbageskuende' argumenter var vigtige.
  26. Andersen, 1986, s. 36.
  27. Henten, 1997, s. 31.
  28. Henten, 1997, s. 28-32.
  29. Jacobsen, 2004.
  30. Dette er ofte blevet hævdet, bl.a. har Andrew Davies fremført, at der er fordele ved et decentraliseret system, se Andrew Davies: *Telecommunications and Politics: The Decentralised Alternative*, Pinter Publishers, 1994.
  31. Formelt set var der ikke et lovgivningsmæssigt monopol i Sverige, men reelt var der et monopolsystem med én operatør.
  32. Henten, 1997, s. 65.
  33. Andersen, 1986, s. 33.
  34. Dog skal man samtidig gøre sig klart, at også visse andre europæiske lande havde lokale/regionale systemer i telefoniens første tid, og at der er mange andre forklaringsfaktorer.
  35. I 1997 blev en lov om Telestyrelsen vedtaget, som udvidede Telestyrelsens uafhængige status.

Mælkeloven 1940

Rationalisering af mejerier og mejeriudsalg i Århus

AF LINDA AHRENDT LAURSEN

Med nutidens næsten monopolagtige tilstande inden for mejeriområdet skulle man ikke tro, at der for omkring 65 år siden herskede så kaotiske tilstande, at man ville prise en mælkeordning, der betød en kraftig regulering af konsummælkehandlen i byerne. Mælk blev betragtet som et vigtigt næringsmiddel, og billige mælkeprodukter skulle derfor være tilgængelige for alle. I takt med den stigende industrialisering og dermed urbanisering blev der længere mellem mælkeproducent og forbruger, og det skabte grobund for en mejeriindustri i byerne. Det var i begyndelsen en fordelagtig ordning både for producent og forbruger, men i løbet af få år udviklede det sig til et problem for begge parter. Manglen på central styring af mejeriernes antal og placering resulterede i en eksplosiv vækst inden for området med mange mejerier til følge, hvoraf mange var små. Frem for at konkurrere på prisniveauet valgte mejerierne at konkurrere inden for distributionen. Det betød, at der opstod et uforholdsmæssigt stort antal detailsalg i byerne med deraf følgende lavt kundegrundlag til det enkelte udsalg. Det betød relativt høje distributionsomkostninger, og i 1938 havde problemet nået et niveau, hvor regeringen så sig nødsaget til at gribe ind. Loven Bybefolkningens Forsyning med Mælk og Fløde blev en realitet den 5. august 1940.

Århus bys udvikling

Danmark gennemgik i løbet af første halvdel af det 20. århundrede en forvandling fra bundet landbrugskultur til moderne industrisamfund. Samtidig steg befolkningstallet på landsplan fra 3,25 mill. i 1921 til 3,85 mill. i 1940, og industrialiseringen medførte, at mange mennesker flyttede til byerne. Det var således et samfund i hastig forandring på mange områder.¹

Industrien blomstrede også i Århus, hvor den blev hjulpet på vej af de veludviklede transportmuligheder – jernbanen og havnen. Byen oplevede en kraftig tilvækst i indbyggertallet fra 72.895 indbyggere i 1921 til 99.310 i 1940. For Århus kommune var befolkningstallets procentvi-

se stigning i perioden 1921-1930 på 9%, mens den i perioden 1931-1940 var på hele 23%.² Til sammenligning havde kun Esbjerg en lige så høj vækst som Århus i denne periode.³

Byen voksede i takt med, at landområderne blev indlemmet, og byplanen blev præget af det store antal arbejdere, der fandt beskæftigelse ved byens voksende industri. Det var i mellemkrigstiden, at karréerne blev bygget i byen, og at villakvarterene i udkanten af byen begyndte at dukke op.⁴ I 1940 var der således 4.129 beboede ejendomme med 53.996 beboere nord for åen, og 2.884 beboede ejendomme med 45.200 beboere syd for åen.⁵

Selvom beskæftigelsen steg i byerhvervene, var byerne præget af stor arbejdsløshed. I Århus var antallet af arbejdsløshedsforsikrede uden arbejde i 1940 på 20,8%.⁶ De mange socialt dårligt stillede familier var afhængige af at kunne købe billige fødevarer. Prisen for mælk var imidlertid uforholdsmæssig høj, på trods af at det blev betragtet som et vigtigt næringsmiddel. I 1936 skulle en ufaglært arbejder således arbejde i 14 min. for at tjene til en liter mælk.⁷ Sammenholdt med et gennemsnitsforbrug af mælk og fløde pr. indbygger i 1939 på 0,264 kg sødmælk daglig og 0,028 kg fløde daglig, brugte en børnerig familie i byen dermed forholdsvis meget af sit husholdningsbudget på mælkeprodukter. Det var derfor et problem, at prisen på mælk steg, samtidig med at der var et stigende antal af socialt dårligt stillede familier.⁸

Et stigende antal detailbutikker

Antallet af detailhandlere i byerne begyndte for alvor at stige omkring år 1900. Det hang kun delvis sammen med befolkningsudviklingen, idet tilvæksten var større, end forøgelsen i bybefolkningen nødvendiggjorde. Der var intet, der forhindrede en mand eller kvinde i at etablere sig som detailhandler, og da fagkundskab ofte ikke var en nødvendighed, blev detailhandel et nøderhverv i perioder med høj arbejdsløshed. Socialt rangerede standen derfor ikke højt, og indtægterne var små, men det var et oplagt erhverv for folk, der ikke havde andre muligheder.⁹ Mange af de arbejdsløse forsøgte sig primært inden for den del af detailhandlen, der krævede mindst sagkundskab og kapital såsom mejeriudsalg og tobaksforretninger. Det gav et levebrød, men den høje tilvækst inden for branchen havde samtidig en dårlig indflydelse på de enkelte butikkers muligheder for overskud, idet kundegrundlaget faldt for de enkelte butikker på trods af, at befolkningstallet i byen steg i perioden.¹⁰ For at forbedre forholdene var det derfor nødvendigt at skære ned på det

store antal udsalg. Det blev mejeriudsalgene, der i første omgang blev mål for en rationalisering, da man forventede, at det ville føre til lavere mælkepriser.

Mejeribrugets udvikling

I forbindelse med den store omlægningsproces inden for landbruget i begyndelsen af 1880'erne kom der for alvor gang i oprettelsen af mejerier rundt omkring i landet. Tidligere havde der været en forholdsvis lille mejeriproduktion på herregårde og i landbrugshjemmene, men i takt med den stigende efterspørgsel på hjemmemarkedet og til eksport blev det klart, at der var behov for en anden produktionsform. I løbet af 1870'erne var der så småt begyndt at blive oprettet fællesmejerier, som gav mulighed for at behandle en større mængde mælk ad gangen og derved opnå en mere ensartet produktion. Samtidig var det nemmere at udnytte den tekniske udvikling som f.eks. centrifugen¹¹, hvis der var flere om at investere. Fællesmejerierne blev i begyndelsen primært oprettet af private initiativtagere eller af interessentskaber og var derfor ofte afhængige af ejerens kapital og kredit.¹² Andelsmejerierne blev en løsning på dette problem, da økonomien her var fordelt mellem andelshaverne. Det var producentoprettede og -ledede mejerier, hvor én eller flere medlemmer udnævntes til at kontrollere driften. De første andelsmejerier blev oprettet på Vardeegnen i 1882, hvorefter tendensen hurtigt spredte sig til resten af landet. Allerede omkring 1890 var der således oprettet andelsmejerier eller fællesmejerier over det meste af landet.¹³

I de sidste par årtier af 1800-tallet skete der en ændring i byernes forsyning med mælk og mælkeprodukter. Efter en stagnation i nyoprettelsen af fællesmejerier begyndte deres antal atter at stige i 1890'erne, idet der i denne periode blev oprettet en del mejerier i de stærkt voksende byer. Disse bymejerier fik karakter af handelsmejerier og adskilte sig fra de øvrige mejerier ved, at de var privatejede og ofte ikke producerede smør og ost, men udelukkende behandlede og solgte konsummælk til byens indbyggere. Bymejerierne indgik som et ekstra led mellem producenten, der skulle sikre stabil levering af konsummælk af høj kvalitet, og forbrugeren i byen. Oprettelsen af bymejerier var mest markant i hovedstaden, men det samme mønster blev efterhånden også synligt i provinsbyerne.¹⁴

I Århus foregik mælkeforsyning indtil 1889 enten ved, at omegnens bønder selv kørte til byen og solgte deres mælk, eller ved at mælken blev solgt til en mælkeforpagter, som forestod salget i byen. Derudover

var der koholderier på byens markjorde, hvor byens befolkning selv hentede mælken. På grund af byens vækst var disse løsninger ikke holdbare i længden, og det gav grobund for et stigende antal mejerier og udsalg i byen.¹⁵ Salget af mælk foregik herefter dels via butiksudsalg og dels via mælkevogne – både i bil og med hestevogne – som kørte ad forud fastlagte ruter rundt i byen. Etableringen af bymejerierne forhindrede imidlertid ikke landmejerierne i ligeledes at forhandle mælk i byen.¹⁶

Det første bymejeri i Århus blev grundlagt i 1889, men i løbet af de næste ti år blev der åbnet og lukket flere mejerier. I 1939 var der således 20 mejerier, der forsynede byen med mælk, hvoraf 6 var bymejerier og 14 var landmejerier.¹⁷

Mejeriernes salg af mælk

Flere forskellige faktorer var med til at besværliggøre mejeriernes produktion og salg. For det første var mælkeforbruget ikke konstant; det svingede både med årstiderne, ugedage, ferier og højtider. Det var problematisk, idet man ikke havde køleskabe i hjemmene til at opbevare mælken over længere tid. Mejerierne var derfor nødsaget til hver dag at tage højde for, hvor meget mælk de regnede med at kunne sælge, idet både for meget og for lidt ville betyde økonomisk tab.

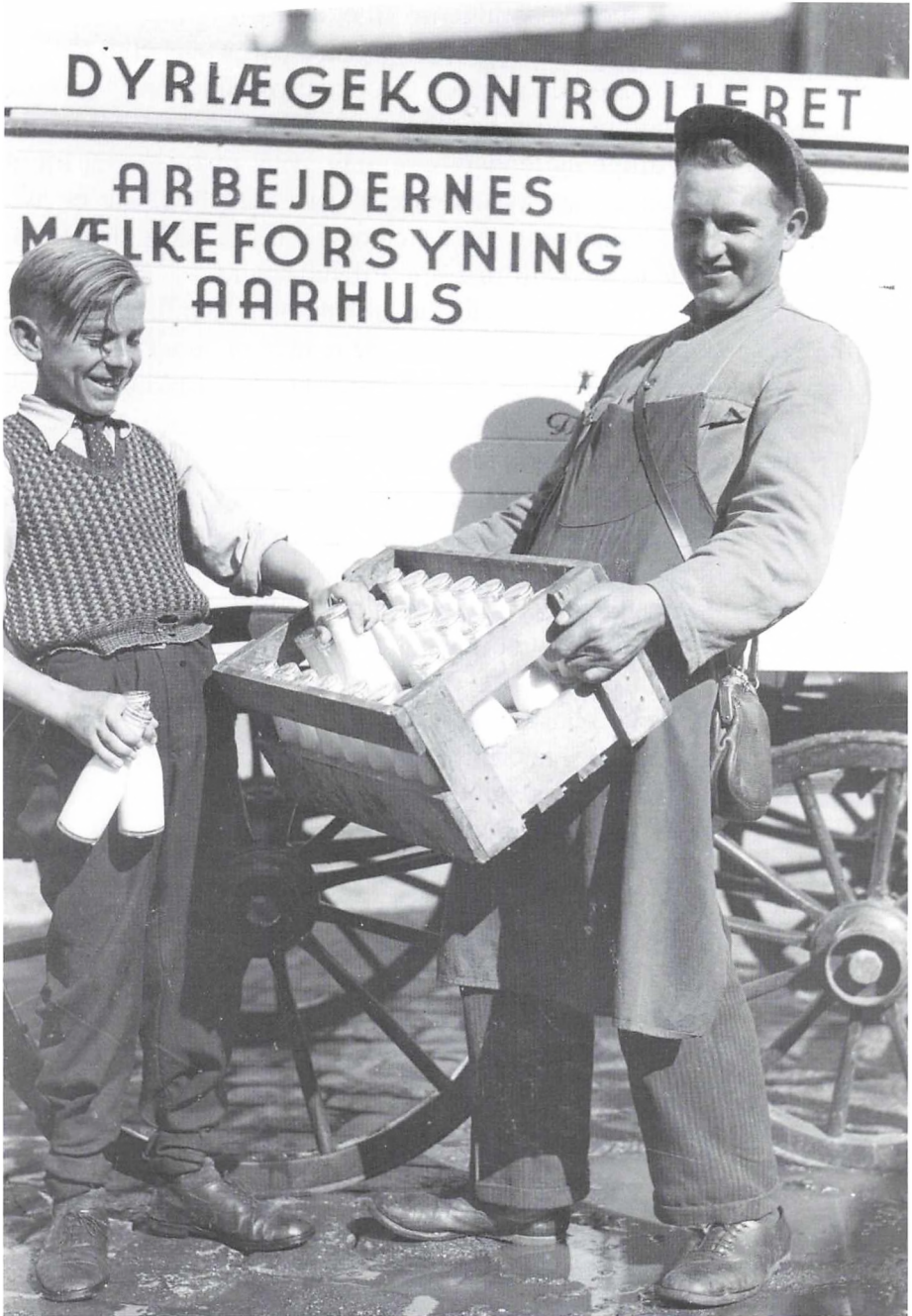
Salg af mælk og fløde til konsum foregik som nævnt på to forskellige måder, enten fra vogn eller butik. Ejendomsforholdet for salgsvogne og butikker varierede, da mejerierne enten selv stod for udsalget eller bortforpagtede det. Butikkerne og vognene blev således enten drevet af mejeriernes egne ansatte eller af selvstændige, hvor mejeriet imidlertid beholdt ejendomsretten eller lejekontrakten på lokalerne. Endvidere betød det hårde konkurrencetryk, at mejerierne ofte leverede isskabe og andet inventar til butikkerne eller gav lån og tilskud til selvstændige vognforhandlers anskaffelse og drift af salgsvogne.¹⁸

I Århus havde de fleste mejerier både vognsalg og butikssalg. Enkelte mejerier havde dog kun vognsalg; det kunne skyldes, at de var nye på markedet, eller at de primært kørte i forstæderne, hvor afstanden mellem kunderne var større.

Problemet med de mange mejerier og mejeriudsalg

Den økonomiske krise i 1930'erne satte fokus på områder af landbruget, hvor det var muligt at spare på driftsomkostningerne og derved forbedre landbrugets økonomi. Her var mejerierne et oplagt emne, idet der

Mælkekuskene ville have haft problemer med Arbejdstilsynet i dag. Men i 1930'erne var tunge løft og dårlige arbejdsstillinger en almindelig del af mælkekuskens arbejde. Foto i Erhvervsarkivets Billedsamling.

var klare beviser på, at omkostningerne ville falde i forbindelse med en centralisering. Der havde ikke været en overordnet instans eller central styring, der kontrollerede placeringen af de mange mejerier og udsalg. De blev således anlagt planløst, og mange var derfor placeret for tæt på hinanden. Der var tillige en tendens i retning af, at man i stedet for at udbygge kapaciteten af de eksisterende mejerianlæg byggede et nyt. Mejerierne var derfor gennemgående små og havde en dårlig driftsøkonomi, da de arbejdede med alt for store driftsudgifter.¹⁹

Krisen inden for landbruget medførte, at landmændene fik lavere priser for deres mælk. Samtidig medvirkede de mange mejerier til, at mælken blev solgt uforholdsmæssigt dyrt i byerne. Det kan forklares ved, at der var en hård konkurrence om bymarkedet mellem bymejerierne og produktionsmejerierne fra oplandet. Konkurrencen foregik imidlertid ikke på mælkeprisen, da de enkelte mejerier i stedet søgte at vinde markedsandele ved at øge antallet af butikker og vogne. Mejerierne endte derfor med at have store udgifter til distribution og promotion, hvilket resulterede i høje mælkepriser. Eksempelvis gik kun 40% af mælkens salgspris i byen til producenten, mens de resterende 60% blev brugt i detailledet.²⁰

En centralisering af konsummælksproduktionen på færre mejerier ville betyde, at prisen på mejeriprodukterne – specielt mælk – kunne sættes ned, idet de tilbageværende mejerier ville blive i stand til at udnytte deres produktionsapparat bedre. En nedbringelse af antallet af mejerier ville også give de tilbageværende en større og mere stabil markedsandel, hvilket ville gøre konkurrencegrundlaget mere reelt. Ved samtidig at rationalisere antallet af forhandlere ville man opnå et større kundegrundlag pr. udsalg, og de tilbageværende udsalg ville på den måde få en større omsætning og bedre udnyttelse af personalet. Dermed kunne den procentvise avance til forhandlerne nedbringes, uden at deres absolutte fortjeneste blev mindre.²¹

En centralisering ville imidlertid kræve en indsats af begge parter, da de tilbageværende mejerier skulle være i stand til at foretage udvidelser på bygninger og maskiner pga. den øgede produktion. En forudsætning for dette ville være, at de blev sikret kontrollen med mælketilførslen. Det ville derfor være nødvendigt, at byrådet gav mejerierne koncession på byens forsyning gennem en vis årrække. Til gengæld kunne bystyret værne borgerne mod ublu mælkepriser ved at betinge sig ret til at godkende prisændringer.²²

Organisationernes tilgang til centraliseringen

Det første initiativ til en rationalisering af produktionen og afsætningen af konsummælk i byerne kom fra De danske Mejeriers Fællesorganisation (DMF) i 1936. Initiativet tog primært afsæt i, at landbrugets økonomi skulle forbedres, mens de høje mælkepriser havde sekundær prioritet. DMF repræsenterede landmejerierne, mens bymejerierne blev repræsenteret af De danske Bymejeriers Fællesorganisation (DBF). DMF repræsenterede 90-95% af mælkeproducenterne, men var ikke den gruppe af mejerier, der ville blive påvirket mest af en centralisering. DBF tog på den anden side ikke selv initiativ til en ændring, da holdningen her var den, at det ikke var muligt at gennemføre en centralisering uden et lovindgreb. Hele problematikken var således en omfattende og kompliceret opgave, og arbejdet gik langsomt pga. de mange involverede grupper og deres forskellige interesser.²³

DMF nedsatte et udvalg, hvor DBF kun fik en repræsentant tillige med repræsentanter fra andre virksomheder og organisationer. Udvalget havde tre mål: 1) fastsættelse og opretholdelse af et rimeligt prisniveau for mælk og mejeriprodukter set i forhold til produktionsomkostningerne, særligt på hjemmemarkedet, 2) gennemførelse af en regulering og forenkling af mælkesalget i byerne for derved at nedbringe fordelingsomkostningerne, forbedre mælkens kvalitet og øge forbruget og 3) tilvejebringelse af et organiseret interessefællesskab mellem alle mejerier og mælkeproducenter.²⁴

En prishævning og centralisering kunne kun gennemføres, hvis alle mejerier og mælkeproducenter blev samlet under den samme fællesorganisation. DMF mente, at det ville være naturligt, hvis den nye fællesorganisation blev tilpasset således, at de selv nemt kunne påtage sig rollen som fællesorganisation for alle mejerierne og ikke kun landmejerierne. Bymejerierne var imidlertid forsigtige med at give bindende tilslutning, da der ikke forelå nogen nærmere aftaler, der sikrede deres position. Et forhandlingsgrundlag blev fremlagt på DMF repræsentantskabsmøde den 26.-27. juli 1939, men den endelige overenskomst blev først præsenteret den 14. marts 1940. Overenskomsten, der således var fire år undervejs, skulle sikre et samarbejde med henblik på 1) at gennemføre en afgiftsordning til udligning mellem hjemmemarkeds- og eksportpriserne og 2) at anvise hovedlinierne til en centralisering af konsummælkehandlen.²⁵

Statens tilgang til centraliseringen

Da regeringen i 1938 pålagde Priskontrolrådet at undersøge de høje mælkepriser, var det ikke primært af hensyn til landbrugets økonomi, men mere et spørgsmål om de generelle politiske og økonomiske forhold i perioden, der gjorde spørgsmålet aktuelt. Det var således først og fremmest forbrugernes tarv, som regeringen ønskede at varetage, da den greb ind i mælkehandlens rationalisering frem for at vente på mejerioorganisationerne løsning.²⁶

Priskontrolrådet fandt, at det primært var en overfyldning af erhvervet, der var problemet, og det rådede derfor handelsministeren til at nedsætte en kommission til at undersøge mælkehandlen. Kommissionen blev nedsat i juni 1939 med det formål at undersøge befolkningens forsyning med mælk og fløde og fremsætte et forslag til, hvordan prisforskellen mellem producent og forbruger kunne nedsættes. Mælkekommissionen afviste Fællesorganisationernes rationaliseringsplan fra 14. marts 1940 og afgav i stedet selv betænkning i juni 1940. Heri foreslog man, at der blev nedsat et udvalg, der skulle udarbejde en rationaliseringsplan for byernes mælkehandel. Kommissionen mente, at kun en dybtgående centralisering af mælkehandlen i byerne kunne nedbringe forskellen mellem leverandør- og forbrugerpriser. Det var nødvendigt, at udvalget fik vide beføjelser i praktiske og økonomiske spørgsmål, og dets hovedopgave skulle være at skabe en frivillig centralisering gennem et samarbejde med de pågældende mejerier og de relevante arbejder- og detailhandlerorganisationer. Forslaget adskilte sig primært fra organisationernes overenskomst ved ikke at indeholde den udligningsorden, der skulle sikre leverandørerne til landmejerierne samme udbytte som leverandørerne til konsummælkmejerier. Forslaget var således en fordel for bymejerierne, selvom det primært var disse, der blev reduceret i antal.²⁷

Den socialdemokratiske minister Johs. Kjærstøl, der havde nedsat kommissionen, var i forbindelse med dannelsen af samlingsregeringen den 8. juli 1940 blevet erstattet af den konservative Christmas Møller. Christmas Møller oplyste, at han ikke ville følge alle kommissionens retningslinier, da det i stedet for et udvalg var kommunerne, der skulle stå for at gennemføre rationaliseringen. En anden større ændring var, at bymejerierne ingen indflydelse fik på, hvordan centraliseringen skulle gennemføres. Lovforslaget var således ikke ligeså favorabelt for bymejerierne, som de løsninger der var blevet fremsat af henholdsvis mejerioorganisationerne og mælkekommissionen.

Den 5. august 1940 vedtog Folketinget enstemmigt handelsministerens lovforslag om bybefolkningens forsyning med mælk og fløde.²⁸ Loven blev formuleret bredt og gav handelsministeren bemyndigelse til:

... at træffe Foranstaltninger til Sikring af Bybefolkningens Forsyning med Mælk og Fløde til den billigst mulige Pris. Ministeren kan herunder pålægge Kommunalbestyrelserne i København, Købstæderne og de købstadsmæssigt bebyggede Distrikter at iværksætte Forholdsregler til Rationalisering af Handlen med og Fordelingen af Mælk og Fløde, ligesom Ministeren kan fastsætte, at saadan Handel eller Fordeling fremtidig kun kan udøves i Henhold til særlig Tilladelse fra vedkommende Kommunalbestyrelse.²⁹

De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation var skuffede over handelsministerens indgreb. Man havde håbet, at han i modsætning til den socialdemokratiske forgænger ville forhandle med erhvervet og samarbejde med Fællesorganisationen om en løsning. Mange inden for landbruget mente, at loven blev gennemført for forbrugernes skyld, og man begyndte at tale om mælkemonopoler i forbindelse med de mejerier, der havde mulighed for at fortsætte konsummælkesalget.³⁰ Der var ligeledes en skepsis over for, at kommunerne besad den fornødne viden og sagkundskab til at kunne gennemføre ordningen, samtidig med at manglen på en central styring ville resultere i, at ordningen ville få en tilfældig og uens karakter i de forskellige byer.³¹

Århus Byråds overvejelser

I storbyerne var politikerne ligeledes opmærksomme på de høje mælkepriser, og byrådet i Århus behandlede problemstillingen på flere byrådsmøder. I første omgang var der dog ikke tale om en centralisering af mejerierne, men om andre muligheder for at billiggøre mælk. En undersøgelse foretaget i foråret 1940³² vedrørende mælkeprisen i forskellige byer viste, at mælken i Århus kostede 4-5 øre mere pr. liter end i andre byer og flaskemælken helt op til 8 øre mere. På daværende tidspunkt var mælkeprisen 36-37 øre pr. liter i Århus, hvoraf producenten fik 14 øre, mens resten primært gik til kørsel og udbringning. En mere økonomisk distribuering af mælken ville medføre, at man kunne rationalisere en del af de mange mejeriudsalg, specielt dem der kun kunne eksistere ved at sælge andre varer.³³

De fleste af byrådsmedlemmerne var enige om, at mælkeprisen var for høj, men flertallet mente, at man skulle vente, til der blev opstillet retningslinier fra centralt hold. Sagen blev imidlertid overgivet til budgetudvalget, for at det kunne skabe kontakt til mejerierne. Byrådet håbede på, at det på denne måde kunne tage hul på problemet, inden loven kom.³⁴ Byrådets forhandlinger blev som ventet indhentet af handelsministerens lovforslag 5. august 1940, om end kommunalbestyrelserne noget overraskende fik overdraget ansvaret for at gennemføre loven.

Lovgivningen i praksis

Handelsministeriet udsendte en bekendtgørelse den 19. august 1940, der havde til formål at give de enkelte kommunalbestyrelser et bedre grundlag for at gennemføre den ønskede rationalisering. Bekendtgørelsen indeholdt dels forskrifter om øjeblikkelig nedsættelse af prisen på mælk og dels et pålæg til kommunalbestyrelserne om at optage forhandling med erhvervsparterne vedrørende gennemførelse af en rationalisering, der på længere sigt skulle resultere i yderligere prisnedsættelser.

Der blev lagt størst vægt på, hvad der var relevant i forhold til en øjeblikkelig nedsættelse af prisen på mælk. Det kom tydeligt til udtryk her, at det var forbrugeren, der blev taget hensyn til og ikke producenten. Kommunalbestyrelsen skulle fastsætte de højeste priser, som mælk og fløde foreløbig kunne sælges for, indtil den endelige centralisering blev gennemført. Herefter måtte detailpriserne på mælk og fløde ikke forhøjes, medmindre det var på grund af en ændring i indkøbsprisen.³⁵

For at begrænse antallet af udsalg blev der i paragraf 4-7³⁶ opstillet en række krav til de butikker og vogne, der forhandlede mælk og fløde. Fra den 1. september 1940 måtte der – uanset tidligere aftaler – kun sælges mælk fra udsalgssteder, der forhandlede alle typer af mælkeprodukter. Endvidere blev det en betingelse, at butikker, der solgte mælk, skulle holde åbent alle ugens dage. Hvis dette ikke var tilfældet, skulle mælkesalget ophøre. Der blev også opstillet regler for, hvilket varesortiment butikkerne måtte og ikke måtte sælge ud over mælk og fløde. Butikker, der solgte nogle af de varer, som det ikke længere var tilladt at sælge sammen med mælk, havde indtil den 1. september til at vælge, om de ville fortsætte med at sælge mælk eller ej. Det var stadig tilladt at sælge en del varer sammen med mælk, men i forhold til tidligere var reglerne blevet strengere. Reglerne har højst sandsynligt bevirket, at en-

kelte butikker stoppede udsalget af mælk, da den var en biting i et større varesortiment. Andre butikker kom imidlertid i klemme, hvis de kun solgte et lille antal varer, hvoraf ikke alle måtte sælges sammen med mælk. Det er imidlertid uklart, hvor mange butiksindehavere de nye regler har påvirket.³⁷

Ud over de besparelser, som blev opnået i første omgang, var målet som nævnt at opnå yderligere besparelser. Det kunne kun ske ved at centralisere konsummælksproduktionen på færre mejerier og ved at rationalisere distribueringen. Bekendtgørelsen forpligtede alle inden for mælkehandlen til at give kommunalbestyrelsen de oplysninger, som de havde brug for til at gennemføre bestemmelserne i loven. Kommunalbestyrelsen blev til gengæld forpligtiget til at gennemføre foranstaltningerne inden årets udgang og afgive beretning til ministeriet om den endelige ordning af forholdene. Kommunalbestyrelsen skulle endvidere fortsætte med at afgive beretning til ministeriet, hver gang der blev ændret på mælkepriserne. Det var ministeriet, der havde det sidste ord at skulle have sagt om ordningen, ligesom det var ministeriet, der skulle afgøre eventuelle tvivlsspørgsmål.³⁸

Århus Mælkeudvalgs forhandlinger med mejerierne

Århus Byråd nedsatte 30. august 1940 et mælkeudvalg, der skulle stå for rationaliseringen af mælkesalget i byen.³⁹ Det første møde mellem repræsentanterne fra mejerierne og Mælkeudvalget fandt sted 9. september 1940, godt en måned efter at loven var offentliggjort. Mælkeudvalget opfordrede de 17 mejerier til selv at fremkomme med en løsningsmodel. I de følgende måneder forhandlede udvalget med mejerierne, og resultaterne, eller manglen på samme, blev løbende forelagt for byrådet på lukkede møder. Det fremgår af Mælkeudvalgets mødereferater, at de fandt det vigtigt, at mejerierne – både over for offentligheden og byrådet – tog ansvar for den endelige ordning.⁴⁰

Umiddelbart efter det første møde mellem udvalget og mejerierne blev prisen sat ned på de forskellige mælkeprodukter. Flaskeprisen på fløde og sødmælk blev sat ned med to øre til hhv. 2,35 kr. og 47 øre pr. liter.⁴¹

Mejerierne havde svært ved at blive enige indbyrdes, og forhandlingerne brød sammen flere gange. Den 25. november 1940 var mejerierne dog efterhånden blevet enige på adskillige punkter. Bl.a. skulle antallet af forhandlere indskrænkes fra 555 til omkring 200, og fordelingen af udsalgene skulle ske i henhold til den mælkemængde, de enkel-

te mejerier havde solgt i en toårig periode. Endvidere var fire af mejerierne allerede lukket, og de resterende mejerier havde mulighed for at opkøbe deres produktionsandel og udsalg.⁴²

Spørgsmålet om udsalgenes fordeling voldte imidlertid fortsat problemer, og på et møde 31. januar 1941 ændrede Mælkeudvalget tonen over for mejerierne, da det begyndte at stille krav til mejerierne om at nedlægge udsalg og vognruter. Der var således kun 40 udsalg, der var ophørt med at forhandle mælk, mens vognruterne var bibeholdt uændret. Udvalget gjorde opmærksom på, at en indskrænkning af både butik- og vognsalg automatisk ville medføre besparelser.⁴³ Fordelingen af udsalg skulle foregå, som mejerierne havde foreslået, og hvert mejeri skulle derfor indsende en opgørelse over deres salg – undertegnet af en statsautoriseret revisor – til udvalget senest 6. februar 1941. Ud fra disse tal ville udvalget fordele de 200 udsalg, hvorefter de enkelte mejerier ville blive underrettet om, hvor mange udsalg de hver især var berettigede til. Den 20. februar 1941 blev mejerierne informeret om fordelingen af udsalgene.⁴⁴

Både Mælkeudvalget og mejerierne havde foretaget beregninger om den endelige prisnedsættelse. Udvalget krævede, at mælken blev nedsat med 6 øre pr. liter, men det kunne mejerierne ikke tiltræde. Mødet blev suspenderet, således at mejerierne kunne diskutere indbyrdes. Da mødet blev genoptaget, var mejerierne nået frem til, at de ville gå med til en prisnedsættelse på 5 øre, hvoraf noget af besparelsen skulle hentes på detailhandleravancen. Mælkeudvalget stod imidlertid fast ved dets krav om en prisnedsættelse på 6 øre, og efter en diskussion accepterede mejerierne. Prisen blev dog reelt kun nedsat med 5 øre, da én øre skulle gå til afdrag på det lån, som mejerierne var nødsaget til at optage for at udbetale godtgørelse til de mejerier og udsalg, der skulle nedlægges. Der var dog ikke tale om en yderligere prisnedsættelse på 5 øre, men reelt set en samlet nedsættelse af prisen fra før lovgivningen. En prisnedsættelse på 5 øre betød imidlertid, at en liter sødmælk kostede 44 øre efter rationaliseringen, svarende til en besparelse for forbrugeren på 10,2%.⁴⁵

Den endelige overenskomst om en mælkeordning mellem mejerierne og Mælkeudvalget blev fremlagt på byrådsmødet den 17. april 1941, og overenskomsten blev godkendt af Handelsministeriet med ikrafttræden 1. maj 1941.⁴⁶ Det havde således taget Mælkeudvalget godt otte måneder at få gennemført rationaliseringen af mælkehandlen i byen, hvilket var noget længere tid, end ministerens bekendtgørelse havde lagt op til. Det havde imidlertid ikke kun været en langvarig proces i Århus. Det samme havde været tilfældet i de fleste større købstæder. Det fremgår

af Mælkeudvalgets korrespondance, at mælkeudvalgene i de forskellige købstæder forespurgte hos hinanden, hvordan rationaliseringen blev gennemført.⁴⁷

Overenskomsten indeholdt bestemmelser om mejeriernes forhold, mælkens behandling, detaildistribution, godtgørelse til indehavere af nedlagte udsalg og prisspørgsmål. Af afsnittet, der beskriver bestemmelserne om mejeriernes forhold og mælkens behandling, fremgår det, at otte mejerier – imod tidligere 17 – fik koncession på indkøb og indførsel af konsummælk og fløde, behandling af denne, en gros forhandling såvel som videreförhandling til storforbrugere samt detaildistribution i Århus kommune for en tiårig periode. Der var tale om bymejerierne De forenede Mejerier (DFM), Mejeriet Enigheden, Jysk Mælkekompagni (JMK), Mejeriet Vesterbro, Viby Mejeri samt landmejerierne Skovby Nord Andelsmejeri, Mundelstrup Andelsmejeri og Lisbjerg Andelsmejeri. Det var ikke muligt at overdrage denne koncession til andre mejerier uden kommunalbestyrelsens samtykke. Mælkens detaildistribution skulle gennemføres på grundlag af koncessionssystemet, således at enhver detailvognrute og ethvert detailudsalg skulle have tilladelse fra kommunalbestyrelsen til at forhandle mælk.⁴⁸

Centraliseringen af konsummælksproduktionen på få mejerier

I 1940 var der 18 mejerier, der forsynede beboerne i Århus by med mælk. Af disse var de syv bymejerier, et lå i forstæderne, og de resterende 10 var landmejerier.⁴⁹ I Det storårhusianske Mælkeudvalgs arkiv nævnes midlertid også tre koholderier i Århus, som solgte fra stalddøren, samt tre mælkehandlere i forstæderne, der selv aftappede mælken.⁵⁰ Der var således mange forhandlere i byen i 1940, og af disse var under halvdelen tilbage efter rationaliseringen.

Bymejerierne

De første bymejerier i Århus blev etableret omkring 1889 og var privatejede. I 1899 sluttede tre små bymejerier sig sammen til De forenede Mejerier (DFM)⁵¹, der herefter i realiteten var eneforhandler i byen. I 1905 blev Mejeriet Vesterbro etableret som det første andelsmejeri i byen, og det var med til at øge konkurrencen. DFM og Mejeriet Vesterbro aftalte imidlertid den fremtidige fordeling af handlen i Århus, men aftalen fik ikke en lang levetid, da der allerede i 1916 blev åbnet et nyt mejeri – Jysk Mælkekompagni (JMK).⁵²

De øvrige bymejerier, som optræder i Det storårhusianske Mælkeudvalgs arkiv i forbindelse med centraliseringen i 1940-1941, blev først grundlagt i 1930'erne. Mejeriet Trøjborg, der blev grundlagt i 1930, var et privatejet mejeri uden egne leverandører. I stedet modtog mejeriet mælk fra andre mejerier, hvorefter det aftappede den på flasker eller forarbejdede den til is eller smør. Enigheden A/S blev grundlagt i 1936 og skilte sig ud fra de øvrige mejerier ved, at det var Arbejdernes Fællesorganisation, der stod bag mejeriets oprettelse. Mejeriet var et aktieselskab, og det voksede sig hurtigt stort, da der fra starten blev ført en ekspansiv politik.⁵³ De to sidste bymejerier, som optræder i kilderne i forbindelse med centraliseringen, er Centralmejeriet og Mejeriet Nørrebro. Begge var små privatejede mejerier, som var etableret i årene umiddelbart inden centraliseringen.⁵⁴ Endelig var der forstadsmejeriet Viby, der var et forholdsvis stort mejeri. Alle bymejerierne havde butiksudsalg i byen, og flere havde tillige vognruter. Antallet og fordelingen varierede imidlertid efter mejeriets størrelse.

Landmejerierne

De 10 landmejerier, der forhandlede mælk i Århus, lå i mindre landsbyer i en krans rundt om byen. Alle mejerierne var andelsmejerier, og seks af mejerierne blev grundlagt i løbet af 1880'erne, hvor andelsbølgen var på sit højeste.

Det var ikke alle landmejerierne, der havde butiksudsalg i byen. Af de 10 mejerier, der solgte i byen, havde mejerierne Lisbjerg, Mundelstrup, Mosevang, Skovby Nord, Hørret-Elitemejeri og Skovlund butiksudsalg, mens mejerierne Tranbjerg, Lystrup, Skovly og Stjernholm udelukkende forhandlede fra vogn. Sammenlignet med bymejerierne havde landmejerierne flere afsætningsmarkeder for deres produkter, da de tillige havde hjemmemarkedet i landsbyerne og smørproduktion til eksport. Det var også ofte landmejerierne, der leverede mælk i forstæderne til Århus, ligesom flere solgte mælk videre til bymejerierne.

Mejerier, der fik koncession på salg

Over halvdelen af mejerierne stoppede med at levere mælk til byen efter centraliseringen, hvor kun otte mejerier fik koncession på salg af mælk i Århus. De otte mejerier havde ikke umiddelbart kapacitet til at forsyne alle byens indbyggere, og de var derfor nødsaget til at opkøbe mælk fra andre mejerier. Fire af de mejerier, der tidligere selv havde forhandlet mælk i byen, blev derfor suppleringsmejerier for de otte kon-

Tranbjerg Mejeri solgte det meste af sin produktion i de århusianske forstæder, blandt andet i Viby. Fotograf Aage Fredslund Andersen. Billedet findes i Erhvervsarkivets Billedsamling.

cessionerede. De havde således ikke selv tilladelse til at forhandle mælk i byen, men solgte mælk til de koncessionerede mejerier.

Fire af de koncessionerede mejerier – DFM, Enigheden, JMK og Vesterbro – lå i byen, mens tre – Skovby Nord, Mundelstrup og Lisbjerg – lå i landdistrikterne og et i forstaden Viby.⁵⁵ De tre bymejerier, der stoppede salget i byen, lukkede helt, mens det kun var et af landmejerierne, der lukkede. De øvrige landmejerier stoppede salget i byen, men fortsatte salget i landområderne.

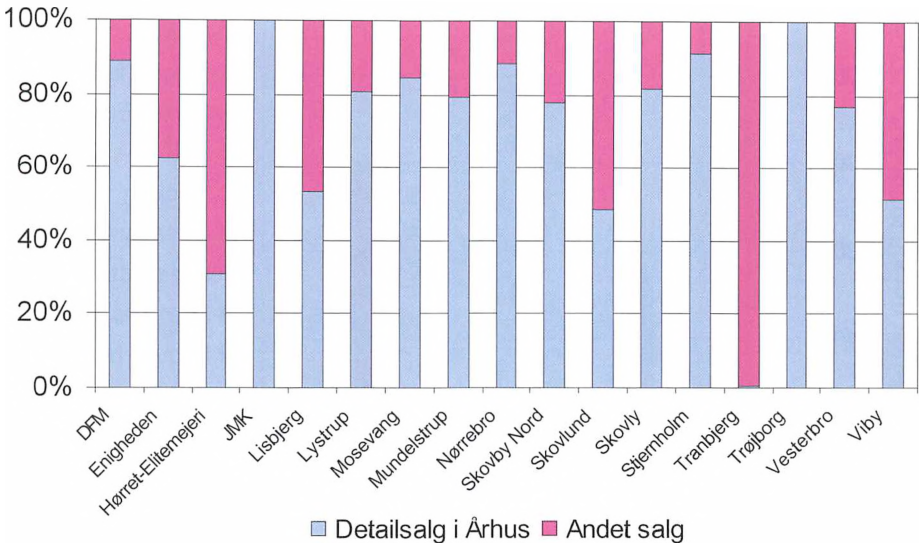
Det fremgår ikke af kilderne, hvordan man nåede frem til, hvilke mejerier der skulle have koncession på at forhandle mælk i byen. Det vides derfor ikke, om det var en problematisk proces, eller om det var underforstået, hvilke mejerier der skulle fortsætte.⁵⁶ Det ville være mest naturligt at give koncession til de mejerier, der havde størst leveringskapacitet og distributionssystem. En gennemgang af mejeriernes salg af mælk i en toårig periode understøtter denne teori.

Mejerierne solgte som nævnt ikke kun deres mælkeproduktion i detailsalg i byen. De fleste havde også et væsentligt salg i forstæderne, til en gros samt til andre mejerier. Et mejeri kunne således have en stor samlet produktion, selvom det kun solgte en lille del i detailsalg. Figur 1 viser, hvordan de enkelte mejeriers produktion var fordelt mellem detailsalg og andet salg. De fleste af mejerierne afsatte over halvdelen af deres produktion i byen, og alle på nær to forhandlede derudover til anden side. JMK og Trøjborg var de eneste mejerier, som udelukkende solgte til detailsalg i byen. Derimod solgte Tranbjerg Mejeri hovedparten af dets produktion i forstæderne og under en procent i byen.⁵⁷

Nødvendigheden af en centralisering kan ses ved, at seks af de koncessionerede mejerier – DFM, Mejeriet Vesterbro, JMK, Mejeriet Enigheden og andelsmejerierne Mundelstrup og Lisbjerg – tilsammen stod for 74% af det samlede salg af mælk i byen. De resterende mejerier leverede hver især under 5% af det samlede mælkeforbrug. Fire af disse – Viby Mejeri, Nørrebro Mejeri, og andelsmejerierne Mosevang og Skovby Nord – leverede alle 4%. Ved at tildele koncession til de seks mejerier med størst produktion samt to af de mindre var det kun nødvendigt at øge produktionen på disse med sammenlagt 18% for at nå salgsniveauet for 1939-1940.⁵⁸

På trods af at kilderne ikke begrundet valget af de sidste to koncessionerede mejerier, er det muligt at give en forklaring af valget med udgangspunkt i mejeriernes detailsalg. Viby Mejeri havde således en større produktion af konsummælk end Mosevang, Skovby Nord og Nørre-

Figur 1. Fordelingen af de enkelte mejeriers samlede produktion mellem detailsalg i Århus og andet salg i regnskabsårene 1939 og 1940.

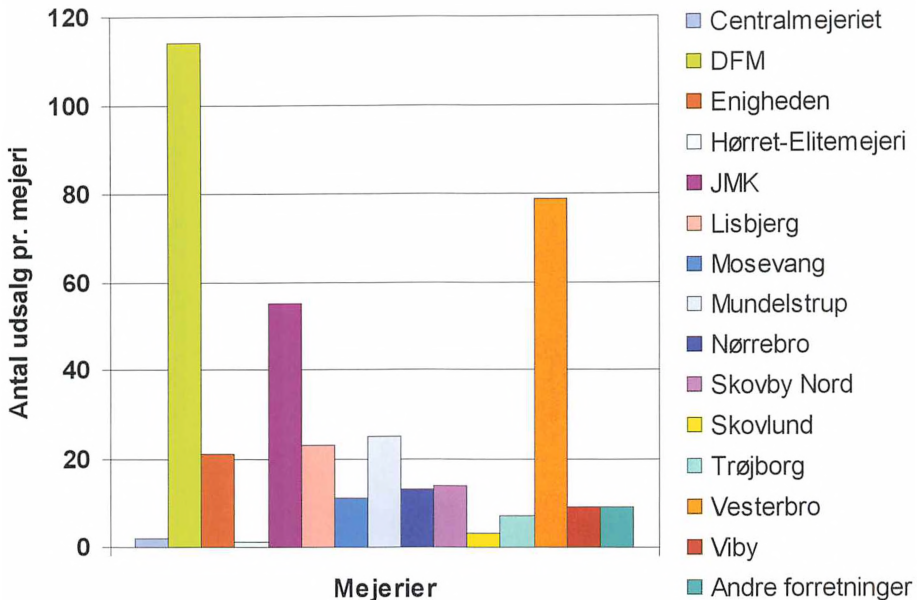
Andet salg dækker over salg til en gros, til andre mejerier og salg i forstæderne. Baseret på tal fra Kommunens Revisionskontor.

bro. Omvendt havde Nørrebro Mejeri den mindste produktion af de fire og købte i det hele taget det meste af dets mælk fra andre mejerier. Endelig havde mejerierne Trøjborg og Nørrebro ikke egne leverandører, men købte mælk fra andre mejerier, som de herefter forhandlede videre. De var derfor bare et mellemlid, som nemt kunne springes over.

De seks mejerier, der havde den største produktion af konsummælk til detailsalg, havde meget naturligt også flest udsalg i byen. Byens mejeriudsalg og tilhørsforhold blev optalt den 21. september 1940 af Mælkeudvalget. Der er en del usikkerhed omkring det nøjagtige antal af udsalg. Det fremgår af kommunens statistikker, at der i 1940 var 555 udsalg fordelt på 125 vogne og 430 udsalg. Omvendt nævner Mælkeudvalgets liste 432 udsalg, men det fremgår ikke i alle tilfælde, hvilket mejeri de forskellige udsalg tilhørte. Figur 2 (næste side) viser kun fordelingen af 386 butiksausalg i byen, da 46 af udsalgene på listen allerede var blevet lukket og det ikke nævnes, hvilket mejeri de havde hørt under.⁵⁹

Ved at sammenholde figur 2 med oplysninger om de enkelte mejeriers detailsalg kan man udlede, at fordelingen af udsalg blandt de seks største mejerier følger detailsalget. Fordelingen blandt de fire små mejerier med lige stort detailsalg viser imidlertid et mere varieret billede.

Figur 2. Fordelingen af 386 udsalg mellem 14 mejerier.

Fire udsalg stod opført med ukendt tilhørsforhold, mens fem var andre forretninger. Begge er samlet i kategorien 'Andre forretninger'. Baseret på Mælkeudvalgets liste fra 21. september 1940.

Skovby Nord havde således flere udsalg end Mosevang, Nørrebro og Viby, med Viby som mejeriet med færrest udsalg. Ikke desto mindre fik Viby Mejeri i kraft af sin egen konsummælksproduktion koncession på salg frem for Trøjborg og Nørrebro, der som nævnt opkøbte hele deres produktion fra andre mejerier.

De fire mindste mejerier – Centralmejeriet, Nørrebro Mejeri, Trøjborg Mejeri og Skovly Mejeri – blev sat til salg og ophørte dermed med at sælge konsummælk. Landmejerierne Hørret-Elite mejeri, Mosevang Andelsmejeri, Lystrup Andelsmejeri, Stjernholm Andelsmejeri, Tranbjerg Andelsmejeri og Skovlund Andelsmejeri ophørte med at forhandle mælk i byen, om end fire af disse i en overgangsperiode blev supplementmejerier til de otte koncessionerede mejerier.⁶⁰

Rationaliseringen af mejeriudsalgene

Butikkernes placering i byen før rationaliseringen

Ligesom det havde været nødvendigt at centralisere konsummælksproduktionen på færre mejerier, var det også nødvendigt at rationalisere

mejeriudsalgene i byen. Antallet af butiksausalg blev rationaliseret med 56% fra 430 til 191, mens antallet af vogne blev rationaliseret med 95% fra 125 til 6. Rationaliseringen havde dermed også stor indflydelse på byens rum.

Ud fra Mælkeudvalgets liste fra den 21. september 1940 var det muligt at placere 421 udsalg i Århus gader. Elleve udsalg kunne ikke placeres på grund af mangelfulde adresser. Udsalgene fordelte sig på 178 forskellige gader. I gader med udsalg var der således gennemsnitlig 2,4 udsalg, hvilket dog dækker over en frekvens på helt op til 10 udsalg i samme gade. Udsalgene fordelte sig i gaderne på følgende måde: 77 gader havde et udsalg, 39 gader havde to udsalg, 24 gader havde tre udsalg, 18 gader havde fire udsalg og 20 gader havde fem eller flere udsalg. Ifølge vejviseren fra 1939 var der 288 beboede gader i Århus by, og der var således 110 gader uden udsalg. En gennemgang af de 10 gader med flest udsalg viser, at alle gaderne på nær én havde over 1.000 beboere. Silkeborgvej havde hele 10 udsalg, men der var til gengæld 85 ejendomme og 1.738 beboere. I de to gader med hver otte udsalg – Ivar Huitfeldtsgade og Sjællandsgade – boede der henholdsvis 1.224 og 1.476 personer.⁶¹ Der var således ganske naturligt mange udsalg i gaderne med flest forbrugere. Geografisk set var udsalgene jævnt fordelt i byen i 1940. Der var dog en tendens til, at antallet af udsalg tyndede ud i udkanten af byen og i de nye kvarterer. Derudover skilte de nye villakvarterer, de offentlige områder samt industrikvarterer sig også ud, da antallet af udsalg ligeledes var mindre her.⁶²

I forbindelse med rationaliseringen blev Århus by inddelt i ti distrikter, hvor antallet af beboere blev optalt pr. gade.⁶³ Antallet af beboere varierede fra 7.304 i sjette distrikt til 12.985 i femte distrikt. Ser man til gengæld på antallet af beboere, der var pr. udsalg i de enkelte distrikter, fremgår det, at der ikke var det store udsving i fordelingen (se tabel 1). Dette understøtter indtrykket af, at udsalgene var jævnt fordelt i byen i forhold til antallet af beboere.

De fleste distrikter ligger omkring medianen på 230 beboere pr. udsalg. Tre distrikter skiller sig dog ud ved, at de havde markant flere eller færre udsalg. Distrikt 4 og 9 havde hhv. 264 og 262 personer pr. udsalg, mens der i distrikt 5 kun var 223 personer pr. udsalg.⁶⁴ Distrikt 4 bestod af Kristiansbjerg, Nørrevang og området omkring Østbanetorv og var således et stort distrikt. Udsalgene lå spredt på Kristiansbjerg, mens de klumpede sig lidt sammen i området omkring Østbanetorv. Kristiansbjerg lå lidt isoleret i forhold til bymidten, men til gengæld lå det tættere på nogle af de landmejerier, der forsynede byen, og hvor

Tabel 1. Antal beboere pr. udsalg i 1940.

Distrikter	Antal ejendomme	Beboere	Antal udsalg	Antal beboere pr. udsalg
1	664	8.350	36	231,94
2	753	10.977	48	228,69
3	872	11.641	51	228,25
4	936	10.043	38	264,29
5	904	12.985	58	223,88
6	562	7.304	32	228,25
7	573	9.059	39	232,28
8	638	8.856	39	227,08
9	476	11.027	42	262,55
10	635	8.954	38	235,63
I alt	7013	99.196	421	

Kilde: Mælkeudvalgets liste fra 21. sept. 1940 og liste der inddeler byen i 10 distrikter. 1929-1969 Sager vedr. Det Storårhusianske mejeriudvalg.

vognruterne havde været mere udbredt. Distrikt 9 var området sydvest for Frederiksberg omkring Harald Jensens Plads i udkanten af byen. Her var koncentrationen af udsalg igen størst i den del af distriktet, der lå tættest på bymidten. Distrikt 5, som hovedsageligt bestod af Trøjborg, havde det laveste antal af beboere pr. udsalg. Trøjborg var distriktet med flest beboere, hvilket havde indflydelse på det høje antal af udsalg, men det var området med det laveste antal forbrugere pr. udsalg.

Butikkernes placering i byen efter rationaliseringen

Rationaliseringen af udsalgenes antal i byen ændrede radikalt gadebilledet, da der blev længere mellem de enkelte udsalg. Der var blevet flere gader med kun ét udsalg, ligesom det samlede antal af gader med udsalg var faldet fra 179 i 1940 til 115 i 1942. Derved var gennemsnittet af udsalg pr. gade faldet fra 2,4 til 1,5, og næsten halvdelen af gaderne med udsalg havde efter rationaliseringen kun ét udsalg, hvilket var dobbelt så mange som i 1940. De resterende udsalg var placeret med to og tre pr. gade. Undtagelsen var igen Silkeborgvej, som også havde flest udsalg i 1940. Antallet af udsalg i gaden var her blevet halveret fra ti i 1940 til fem i 1942. Når faldet i antallet af gader med udsalg trods alt ikke var større, skyldes det, at det primært var gader med mange udsalg, der blev mål for rationaliseringen. På den måde var det nemmest at begrænse antallet af mejeriudsalg og samtidig begrænse generne for forbrugerne. Eftersom at mejeriudsalgene var forholdsvis jævnt fordelt i

Tabel 2. Antal beboere pr. udsalg i 1942.

Distrikter	Antal ejendomme	Beboere	Antal udsalg	Antal beboere pr. udsalg
1	664	8.350	12	695,83
2	753	10.977	21	522,71
3	872	11.641	21	554,33
4	936	10.043	13	772,54
5	904	12.985	24	541,04
6	562	7.304	13	561,85
7	573	9.059	13	696,85
8	638	8.856	21	421,71
9	476	11.027	18	612,61
10	635	8.954	14	639,57
I alt	7013	99.196	170	

Kilde: Århus Vejviser 1943 og liste der inddeler byen i 10 distrikter. 1929-1969. Sager vedr. Det Storårhusianske mejeriuvalg.

byen inden rationaliseringen, ville denne fremgangsmåde medføre, at det fortsat ville være tilfældet efter rationaliseringen.

Forholdene i de enkelte distrikter var også blevet ændret i forhold til 1940.⁶⁵ Som det fremgår af tabel 2 var der nu en større forskel i antallet af beboere pr. udsalg, end det var tilfældet i 1940. Således er spredningen omkring medianen på 587 forbrugere pr. udsalg noget større sammenlignet med 1940, idet antallet af beboere svinger fra 773 pr. udsalg i distrikt 4 til kun 422 pr. udsalg i distrikt 8.

En mulig forklaring på forholdene i distrikt 8 kan være, at der i perioden fra 1940-1942 var sket en relativ stor tilvækst i antallet af personer i distriktet med et deraf følgende større antal forbrugere til de 21 udsalg i området. Dette virker imidlertid ikke særlig sandsynlig, i og med at distriktet er Frederiksbjerg, som var fuldt ud bebygget på det tidspunkt. Ser man i stedet på den procentvise rationalisering af udsalgene i de forskellige distrikter i 1940 og 1942, fremgår det, at antallet af udsalg generelt er blevet rationaliseret med mellem 56% og 66% i hvert distrikt. Hvorimod distrikt 8 kun blev rationaliseret med 46%. Baggrunden for denne forskel fremgår ikke klart af de eksisterende kilder. Distrikt 4 skiller sig igen ud ved at have det højeste kundegrundlag pr. butik. Det kan skyldes det samme forhold som i 1940, hvor området delvist blev forsynet af mælkevoogne; kundegrundlaget var reelt mindre pr. butik.

Overordnet ser det ud til, at kundegrundlaget varierede mere efter rationaliseringen end før. Det er imidlertid nødvendigt at tage højde for til-

flytning og ombygning samt bidraget fra vognruterne i yderområderne for at få det nøjagtige billede af situationen efter rationaliseringen.

Mejeriernes udsalg i 1940

På Mælkeudvalgets liste fra 1940 er de fleste mejeriudsalg i byen anført med tilknytning til et bestemt mejeri, på nær de udsalg der allerede var ophørt og enkelte andre. Eftersom antallet af udsalg blev administreret af mejerierne, var det oplagt, at mejerierne selv gennemførte rationaliseringen. Mejerierne skulle dermed både opfylde Mælkeudvalgets krav om maks. 200 butik- eller vognudsalg og samtidig blive indbyrdes enige om fordelingen og placeringen.

Som tidligere nævnt og som det fremgår af tabel 3 varierede de enkelte mejeriers antal udsalg meget. DFM, Vesterbro og JMK havde hovedparten af udsalgene med henholdsvis 114, 79 og 55 udsalg, mens de mindre mejerier – Centralmejeriet, Hørret-Elitemejeri og Skovlund Andelsmejeri – kun havde få mejeriudsalg. Antallet af udsalg afhang bl.a. af, hvor længe mejeriet havde været på markedet, og om byen var det primære afsætningsområde.

Geografisk set var de største mejeriers udsalg meget naturligt spredt over hele byen. Figur 3 viser, hvordan udsalgene fordelte sig i 1940 i Århus by syd for banelinien – primært Frederiksbjerg. Hver prik repræ-

Tabel 3. Fordelingen af udsalg mellem de enkelte mejerier.

	Antal udsalg i 1940	Andel af udsalg i %
Centralmejeriet	2	0,52
DFM	114	29,53
Enigheden	21	5,44
Hørret-Elitemejeri	1	0,26
JMK	55	14,25
Lisbjerg	23	5,96
Mosevang	11	2,85
Mundelstrup	25	6,48
Nørrebro	13	3,37
Skovby Nord	14	3,63
Skovlund	3	0,78
Trøjborg	7	1,81
Vesterbro	79	20,47
Viby	9	2,33
Andre forretninger	9	2,33
I alt	386	

Kilde: Mælkeudvalgets liste af 21. september 1940. 1941-1943 mødebilag.

Figur 3. Mejeriudsalg 1940, udsnit af den sydlige del af Århus by.

Prikkerne repræsenterer mejeriudsalg og de forskellige farver de enkelte mejerier. De blå streger viser distrikterne som byen blev inddelt i. Baseret på Mælkeudvalgets liste fra 21. september 1940.

senterer et udsalg, og de forskellige farver svarer til forskellige mejerier. Det fremgår, at mejeriernes udsalg var beliggende mellem hinanden, og det var ligeledes tilfældet for resten af byen. Det betød, at næsten alle mejerier var repræsenteret i alle bydele. Det var dog begrænset, hvor spredt de små mejeriernes få udsalg kunne ligge. F.eks. havde Trøjborg Mejeri kun syv mejeriudsalg, der udelukkende var placeret i den nordlige bydel, nemlig fem på Trøjborg og to i Øgadekvarteret. Tilsvarende lå Skovlunds tre mejeriudsalg alle i den sydlige bydel. Der var imidlertid ikke i nogen af de to tilfælde tale om, at mejeriudsalgene var dominerende i området. Selvom hovedparten af Trøjborg Mejeris udsalg lå på Trøjborg, var der så mange andre mejerier repræsenteret her, at en lukning af disse ikke havde nogen praktisk betydning for mælkeforsyningen til områdets beboere. Det ville således ikke være noget problem at nedlægge udsalg tilhørende de mejerier, der ikke fik koncession på salg af konsummælk. Den nemmeste fremgangsmåde ved rationalisering ville således være at nedlægge de udsalg, der tilhørte nedlagte me-

jerier, samtidig med at de koncessionerede mejerier tyndede ud i deres egne udsalg.

Processen omkring fordelingen af udsalg

Mejerierne havde i forbindelse med rationaliseringen forskellige holdninger til, hvilken form for salg de foretrak. Da mælkevognene ikke længere måtte køre inden for Ringgaden, satte dette en begrænsning i valget af salgsmetode. Antallet af udsalg pr. mejeri skulle som nævnt beregnes ud fra mejeriernes salg i to regnskabsår, og Kommunens Revisionskontor udbad sig derfor salgsregnskaberne fra alle mejerierne.

Fordelingen af udsalg og vogne skulle foretages på basis af de enkelte mejeriers detailudsalg i Århus by i tidsrummet fra 1. oktober 1938 til 1. oktober 1940. Mejerierne modtog således et brev fra Mælkeudvalget den 31. januar 1941, der specificerede, hvilke oplysninger Kommunens Revisionskontor havde brug for. Hvert mejeri skulle inden den 6. februar 1941 indsende opgørelser over detailsalg i Århus by i ovennævnte periode. Som detailsalg blev regnet alt salg fra vogne og butikker, mens salg direkte fra mejeriet til forskellige virksomheder blev betragtet som en gros salg. Mængden af sidstnævnte salg ville således ikke have indflydelse på fordelingen af udsalgssteder. Mejerierne skulle endvidere opgive, hvilke mælkemængder de havde leveret til eller modtaget fra andre mejerier, for derved at undgå, at mælkemængden blev opgivet to gange og fik indflydelse på beregningerne.⁶⁶

Fordelingen af de 200 udsalg blev beregnet for samtlige 17 mejerier, der leverede mælk til Århus by og ikke kun for de mejerier, som skulle fortsætte med at forhandle mælk efter centraliseringen. Denne beregning betød, at de koncessionerede mejerier kunne udnytte muligheden for at købe de ikke koncessionerede mejeriers andel af den samlede produktion og derved overtage deres andel af de fordelte udsalg. Det ville resultere i, at et koncessioneret mejeri kunne få tildelt et større antal udsalg i forbindelse med rationaliseringen, end de ellers var berettigede til.⁶⁷

Det var ikke alle mejerier, der kunne opfylde Revisionskontorets krav om regnskaber for en toårig periode eller som indsendte materialet til tiden. Opgørelserne fra Viby og Nørrebro mejerier byggede således på deres indberetninger til stadsdyrlægen.⁶⁸ Viby Mejeris salg af mælk var endvidere beregnet ud fra et mindre materiale end foreskrevet af Mælkeudvalget. Fra mejerierne Skovly og Trøjborg blev salget beregnet ud fra købet fra Lisbjerg Andelsmejeri – i Skovlys tilfælde kun for en fem måneders periode.⁶⁹

Efter at have modtaget opgørelserne fra mejerierne beregnede Kom-

munens Revisionskontor fordelingen af antallet af udsalg efter to forskellige metoder: efter proportion, dvs. deres andel af salget, og ved d'Hondts metode.⁷⁰ Resultaterne blev forelagt på et møde i Mælkeudvalget den 20. februar 1941, hvor det blev bestemt, at fordelingen af udsalg skulle foregå efter d'Hondts metode. Det blev endvidere fremhævet, at fordelingsgrundlaget for enkelte mejeriers vedkommende var spinkelt som følge af manglende eller begrænset regnskabsmateriale. Mejerierne havde ingen egentlige indvendinger imod fordelingen af udsalg, og forslaget blev vedtaget. Efter at mejerierne var blevet orienteret om, hvor mange mejeriudsalg de hver især var blevet tildelt, skulle de i løbet af en uge over for Mælkeudvalget fremsætte forslag om placering af butikkerne og vognruter.⁷¹

Ved mælkeordningens ikrafttræden den 1. maj 1941 var der således stipuleret 200 salgsheder i Århus by. Dette tal blev reduceret til 197, idet de tre udsalg, der var blevet tildelt det lukkede Trøjborg Mejeri, ikke blev besat. Efter en lang proces var man således nået til enighed omkring fordelingen af udsalgene – henholdsvis 191 butikker og 6 vogne. I nogle tilfælde havde de koncessionerede mejerier købt et af de nedlagte mejerier og overtaget deres udsalg. I andre tilfælde havde de koncessionerede mejerier købt rettighederne til de ikke koncessionerede mejeriers udsalg i byen. Enigheden overtog 16 mejeriudsalg efter Skovlund og Nørrebro mejerier, hvoraf syv stadig var mejeriudsalg i 1942. Vesterbro overtog 11 mejeriudsalg fra Mosevang Mejeri, hvoraf otte blev nedlagt og et byttet. Efter rationaliseringen blev det praksis, at et mejeri skulle nedlægge et udsalg, hvis de ønskede at åbne et nyt. Det samlede antal af udsalgssteder forblev derfor, på nær nogle få flytninger⁷², stort set uforandret frem til 1960.⁷³

Mejeriernes udsalg i 1942

Der er ingen samlet liste svarende til Mælkeudvalgets liste fra 1940, der viser, hvordan de otte mejerier valgte at placere deres udsalg i byen. Endvidere har Vejviseren fra 1943 alene registreret 170 af de 191 butikksudsalg, og det er derfor kun muligt at give et mere overordnet billede af forholdene efter rationaliseringen. Placeringen af udsalgene i byen er derfor foretaget med udgangspunkt i vejviserens oplysninger, hvor nogle mejeriudsalg er noteret under mejerinavn og andre under privatpersoner. Da det ligeledes ikke er opgjort, hvilke udsalg de koncessionerede mejerier overtog via opkøb, er det ikke muligt at angive det nøjagtige antal og tilhørsforhold for mejeriudsalgene. Oplysningerne om opkøbte rettigheder og Revisionskontorets fordeling gør det dog muligt

at lave et estimat af fordelingen mellem mejerierne. DFM købte således rettighederne til Tranbjerg og Lystrup mejeriers detailsalg, hvilket i alt gav mejeriet 54 udsalg, mens Vesterbro købte rettighederne til Mosevang og Stjernholm mejeriers detailsalg, hvorved de samlet fik 49 udsalg. Endvidere købte Enigheden rettighederne til Skovlund og Nørrebro mejeriers udsalg og havde dermed 26 udsalg. Endelig købte Lisbjerg Mejeri retten til mejeriet Skovlys detailsalg, hvilket i alt gav mejeriet 14 udsalg.⁷⁴ De øvrige fire koncessionerede mejerier købte så vidt vides ikke nogen udsalg og bibeholdt derfor de udsalg, som de fik tildelt – henholdsvis 21 til JMK, 18 til Mundelstrup og 7 til hver Skovby Nord og Viby mejerier.⁷⁵

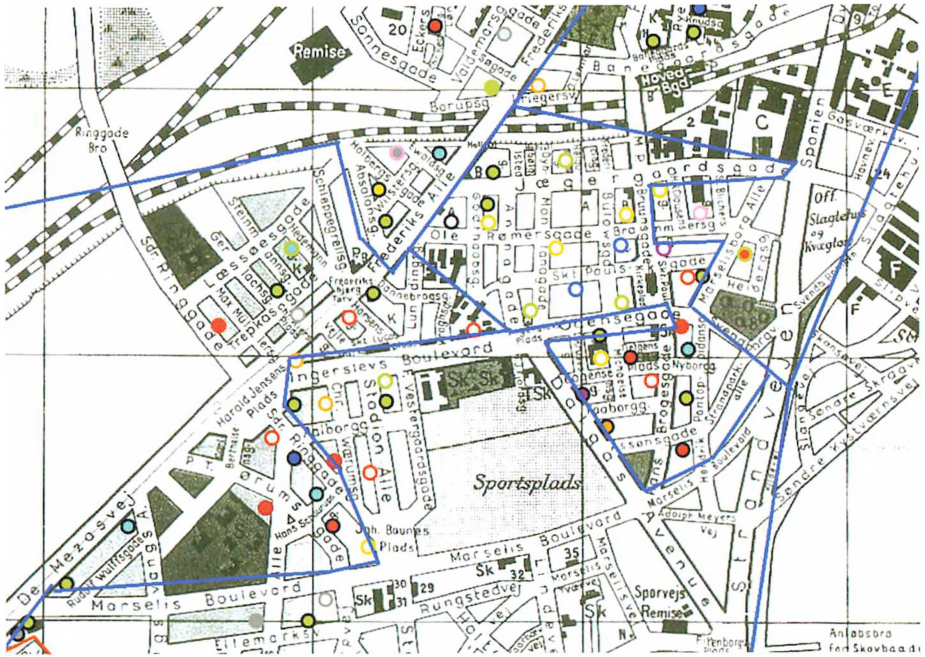
Ved at sammenligne udsalgenes placering i byen før og efter rationaliseringen fremgår det, at der blev lukket udsalg jævnt rundt i byen. De fleste mejeriudsalg blev på samme adresse og tilhørte det samme mejeri som før rationaliseringen. Hvis der var tale om et af de ikke koncessionerede mejeriers udsalg, var det ofte det mejeri, der havde overtaget udsalget, som førte det videre. Enkelte udsalg brød dog tendensen. I omkring ti tilfælde blev der åbnet et udsalg på en adresse, hvor der ikke lå udsalg i 1940. Grunden kunne være, at udsalgene skulle fordeles bedre i byen eller indbyrdes mellem mejerierne. Der er således tilfælde, hvor mejerierne byttede udsalg indbyrdes. Eksempelvis var to af DFMs udsalg skiftet over til Vesterbro og Mundelstrup.⁷⁶ Ifølge den nye lov skulle mejerierne ansøge Mælkeudvalget om tilladelse til at ændre på forholdene både med hensyn til flytning og nye bestyrere. Mælkeudvalgets forhandlingsprotokol vidner om, hvordan mejerierne flyttede rundt på udsalg i byen og udskiftede bestyrerne, men forespørgslerne var som regel ikke begrundet, hvorfor det er svært at vurdere årsagen til omrokeringerne.⁷⁷

Figur 4 viser det samme udsnit af byen som figur 3; det gør det muligt på de to kort at sammenligne placeringen af udsalg før og efter rationaliseringen. Det var det område af byen, hvor der var flest udsalg i forhold til antal af beboere efter rationaliseringen. Det fremgår, at de forskellige mejeriers udsalg stadig lå mellem hinanden. Ligeledes var der stadig ingen mejerier, der var dominerende i et bestemt område, da alle mejerierne havde så mange udsalg, at de ikke var begrænset til én bydel.

Rationalisering af salgsvognene

I 1940 var der ud over de mange butiksudsalg i byen også 125 salgsvogne, der kørte rundt i gaderne og solgte mælk og fløde. I forbindelse

Figur 4. Mejeriudsalg 1943, udsnit af den sydlige del af Århus by.

Prikkerne repræsenterer mejeriudsalg og de forskellige farver de enkelte mejerier. Hvor prikkerne ikke er fyldt ud, betyder det, at de ikke vides, hvem der havde udsalget i 1943. De blå streger viser distrikterne, som byen blev inddelt i. Baseret på Vejviseren 1943.

med rationaliseringen fastslog Mælkeudvalget, at der ikke længere måtte forhandles fra vogne i den indre by. Det var op til de enkelte mejerier at bestemme, hvor mange vogne de ville have, men da vognsalg talte med i det samlede antal mejeriudsalg, skulle mejerierne vælge mellem vogn- eller butikssalg.⁷⁸ Mejerierne valgte ikke overraskende at skære kraftigt i antallet af vognene, og der var således kun seks tilbage efter rationaliseringen.

De 125 vognruter i byen var ligesom mejeriudsalgene fordelt mellem de forskellige mejerier. Indehaverne af vognruterne blev pålagt at skrive til Mælkeudvalget og beskrive deres rute. Rutebeskrivelserne blev sendt til Mælkeudvalget i perioden 25. september til 25. november 1940 fra 15 forskellige mejerier. Det fremgår af det bevarede materiale, at mange af vognene kørte i de samme gader. De har ikke haft nøjagtig den samme rute, men deres lange ruter har bevirket, at der ofte har været overlap på dele af ruterne. Det var ikke nødvendigvis forskellige mejerier, der kørte i de samme gader. Vogne fra det samme mejeri kørte li-

geledes på kryds og tværs af hinanden. Eksempelvis havde Trøjborg Mejeri seks vognruter i byen. Disse vogne havde naturligvis alle udgangspunkt i nærheden af mejeriet på Trøjborg, hvorved de mindst havde to – tre gader tilfælles på den første strækning. Herfra spredte de sig rimeligt ud gennem byen og endte derefter alle deres rute i den sydlige bydel, hvor de igen havde to – tre gader tilfælles. Skovlund Mejeri havde fire vognruter, hvoraf én kørte en rute rundt på Trøjborg, som stort set var identisk med en af Trøjborg Mejeris vognruter.⁷⁹

Det fremgår endvidere af de indleverede rutebeskrivelser, at de største mejerier har haft flest vognruter; DFM og Vesterbro havde således henholdsvis 21 og 14 ruter. Mange af de mindre by- og landmejerier havde ofte ligeså mange eller flere vognruter som butikker. Centralmejeriet havde således to butikker, men fire vognruter, mens Trøjborg Mejeri havde syv butikker og seks vognruter. De mejerier, som ikke havde butikker, men som stadig solgte mælk i detailsalg, forhandlede udelukkende fra vogne. Det var tilfældet for tre af landmejerierne: Tranbjerg solgte fra en enkelt vogn i byen, mens både Skovly i Risskov og Lystrup Andelsmejeri solgte fra vogne. De få vognruter forklarer i øvrigt også deres lave detailsalg (se i øvrigt figur 1).⁸⁰

Af de seks vognruter, der var tilbage efter rationaliseringen, tilhørte tre Mejeriet Vesterbro, mens DFM, Enigheden og Lisbjerg hver havde en vognrute.⁸¹ Den kraftige rationalisering må nødvendigvis have haft drastisk indflydelse på gadebilledet, da der herefter ikke kørte en eneste mælkevogn rundt inde i midtbyen. Det vides ikke, hvad der er blevet af kuskene og deres medhjælpere. Enkelte kuske overtog butikker, men de fleste har nok søgt andet arbejde.

De økonomiske forhold

Hovedformålet med rationaliseringen var at nedbringe prisen på mælk til fordel for forbrugerne, men uden at forringe indtjeningsmulighederne for de tilbageværende udsalg. For at nå dette mål var det nødvendigt at finde en balance, hvor de tilbageværende udsalg kunne opnå en øget omsætning, som udlignede det umiddelbare tab i bruttoavance pr. liter solgt mælk.

Rationaliseringen af antallet af udsalg fra 555 i 1940 til 197 i 1941, svarende til en nedskæring på 64,5%, bevirkede, at kundegrundlaget steg betragteligt for de tilbageværende mejeriudsalg, fra gennemsnitlig 178 personer i 1940 til 506 i 1941.⁸² Før rationaliseringen beregnede Kommunens Revisionskontor⁸³ indkomsten fra salg af mælk m.v. for-

delt mellem mejeriudsalg og salgsvogne. Beregningen viste, at et mejeriudsalg og en detailvogn før rationaliseringen gennemsnitlig solgte for henholdsvis 6.031 kr. og 15.444 kr. om året. Samme beregning viste endvidere, at når antallet af udsalg blev sat ned til 200, ville et mejeriudsalg gennemsnitligt sælge for 17.172 kr. om året, svarende til en gennemsnitlig omsætningsforøgelse på 184,7%, mens en salgsvogn ville sælge for 44.535 kr. svarende til en forøgelse på 188,4%. Revisionskontoret forudså, at ved at øge forhandlerens omsætning skulle det være muligt at bibeholde eller ligefrem øge den samlede nettoavance på trods af en lavere bruttoavance. Dermed kunne man sænke literprisen til glæde for forbrugeren, da det øgede salg i sig selv ville betyde en øget indtægt for indehaverne af mejeriudsalgene.

Rigtigheden af beregningerne blev bekræftet i 1946 i forbindelse med en gennemgang af regnskaberne for ti forskellige butikker af varierende størrelse tilhørende forskellige mejerier. Det fremgår heraf, at effekten af rationaliseringen allerede kunne ses i løbet af 1941, idet gennemsnitsomsætningen for de undersøgte udsalg var blevet fordoblet på bare et år. I 1945 var gennemsnitsomsætningen blevet firedoblet. Nettofortjenesten steg ikke ligeså voldsomt, da avancen blev sat ned. Alligevel steg den gennemsnitligt 1,5 gange i løbet af det første år og var i 1945 blevet 3,5 gange større. Den øgede fortjeneste kom primært fra et øget salg, da avancen på mælk ikke blev forhøjet. Mælkeudvalget sammenlignede endvidere indtjeningsmulighederne i Århus efter rationaliseringen med forholdene i Odense, hvor en lignende rationalisering var blevet gennemført. Det viste sig, at indtjeningsmulighederne for detailhandlere var stort set ens i de to byer.⁸⁴

Økonomisk betød rationaliseringen af mejeriudsalgene således mindst en fordobling af indtjeningsmulighederne for detailhandlerne, og det var dermed ikke kun forbrugerne, der vandt ved en rationalisering af mejeriudsalgene. Der findes umiddelbart ikke lignende regnskaber for mejerierne, men de har højst sandsynlig heller ikke haft økonomiske tab i forbindelse med rationaliseringen. En gennemgang af mejeriernes regnskaber for 1942-1943 viser således, at indtjeningsmulighederne havde været så gode, at der var mulighed for en yderligere prisnedsættelse.⁸⁵

De sociale følger af rationaliseringen

Rationaliseringen havde naturligvis også indflydelse på mange menneskers liv. Mange personer og familier blev berørt af den arbejdsløshed,

som lukningen af over halvdelen af byens mejeriudsalg førte med sig. Det var et problem, da mange i forvejen var i faget pga. manglen på andre muligheder. For at etablere sig som mælkehandler krævede det således kun, at man ansøgte mejerierne om tildeling af et udsalg. Hvis man derefter fik tildelt et, skulle man betale en overtagelsessum til mejeriet eller den forrige lejer. Overtagelsessummen varierede for de enkelte udsalg alt efter indtjeningsmulighederne. I de fleste tilfælde stod mejeriet for vedligehold og lejemål af lokalerne, og der var ofte tilknyttet en lejlighed til udsalget, hvad der sikkert har haft betydning for mange i valget af erhverv.⁸⁶

Mejerierne bragte spørgsmålet om erstatninger til dem, der blev berørt af rationaliseringen, på bane på et møde med Mælkeudvalget i slutningen af februar 1941. Mælkeudvalget mente imidlertid ikke, at erstatningernes størrelse kunne fastsættes på daværende tidspunkt, idet det ikke var endeligt, hvilke udsalg der skulle lukke. Mejerierne ville imidlertid gerne diskutere problemet, da de havde et ansvar over for de ansatte og forpagterne. DFM's direktør Allesø foreslog, at der til samtlige indehavere af udsalg blev udsendt et spørgeskema om private og økonomiske forhold, for at man dermed kunne vurdere de enkelte personers behov. Ud fra svarene skulle hvert mejeri herefter afgive en indstilling til Mælkeudvalget om erstatningernes størrelse. Forslaget blev vedtaget, og det blev mejeriernes ansvar at indsamle spørgeskemaerne og behandle oplysningerne, således at de kunne attestere rigtigheden af disse. Det blev dermed mejerierne, der skulle indgive et samlet erstatningsbeløb til udvalget og herefter udbetale de individuelle erstatninger til de berørte udsalg. Der blev nedsat et udvalg bestående af Mælkeudvalget og to repræsentanter fra mejerierne til at bedømme erstatningernes størrelse.

Inden de forskellige udsalg skulle vurderes med henblik på erstatning, var det nødvendigt at opstille retningslinier for, hvem der var berettigede til erstatning, samt i hvilke tilfælde det var nødvendigt med særlige hensyn. Det var også nødvendigt at få afklaret situationen omkring de lange lejemål, som det blev nødvendigt at opsiges før tid, såvel som for de udsalg, der var blevet nedlagt umiddelbart efter den 23. august 1940.⁸⁷

Spørgeskemaet, der dannede grundlag for erstatningernes størrelse, blev sendt ud til bestyrelserne af udsalgene. Ved fastsættelsen af erstatningens størrelse tog man udgangspunkt i et beløb svarende til 10% af mejeriudsalgets køb af mejeriprodukter fra mejeriet gennem de sidste tre år. Dette beløb blev herefter reguleret op eller ned ud fra de personlige

oplysninger, som fremkom af det besvarede spørgeskema. Der var en række faktorer, der havde indflydelse på, hvor stor erstatningen blev. Der blev således givet tillæg, hvis indehaveren fuldstændigt mistede sit erhverv, eller hvis der var uforsørgede børn. Hvis overtagelsen af butikken havde fundet sted i løbet af 1940, var det kun overtagelsessummen, der blev erstattet. Havde indehaveren eller indehaverens ægtefælle et andet erhverv, således at mejeriudsalget kunne anses som et bierhverv, blev det også taget med i fastsættelsen af erstatningen. I de tilfælde, hvor indehaveren var berettiget til aldersrente, blev der som regel kun givet 10% i erstatning, mens der blev givet et tillæg, hvis indehaveren var i en vanskelig alder – i halvtredserne – således at de sidste år inden aldersrenten kunne klares.⁸⁸

Spørgsmålet om erstatning spillede en stor rolle for de involverede, da de ikke vidste, hvordan deres fremtid så ud. Indehaverne af udsalgene svævede i usikkerhed længe efter, at Mælkeloven var blevet vedtaget. De vidste, at udsalgene skulle rationaliseres, men ikke hvornår eller hvilke der var tale om. Mælkehandlerforeningens forhandlingsprotokol vidner om den store usikkerhed, der var med hensyn til fremtiden. Repræsentanter fra Mælkehandlerforeningen var kun med til det indledende møde, hvor der blev informeret om loven, men de var ikke med til selve forhandlingerne med Mælkeudvalget.⁸⁹ De fik informationer om udviklingen i sagen via mejerierne, som ofte ikke havde noget at berette. I perioden op til rationaliseringen havde Mælkehandlerforeningen gentagne gange uden held opfordret mejerierne til at lukke de udsalg, der havde dårligst omsætning. Nogle af medlemmerne beskyldte mejerierne for, at man var havnet i en situation, hvor det høje antal udsalg med dårlig omsætning nødvendiggjorde radikale indgreb. På et møde med mejerierne den 17. august 1940 opfordrede formanden derfor mejerierne til at lukke de udsalg, som fik tilskud. Samtidig mente foreningen, at mejerierne havde pligt til at hjælpe dem, der blev nødt til at lukke, eftersom det var mejeriernes ansvar, at der var blevet oprettet for mange udsalg. Det fremgår af de følgende møder, at Mælkehandlerforeningen ikke fik særligt mange oplysninger om sagen på trods af, at halvdelen af mejeriudsalgsindehaverne var medlemmer af foreningen.⁹⁰

På foreningens generalforsamling den 3. februar 1941 blev det oplyst, at forretninger, der var eksistensberettigede, men som stadig skulle lukkes, ville få en erstatning. Det var dog stadig ikke muligt at få oplyst nærmere, hvilke forretninger der skulle lukkes, og hvilke der skulle forblive åbne. Mælkehandlerforeningen protesterede over for mejerierne, da de mente, at det var dem, der trak sagen i langdrag. Mejerierne

kunne imidlertid ikke berette noget, da situationen endnu ikke var afklaret med Mælkeudvalget. På foreningens generalforsamling i april 1941 mødte formanden for Mælkeudvalget endelig op for at informere om rationaliseringen og om, hvad Mælkehandlerforeningens medlemmer kunne forvente sig af fremtiden.⁹¹

Erstatningernes størrelse varierede meget – fra 100 kr. til 7.000 kr. – da der var mange hensyn, som skulle indregnes. Sidstnævnte beløb blev dog kun givet i et enkelt tilfælde, hvor indehaveren af en mælkerute havde en omsætning på 70.000 kr. årligt.⁹² Ud fra Mælkehandlerforeningens forhandlingsprotokol ser det ud til, at foreningen og dens medlemmer accepterede vilkårene angående antallet af nedlagte udsalg og erstatninger.⁹³ Erstatningsudvalget vurderede herefter erstatningernes størrelse og reviderede dem, hvis de fandt det nødvendigt. Det var herefter mejeriernes opgave at udbetale erstatningen til indehaverne af de nedlagte udsalg og indsende en kvittering til Mælkeudvalget. Ud over erstatningerne til indehaverne af de nedlagte udsalg blev der også udbetalt erstatning til de mejeriejere, der helt havde nedlagt deres mejeri. Denne erstatning blev vurderet ud fra produktion og maskiner.

Til at udbetale erstatningerne optog de koncessionerede mejerier et lån på 575.000 kr. i Landbosparekassen med kommunen som garant. Der blev oprettet en fond til at bestyre udbetalingen af erstatningerne m.v. Til dækning af renter og afdrag skulle de mejerier, der havde koncession på mælkehandlen, indbetale 1 øre pr. liter solgt sødmælk i detailsalg til fonden.⁹⁴

Case: Mejeriet Vesterbro

De koncessionerede mejerier skulle hver især stå for rationaliseringen af deres egne udsalg. Det var således op til de enkelte mejerier at bestemme, hvilke udsalg der skulle lukkes, og hvilke der skulle bevares. Det var ligeledes mejerierne, der bestemte, hvem der kunne fortsætte inden for branchen, og hvem der skulle finde andet arbejde. En gennemgang af Mejeriet Vesterbros udsalg og deres indehavere før og efter rationaliseringen viser, hvordan et af mejerierne valgte at gribe opgaven an.

Mejeriet Vesterbros udvikling

Mejeriet Vesterbro blev grundlagt i 1905 som det første andelsmejeri i Århus. På det tidspunkt var udbuddet af mælk større end efterspørgs-

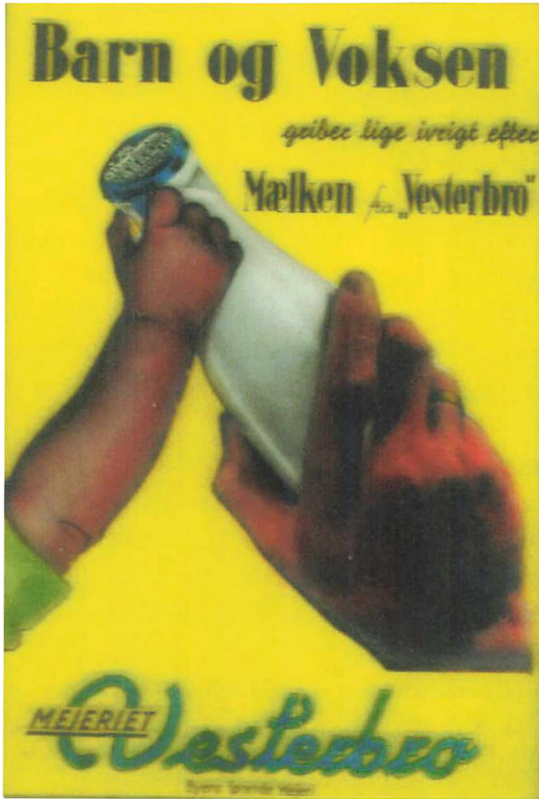
len, og mælkeoverskuddet resulterede i pristryk og konkurrence. Mælkeproducenterne var tvunget til at afsætte deres mælk til de private mejerier i byen, der pga. mælkeoverskuddet stod stærkt i forhandlingerne om mælkeprisen. Der var således behov for en organisation af mælkeproducenter, der bl.a. kunne forhandle om bedre priser med DFM, som var den største aftager af råmælk. Mælkeproducenter fra Århus Mark og de omkringliggende småbyer oprettede en forening i 1905, der skulle forhandle om bedre mælkepriser. Da foreningen ikke opnåede tilfredsstillende resultater i den retning, oprettede gruppen i stedet et andelsmejeri, der fik navnet Mejeriet Vesterbro. Ved mejeriets grundlæggelse var der 81 andelshavere fra oplandet omkring byen med 1.575 køer.⁹⁵

Konkurrencen i byen blev ikke mildnet ved Vesterbros oprettelse, og det tog tid at skabe tillid til mejeriets produkter både hvad angik kvaliteten og leveringsdygtigheden. Producenterne fik imidlertid deres oprindelige ønske opfyldt, idet de i løbet af de første fem år modtog en bedre pris for deres mælk end den, der var blevet stillet i udsigt ved mejeriets grundlæggelse.

Efter 1. Verdenskrig udvidede mejeriet produktionskapaciteten og indledte en række nye tiltag. Eksempelvis blev eksportflødeafdelingen oprettet i 1923, og iscremeproduktionen blev påbegyndt i 1926. Derudover udvidede mejeriet i 1920'erne antallet af butikker i byen, og hestevognene blev gradvist afløst af biler. Samtidig blev flere landmænd optaget i andelsmejeriet, og mejeriet havde således ved sit 50 års jubilæum 427 leverandører med samlet ca. 4.000 køer.⁹⁶

Vesterbro var nu på størrelse med byens hidtidige største mejeri – DFM – og konkurrencen blev skærpet. Det var denne konkurrence mellem mejerierne op gennem 1930'erne, som medførte det overdrevne antal af butikker og vogne i byen. Mejeriet havde imidlertid ikke andre muligheder end at følge tendensen, hvis det ville bevare sin position på markedet. Der blev dog taget enkelte skridt mellem de store mejerier i retning af en løsning af problemet, og mejerierne Vesterbro og DFM indledte i 1935 forhandlinger om at fordele de store kunder imellem sig. Der var imidlertid ikke tilstrækkeligt samarbejde til, at vilkårene ændrede sig, og der var derfor et reelt behov for, at forholdene i branchen blev underlagt en mere central styring.⁹⁷

I forbindelse med mælkeordningen blev Mejeriet Vesterbro kontaktet af nogle af landmejerierne med henblik på overtagelse af deres konsumsalg i byen. Det drejede sig bl.a. om mejerierne Stjernholm og Mosevang, og det fremgår af Vesterbro bestyrelses forhandlingsprotokol, at

De viste eksempler er kun en lille del af en større samling reklamer fra Mejeriet Vesterbro. Reklamerne blev vist i biografen Regina i slutningen af 1920'erne og første halvdel af 1930'erne. Foruden mælk findes der bl.a. også reklamer for iscream, fløde og smør. Billederne findes i arkivet fra Mejeriet Vesterbro, Erhvervsarkivet.

Jeg skal nok
blive stor og stærk -
naar jeg hver Morgen drikker
**STASSANISERET
SØDMÆLK**
det er et svært Ord at sige -
men det er en dejlig Mælk -

MEJERIET
Westerbro

Lev Livet leende !
er mit Motto

Jeg er sund og har
et ukueligt Arbejds-
humør. - Dertil hjæl-
per mig den daglige
Flaske

**Stassaniseret
Sødmælk**

MEJERIET
Westerbro

der blev indgået aftale med Mosevang Mejeri om køb af deres udsalg⁹⁸ og med Stjernholm Mejeri om køb af deres vognruter.⁹⁹ Derved overtog mejeriet deres opgørelser over salg af mælk i byen, hvorved de fik en større andel af de planlagte 200 udsalgssteder. Herefter havde Vesterbro en samlet mælkemængde på 5.383.473 liter mælk solgt i Århus by fordelt på to regnskabsår, hvilket resulterede i, at mejeriet efter rationaliseringen var berettigede til i alt 49 mælkeudsalg i byen.¹⁰⁰

Mejeriet Vesterbros rationalisering af udsalg

Der er flere faktorer, der gør det vanskeligt at angive placeringen og antallet af Vesterbros mejeriudsalg. For det første benyttede mejeriet sig af den almindelige praksis, at nogle af butikkerne blev drevet af mejerierne for egen regning, mens andre blev bortforpagtet. For det andet viser de forskellige lister, at antallet og placeringen af udsalg svingede fra år til år. Mælkeudvalgets liste fra 1940 viste, at Vesterbro havde 84 udsalg af de samlede 432 udsalg i Århus by, svarende til 19% af samtlige udsalg i byen. Mejeriets egen liste fra 1941 over opretholdte og nedlagte udsalg stemmer imidlertid ikke overens med Mælkeudvalgets lister. Her fremgår det, at der blev nedlagt 58 udsalg og opretholdt 46, hvilket betyder, at mejeriet på dette tidspunkt har haft 104 udsalg, inklusive dem mejeriet overtog fra Mosevang. Ifølge Mælkeudvalgets liste havde Vesterbro 84 udsalg og Mosevang 11, hvilket i alt giver 95 udsalg. Der er således en uoverensstemmelse på 9 udsalg mellem mejeriets lister fra 1941 og Mælkeudvalgets liste fra 1940.¹⁰¹

Der kan være flere forklaringer på forskellene mellem de to lister. Det vides eksempelvis ikke, om mejeriet har åbnet eller overtaget flere udsalg i perioden mellem de to listers tilblivelse, eller om der er tale om fejlnoteringer. Nogle af uoverensstemmelserne kunne også skyldes, at mejerierne byttede udsalg indbyrdes, eller at udsalgene ofte flyttede adresse. Når de enkelte adresser bliver sammenlignet, er der således syv udsalg, som på listen fra 1940 nævnes som tilhørende Vesterbro, men som ikke er opført på mejeriets lister. Eksempelvis havde Mejeriet Vesterbro i 1940 et udsalg på adressen Vesterbrogade 7, mens de i 1941 havde udsalg i nr. 9. Der er på intet tidspunkt udsalg begge steder. Der kan derfor enten være tale om, at udsalget er blevet flyttet i mellemtiden fra nr. 7 til nr. 9, eller at en af listerne har noteret husnumret forkert.¹⁰²

Det var op til de enkelte mejerier at foreslå Mælkeudvalget, hvilke udsalgssteder der skulle nedlægges, og hvilke der skulle opretholdes. De otte koncessionerede mejerier har endvidere indbyrdes skullet for-

dele deres andel af udsalg i de forskellige gader, således at det begrænsede omkostningerne. Der er tre åbenlyse forhold, der nødvendigvis har haft indflydelse på valget af, hvilke udsalg og indehavere der skulle fortsætte, og hvilke der skulle stoppe. For det første har der været hensynet til antallet af husstande og beboere i de enkelte gader. For det andet har mejerierne været begrænset af udsalgenes lejemålskontrakter, da det ikke umiddelbart var alle, der kunne opsiges med kort varsel. Bevarede lejekontrakter viser, at lokalerne ofte blev lejet for en periode af fem år uden mulighed for opsigelse. Hvis mejeriet derfor har skullet opsiges en kontrakt før tid, har det som regel været nødvendigt at betale en erstatning til ejerne. Endelig har spørgsmålet omkring de opsagte indehavere og eventuel erstatning haft mejeriets interesse. Mælkeudvalget havde opstillet retningslinier for udbetaling af erstatninger til opsagte forpagtere, og disse var som tidligere beskrevet differentieret efter personlige behov. Hvis et mejeri således havde flere udsalg i samme gade¹⁰³ – hvilket ofte var tilfældet – har de sandsynligvis opretholdt det udsalg, som havde den længste lejekontrakt. På samme måde har de formentlig valgt at beholde de indehavere, der skulle have udbetalt den højeste erstatning. Det fremgår af kilderne, at det ikke altid var den samme indehaver, der fortsatte i et opretholdt udsalg. I 15 tilfælde var det således en indehaver af et nedlagt udsalg eller mælkerute, der blev bestyrer af et af de opretholdte udsalg.

Mejeriet nedlagde endvidere 11 vognruter, fra hvilke tre mælkehandlere blev overflyttet til udsalg og en til en gros mælkerute. Det er imidlertid ikke muligt at finde yderligere oplysninger om disse, hvorfor de ikke vil blive behandlet nærmere.

De nedlagte udsalg

Mejeriet nedlagde udsalgene i to omgange, idet der blev nedlagt fem udsalg i den periode, hvor mejerierne og Mælkeudvalget forhandlede om rationaliseringsbetingelserne, og yderligere 53 efter, at de var nået til enighed. En undersøgelse af indehavernes personlige forhold i de første fem lukkede udsalg viser, at et udsalg blev videreført som kolonialvarebutik af den samme familie, mens de øvrige blev fuldstændig nedlagt. Af disse fire udsalg flyttede to personer fra adressen, umiddelbart efter at udsalget blev lukket, mens indehaverne i de sidste to tilfælde blev boende på adressen, efter at udsalget var ophørt, den ene dog kun et år. Den ene af de to, som blev boende, havde fortsat titel som 'handlende', selvom der ikke blev drevet butik fra adressen, mens den anden

står opført som husmoder. Der var således ingen af dem, der bestyrede et af de fem nedlagte udsalg, som Vesterbro tilbød et andet udsalg.

To af de indehavere, som flyttede fra adressen, var ifølge folketællingen på daværende tidspunkt i tyverne, ugifte og uden børn, og de har dermed haft lettere ved at få et nyt job. En anden mulighed kunne være, at de var blevet gift og ikke ønskede at fortsætte med mejeriudsalget. Den tredje, en husmoder, var gift med en arbejdsmand, og mejeriudsalget har måske kun været et bierhverv. En anden mulig grund til, at udsalgene lukkede som de første, kunne være, at de ikke havde mulighed for at overholde bekendtgørelsens krav om, hvilke varer der måtte forhandles sammen med mælk, butikkens lukketider samt, at der skulle forhandles samtlige typer af mælk og fløde. Kolonialvarebutikken har som den eneste kunnet fortsætte pga. mange andre varer.¹⁰⁴

Af de 53 udsalg, som blev lukket i 1941, var 45 Vesterbros egne mejeriudsalg, og otte havde tilhørt Mosevang. Der er tilfældigt udvalgt syv udsalg, hvor indehaveren vil blive nærmere undersøgt samt andre mejeriudsalg i gaden i 1940 og forholdene i 1943. De første to tilfælde beskriver situationer, hvor Vesterbro har nedlagt deres eneste udsalg i gaden. Det første eksempel er Borggade 5, hvor der i 1939 var to mejerier repræsenteret med hver deres udsalg. Vesterbro nedlagde sit udsalg, der blev bestyret af en fraskilt mor, som havde to børn. Det andet udsalg i gaden blev opretholdt, men det er ikke klart, hvilket mejeri det hørte under. Det andet eksempel er Otte Rudsgade, hvor der var syv mejeriudsalg i 1940 tilhørende fem forskellige mejerier. Vesterbro nedlagde dets eneste udsalg, som blev bestyret af en enke på 53 år. Efter rationaliseringen var der tre udsalg tilbage, der tilhørte henholdsvis JMK, Lisbjerg og Enigheden. I begge tilfælde har udsalget sandsynligvis været eneste forsørgelsesgrundlag for indehaveren.¹⁰⁵

De næste fire tilfælde er fra gader, hvor Vesterbro har haft flere udsalg, men har valgt at lukke dem begge. Mejeriet havde således to udsalg på Skovvejen, som begge blev nedlagt. Begge udsalg blev bestyret af unge ægtepar uden børn, hvor manden i det ene tilfælde var mejerist, mens han i det andet tilfælde var ekspedient i en tøjbutik. Det kan derfor formodes, at begge familier har haft anden indtjening. Der var i 1940 fire mejerier repræsenteret i gaden ved seks udsalg, hvilket i 1942 var reduceret til to tilhørende henholdsvis JMK og DFM. På Frederiks Allé havde Vesterbro ligeledes to udsalg, som begge blev lukket. De blev begge bestyret af enlige kvinder, hvoraf den ene havde tre børn og den anden ingen. Kvinden med de tre børn blev i første omgang overflyttet til et nyt udsalg, men ifølge Århus kommunes folketælling var

der ikke udsalg her i 1941. DFM opretholdte to mejeriudsalg på Frederiks Allé.¹⁰⁶

Det sidste eksempel er fra et af de seks tilfælde, hvor mejeriet nedlagde et udsalg og bevarede et andet i den samme gade. På Ringkøbingvej havde Vesterbro således de to eneste udsalg i 1940. Her blev det ene udsalg lukket, mens det andet blev opretholdt. Det opretholdte blev bestyret af en fraskilt kvinde med en datter på 10 år, mens det nedlagte blev bestyret af en enke på 53 uden hjemmeboende børn. Der var endvidere ingen lejlighed tilknyttet det nedlagte mejeriudsalg.¹⁰⁷

Ud af de syv eksempler var der således to enlige forsørgere, som ikke blev genansat. Det kan skyldes, at der ikke har været nok mejeriudsalg i forhold til antallet af enlige forsørgere, og mejeriet har således ikke haft mulighed for at overflytte dem. En anden mulighed kunne være, at de ikke har ønsket at flytte til et nyt udsalg og derfor i stedet har modtaget erstatningen. I det tilfælde, hvor mejeriet har haft to udsalg i samme gade og kun har opretholdt det ene, har man valgt at opretholde det med tilhørende lejlighed, og som blev bestyret af en enlig mor.

Mosevang Mejeris udsalg

Vesterbro overtog som nævnt 11 mejeriudsalg efter Mosevang Mejeri. Det fremgår af mejeriets lister over udsalg, at kun to af Mosevangs gamle udsalg blev opretholdt, mens otte blev nedlagt, og et overgik til Viby Mejeri. Af de otte nedlagte udsalg blev en indehaver flyttet til et af Mejeriet Vesterbros udsalg, mens en blev boende, og seks flyttede, umiddelbart efter at udsalget blev nedlagt. Af de seks, der flyttede, er det ikke umiddelbart muligt at spore fire af personerne. Ud af de resterende indehavere var der én, som blev boende, mens to flyttede umiddelbart efter, at udsalgene blev nedlagt. Begge personer, som flyttede, var enlige mødre, mens personen, der blev boende, var ugift. Det virker underligt, at mejeriet ikke har valgt at flytte en af disse to kvinder, da de var enlige forsørgere. Det er muligt, at de selv har valgt at sige nej og i stedet har modtaget erstatningen. Den ene var imidlertid stadigvæk arbejdsløs i 1942.¹⁰⁸

En sammenligning af folketællinger og mejeriets liste viser, at der ikke var udsalg på de to adresser, som mejeriet har anført som opretholdte. Det er derfor sandsynligt at antage, at mejeriet i realiteten nedlagde alle de udsalg, som det overtog fra Mosevang Mejeri. Tilbage af Mosevangs mejeriudsalg var der således kun det mejeriudsalg, som Vesterbro byttede med Viby Mejeri. Dette udsalg blev ifølge folketællin-

gen drevet af den samme ugifte kvinde – i 1939 under Mosevang og i 1941 under Viby Mejeri.¹⁰⁹

Ved at overtage de 11 mejeriudsalg fra Mosevang Mejeri var Vesterbro efter rationaliseringen berettigede til yderligere ni udsalg. I og med at Vesterbro herefter nedlagde 8 til 10 af disse udsalg, blev denne ekstra kapacitet udelukkende brugt til fordel for opretholdelse af egne udsalg.

De opretholdte udsalg

Mejeriet Vesterbro fik som tidligere nævnt tildelt retten til 49 udsalg i forbindelsen med fordelingen af de 197 udsalg. Disse blev fordelt ved opretholdelsen af 46 udsalg og tre vognruter. Én vognrute kørte syd for Marselisboulevard og to nord for Nordre Ringgade. Ud af de 46 opretholdte udsalg var der i 33 tilfælde tale om, at det var mejeriets eneste udsalg i gaden.¹¹⁰

For også at illustrere forholdene omkring de opretholdte udsalg er der ligeledes tilfældigt udvalgt syv udsalg, som vil blive beskrevet nærmere. Fem af disse lå i forskellige gader, mens to lå i samme gade. I de første tre eksempler var udsalget det eneste udsalg i gaden i 1940 og dermed også i 1942. To af disse udsalg blev bestyret af enlige mødre, mens et blev bestyret af et nygift par. Det har været rimelig oplagt at opretholde ovennævnte tre udsalg, da de var de eneste i gaden. Samtidig blev de bestyret af personer, som i to af tilfældene var afhængige af indkomsten, idet de var eneforsørgere.¹¹¹

De to næste eksempler er tilfælde, hvor der var henholdsvis fire og fem udsalg i gaden i 1940, hvoraf Vesterbro begge steder var repræsenteret med et. Her var Vesterbros udsalg ligeledes de eneste, der blev opretholdt. Udsalgene blev bestyret af henholdsvis en enlig kvinde og en fraskilt kvinde med to børn, og der var derfor igen tale om, at i hvert fald den ene af indehaverne har været afhængig af indtægten.¹¹²

Der var som tidligere nævnt tre tilfælde, hvor Vesterbro opretholdte begge sine udsalg i samme gade. Et af disse var Stadion Allé, hvor der i 1940 var seks udsalg tilhørende fem forskellige mejerier. Efter rationaliseringen var der tre udsalg tilbage, hvoraf de to tilhørte Vesterbro. Der boede 1.158 beboere i Stadion Allé, hvilket forklarer de mange udsalg.¹¹³ Det ene af udsalgene blev bestyret af en enke på 60 år. Hun blev imidlertid erstattet med en ugift mor, der blev overflyttet fra et af de nedlagte udsalg. Det andet udsalg blev bestyret af en mand med familie.¹¹⁴

Det sidste eksempel er fra Hans Brogesgade, hvor mejeriet havde

hele tre udsalg. Det valgte her at opretholde udsalget i nr. 12, som blev bestyret af en enke på 66 år. Hun blev imidlertid erstattet af en ny indehaver, der ikke kom fra et nedlagt udsalg. Det drejede sig om en fraskilt mand med en lille søn. Det er det eneste tilfælde, hvor mejeriet har udskiftet indehaveren med en person, som ikke allerede var beskæftiget i et nedlagt udsalg.¹¹⁵ Igen viser de syv tilfældige eksempler en tendens hos mejeriet til, at det i vid udstrækning har taget hensyn til indehaverens personlige forhold.

De overflyttede indehavere

Det er uklart, hvor meget mejerierne har forhandlet indbyrdes om udsalgenes placering, men det er givetvis ikke altid, at et mejeri har kunnet bevare det udsalg, som det gerne ville, hvis et andet mejeri ligeledes var interesseret i at bevare et i samme gade. Mejeriet har derfor benyttet sig af muligheden for at overflytte indehavere mellem udsalgene. Fra de samlede 53 lukninger var der 12 indehavere og tre mælkehandlere fra nedlagte mælkeruter, der overtog et af de opretholdte udsalg. Det er ikke muligt at spore alle de overflyttede indehavere pga. uoverensstemmelse mellem kilderne, men det er muligt at slutte, at mejeriet igen har taget hensyn til personernes sociale forhold. Det skyldes sikkert i de fleste tilfælde spørgsmålet om erstatninger. Enker over 60 og gifte husmødre blev således ofte afløst af enlige mødre eller ugifte kvinder i 50'erne på baggrund af Mælkeudvalgets retningslinier for erstatninger. Mejeriet kunne således spare penge ved at overflytte personer, der havde en alder på omkring 50, til udsalg, der bestyredes af personer i 60'erne, ligesom det kunne svare sig at afløse gifte indehavere, da de ligeledes skulle have mindre i erstatning.¹¹⁶

Der var beskæftiget mange dårligere stillede personer inden for branchen, og der har ikke været arbejde til alle efter rationaliseringen. Eftersom det ikke er alle de nedlagte mejeriudsalg, som er blevet gennemgået, vides det ikke, hvor mange der blev opsagt uden at have andre alternativer. Rationaliseringen har uden tvivl berørt mange familier i langt højere grad, end denne korte gennemgang giver indtryk af.

Afslutning

Centraliseringen af byens konsummælksproduktion samt rationaliseringen af udsalg var en langvarig proces. Der var mange forhold, som skul-

le tages med i betragtning, og mange forskellige interesser, der skulle imødekommes eller tages højde for. Efter 10 måneders forhandling mellem Mælkeudvalget og mejerierne i byen var overenskomsten endelig på plads, og det var lykkedes at få sænket prisen på mælk med 5 øre, svarende til 10%.

Der er ingen tvivl om, at Mælkeloven blev mødt med skepsis af de involverede parter. Den blev vedtaget uden om både mejerierne og forhandlerne og blev betragtet som det ringeste alternativ. Når det så er sagt, var ingen dog i tvivl om, at et indgreb var bydende nødvendigt. Der bliver således skrevet i Mejeriet Vesterbros jubilæumsskrift 1955 *Som Mælkeordningen har fungeret, har den nok været til mere Gavn end Skade*.¹¹⁷

Selvom rationaliseringen virkede drastisk og medførte, at mange mistede deres levebrød, viste det sig ret hurtigt at være den bedste løsning. Både i og med at prisen på mælk blev sat ned, men i lige så høj grad, fordi de tilbageværende mejerier og mejeriudsalg fik en bedre økonomi. At løsningen også var holdbar på langt sigt blev understreget af, at der ikke blev ændret på antallet af mejeriudsalg før i 1959, hvor en ny rationalisering blev gennemført.

Den udvikling, som centraliseringen havde sat i gang, fortsatte. Alleerede i 1942 opkøbte Mejeriet Vesterbro Viby Andelsmejeri, og der var herefter kun syv koncessionerede mejerier i byen. Ved fornyelsen af koncessionerne i 1959 var kun fem mejerier interesseret i at fortsætte handlen i byen. Af bymejerierne var det Mejeriet Vesterbro, DFM og Enigheden A/S, mens det var landmejerierne Mundelstrup og Lisbjerg, der fortsat leverede mælk.¹¹⁸ Centraliseringen af mejerierne fortsatte, da Mejeriet Vesterbro og DFM sluttede sig sammen i 1968 under navnet Centralmejeriet. Centralmejeriet blev i 1970'erne en del af Mejeriselskabet Danmark, mens Enigheden A/S blev tilknyttet den anden store mælkekoncern Kløver Mælk i 1995.¹¹⁹

Litteratur

Bjørn, Claus: *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 1982.
Christensen, Claus Bundgård og Lund, Joachim m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, 2005.
Andelsbladet. Fællesorgan for danske Andelsforetagender. 1939
Dybdahl, Vagn: *Det nye samfund på vej 1871-1913*. Dansk Socialhistorie bd. 5, 1980.

Indtægts-, Erhvervsforhold m.m. i Århus, 1943.
De Forenede Mejerier 9. december 50 år, 1949.
Mejeriet Vesterbro gennem 25 Aar, 1905-1930, 1930.
Fra Græsset til Glasset, Træk af Konsummælken Historie, 1955.
Mejerigtig gennem 25 år. A/S Enigheden, 1961.
Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: *Sociale*

- brydninger 1914-39. Dansk Socialhistorie bd. 6, 1980.
- Kirkegaard, Th.: »Byens forsyning med mælk og mejeriprodukter«, *Andelsbladet. Fællesorgan for danske Andelsforetagende*, 42 årg. 9. okt. s. 1393-1397 og 1432-1434, 1941.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark for Året 1940. Afdeling A I, 1941.
- Salmonsens Konversationsleksikon bd. VI. 2. udg. 1915-1930.
- Statistiske kvartalsefterretninger 6. årgang. Århus Kommunes statistiske kontor, 1950.
- Økonomiske og statistiske meddelelser 1-5. Århus kommunes statistiske kontor, 1944.
- Århus Byens Historie 1870-1945 bd. 3, 1998.
- Århus Byens Historie 1945-1995 bd. 4, 1995.
- Århus Byråds Forhandlinger 1940-41 Tillæg A, B og C, 1941.
- Århus Byråds Forhandlinger 1941-42 Tillæg A, B og C, 1942.
- Århus Byråds Forhandlinger 1943-44 Tillæg A, 1944.
- Århus Vejviser 1939 og 1943.

Utrykte kilder

- Erhvervsarkivet
Detailhandlerforeningen 1913 (tidl. Mælkehandlerforeningen 1913).
 1938-1954 Forhandlingsprotokol
- De forenede Mejerier.*
 1940-1946 Forhandlingsprotokol
- Mejeriet Vesterbro.*
 1928-1945 Forhandlingsprotokol
 1929-1969 Sager vedr. De Storårhusianske Mejerier
 1938-1949 Journaler vedr. salg til butikker, kuske m.m.
- Århus Købstadskommunes folkeregister.*
 1939-1943 Folketællingslister (skattemandtalister) for Århus Kommune (betegnet FT)
- Århus Købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.*
 1940-1958 Forhandlingsprotokol.
 1941-1943, 1946 Mødebilag.
 1941-1973 Regnskaber og kassebilag.
 1940-1973 Materiale vedr. mælkepriser.
 1941-1972 Materiale vedr. mælkeudvalg.

Noter

- Christensen, s. 37.
- Økonomiske og statistiske meddelelser 1-5.
- Århus Byens Historie bd. 3, s. 28.
- Århus Byens Historie bd. 3, s. 102f.
- Optegnelse over byens fordeling af beboere og ejendomme i 10 distrikter. 1929-69 Sager vedr. De storårhusianske mejerier i arkivet fra Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
- Indtægts-, erhvervsforhold mm i Århus, s. 24.
- Mejerigtig gennem 25 år.
- Th. Kirkegaard, s. 1395.
- Dansk Socialhistorie bd. 5, s. 62 og 66.
- Dansk Socialhistorie bd. 6, s. 330f.
- Blev opfundet i 1878.
- Bjørn, s. 39-46.
- Bjørn, s. 52.
- Bjørn, s. 83.
- 1941-72 Materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus Købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg. Erhvervsarkivet.
- Bjørn, s. 171ff.
- Århus byråds forhandlinger 1939-40 Tillæg C.
- Th. Kirkegaard, s. 1397.
- Bjørn, s. 220f og Mejeristatistikken i *Andelsbladet* nr. 33, 18. aug. 1939, s. 1176.
- Th. Kirkegaard, s. 1393.
- Th. Kirkegaard, s. 1432f.
- Th. Kirkegaard, s. 1395.
- Bjørn, s. 221f.
- Bjørn, s. 227.
- Bjørn, s. 227-229.
- Th. Kirkegaard, s. 1433.
- Bjørn, s. 229.
- Bjørn, s. 230.
- Lovtidende 1940, s. 1443 nr. 415 §1.
- Bjørn, s. 231.
- Andelsbladet* 31. juli 1941, s. 1049.
- Undersøgelsen blev omtalt af Stecher Christensen på et byrådsmøde 20. juni 1940, og det er derfor muligt at antage, at undersøgelsen var foretaget tidligere samme år.
- Århus Byråds Forhandlinger 1940-41, Tillæg B, s. 80.
- Århus Byråds Forhandlinger 1940-41, A, s. 58.

35. Bekendtgørelse 9. aug. 1940 §3.
36. Bekendtgørelsen havde i alt 14 paragraffer.
37. Bekendtgørelse 9. aug. 1940 §4-7.
38. Bekendtgørelse 9. aug. 1940 §8-12.
39. Den følgende gennemgang af forhandlingerne mellem Mælkeudvalget og mejerierne bygger udelukkende på materiale i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg, Erhvervsarkivet.
40. Århus Byråds Forhandlinger 1940-1941, Tillæg B, s. 201, og Det Storårhussianske Mælkeudvalgs forhandlingsprotokol 25. nov. 1940.
41. Statistiske kvartalsefterretninger 1950, s. 93.
42. Notater fra møde d. 19. dec. 1940. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
43. 25. nov. 1940, 1940-58 forhandlingsprotokol og 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
44. Brev til mejerierne 31. jan. 1941, 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg og mødereferat d. 20. feb. 1941, 1941-1943 Mødebilag.
45. Mødereferat 20. feb. 1941, 1941-72 Materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
46. Afskrift af brev fra Århus byråd d. 18. april 1941. 1941-1943 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
47. Brev fra den 16. juli 1941 i pakken 1941-1943 Mødebilag. Se arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
48. Århus Byråds Forhandlinger 1941-42, A, s. 4-12.
49. Århus Byråds forhandlinger 1939-1940, Tillæg C, s. 486 og Århus Byråds forhandlinger 1940-1941, Tillæg C, s. 153.
50. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
51. I 1924 blev DFM omorganiseret til andelsmejeri pga. økonomiske vanskeligheder.
52. DFM 1949, s. 14ff.
53. A/S Enigheden 1961.
54. Århus Vejviser 1938-1940
55. Århus Byråds forhandlinger 1941-1942, Tillæg C, s. 160 og A, s. 4ff.
56. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
57. Baseret på mejeriernes samlede salg i to regnskabsår 1939-40. Oplysningerne var indleveret til Kommunens Revisionskontor. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
58. Baseret på mejeriernes samlede salg i to regnskabsår 1939-40. Oplysningerne var indleveret til Kommunens Revisionskontor. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
59. 1941-1943 Mødebilag (bemærk at arkivpakken har misvisende yderår) i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
60. Det storårhussianske Mælkeudvalgs arkiv nævner ikke, hvor længe nævnte mejerier fortsatte med at producere mælk efter at de havde mistet afsætningsmarkedet i byen. De fortsatte højst sandsynligt en del år endnu, da en lukning ikke er nævnt.
61. Liste med 10 distrikter. 1929-1969 Sager vedr. Det Storårhussianske mejeriudvalg i Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
62. Århus Vejviser 1939 og Mælkeudvalgets liste d. 21. september 1940. 1941-1943 Mødebilag.
63. Listen med de ti distrikter findes i Centralmejeriets arkiv. Der er ingen signatur eller andre henvisninger til ophavsretten. Det er derfor en mulighed, at det enten er Mejeriet Vesterbro eller DFM, der har udarbejdet den. Det er dog mest sandsynligt, at den er udarbejdet af Mælkeudvalget. Eftersom listen heller ikke er dateret, vides det ikke om distrikterne har eksisteret før 1940 eller om de er blevet oprettet i forbindelse med rationaliseringen.
64. I denne beregning er der ikke taget højde for vognsalg, da det ikke vides hvor mange vogne der har kørt i de enkelte distrikter.
65. Der er brugt de samme tal mht. ejendomme og beboere fra 1940, hvilket gør at tallene er et estimat.
66. Brev til mejerierne fra Mælkeudvalget d. 31. januar 1941. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
67. Referat fra møde d. 19. jan. 1940. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
68. Brev fra Stadsdyrlægen den 21. august 1940. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhussianske Mælkeudvalg.
69. Opgørelse: Fordelingen af 200 detailudsalg i forhold til solgte antal liter i to regnskabsår 19. februar 1941. 1940-72 materiale vedr. mæl-

- keudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune. Det storårhusianske Mælkeudvalg.
70. Victor d'Hondt (1841-1901) var belgisk sagfører, der i 1878 udgav et flyveblad om forholds-mæssig repræsentation, hvori han foreslog en mandatfordelingsmetode, som siden er blevet kendt som d'Hondts metode. Det er en matematisk begrundet fremgangsmåde, ved hvilken man nemt og hurtigt kan udregne, hvordan de ledige pladser skal fordeles ved et listevalg mellem de enkelte partier i forhold til deres stemmetal. Metoden bliver bl.a. brugt ved byrådsvalg. Metoden går ud på at dividere de enkelte mejeriers solgte antal liter med 1, 2, 3, osv. Herefter bliver de 200 udsalg fordelt med et udsalg til det mejeri med det største tal. Det mejeri med flest solgte antal liter vil således få flest udsalg, da divisionen vil medføre, at deres resultater vil være de største flest gange. Salmonsens konversationsleksikon 2 udg. bd. VI s. 95.
  71. Mødereferat fra Mælkeudvalget d. 20. feb. 1941, 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  72. Fem udsalg blev nedlagt i Århus by og flyttet til forstæderne, mens 11 udsalg blev flyttet internt i byen.
  73. Opgørelse over fordelingen af salgsheder i Århus og forstæder udarbejdet af det Storårhusianske Mælkeudvalg 1. januar 1960. 1941-72 Materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  74. 1941-72 Materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  75. Der må nødvendigvis have været flere, der overtog rettigheder til detailsalg og udsalg, da disse tal kun giver 189 udsalg. Hvordan de resterende udsalg var fordelt mellem mejerierne vides ikke, og eftersom der ikke er nogen liste over den endelige fordeling af udsalg, kan spørgsmålet umiddelbart ikke besvares.
  76. Der drejer sig om udsalget på Marselisborg Allé og udsalget på Hedemannsgade.
  77. 1940-58 forhandlingsprotokol, Det Storårhusianske Mælkeudvalg.
  78. Mødereferat d. 20. feb. 1941, 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  79. Diverse indsendte breve fra mælkehandlere. 1941-72 Materiale vedr. mælkeudvalg.
  80. Det er muligt, at de nævnte mejerier havde flere vognruiter. Pga. det mangelfulde materiale vides dette dog ikke med sikkerhed. Eksemplerne, der gives, er således det minimum af vogne, der har tilhørt de enkelte mejerier.
  81. 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  82. Statistiske kvartalsefterretninger 6. årg. 1950 og Økonomiske og statistiske meddelelser 1-5.
  83. Beregningerne er foretaget ud fra en statistik udarbejdet af Danske Konsummejeriers Fællesorganisation over mælkesalget i Århus i perioden 1. oktober 1939 til 30. september 1940.
  84. Kommunens Revisionskontor d. 6. februar 1941. 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  85. Gennemgang af prisen udvikling 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg.
  86. 1929-69 sager vedr. Det Storårhusianske mælkeudvalg i Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
  87. Referat fra Mælkeudvalgets møde d. 20. feb. 1941 kl. 10½, 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  88. Brev til Borgmester Chr. Sørensen, Randers 30. juni 1941. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  89. Indbydelse til møde i byrådsalen d. 26. aug. 1940. 1941-72 materiale vedr. mælkeudvalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  90. Foreningen havde ifølge forhandlingsprotokollen omkring 270 medlemmer.
  91. 1938-54 forhandlingsprotokol i arkivet fra Detailhandlerforeningen af 1913. Erhvervsarkivet.
  92. Brev til borgmester Chr. Sørensen, Randers 30. juni 1941. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
  93. Generalforsamling 12. maj 1941, forhandlingsprotokol 1938-54 i arkivet fra Detailhandlerforeningen af 1913.
  94. Denne ordning blev brugt af flere købstæders mælkeudvalg.
  95. Mejeriet Vesterbro 1905-30, s. 4f, og Fra Græsset til Glasset, s. 15f.
  96. Mejeriet Vesterbro 1905-30, s. 7ff, og Fra Græsset til Glasset, s. 12 og 20f.
  97. Den 26. marts og 5. september 1938 og den 1. juli 1940 i Mejeriet Vesterbros Forhandlingsprotokol 1928-45. Erhvervsarkivet.

98. Den 1. juli, 25. nov. og 12. dec. 1940 i Mejeriet Vesterbros Forhandlingsprotokol 1928-45.
99. Opgørelse over erstatninger. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
100. Indberetninger til Kommunens Revisionskontor. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
101. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
102. 1929-69 sager vedr. De storårhusianske mejerier i Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
103. Listerne viser at der var 17 gader hvor Vesterbro havde mere end et udsalg. I seks tilfælde lukkede mejeriet et og opretholdt et i samme gade, i otte tilfælde lukkede mejeriet begge og i tre tilfælde opretholdt begge. Der var kun en gade, hvor mejeriet havde tre udsalg, og her blev to nedlagt. Mejeriets liste fra 21. september 1940. 1929-69 sager vedr. De storårhusianske mejerier i Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
104. FT 1940-1942 nr. 113, FT 1939-1941 nr. 22 og 21, FT 1939-1940 nr. 105, FT 1939 nr. 31 og FT 1939-1941 nr. 23 og 24.
105. FT 1939 nr. 15 og FT 1939 nr. 60.
106. FT 1939 nr. 43 og FT 1939 nr. 94.
107. FT 1939 nr. 32.
108. Århus Vejviser 1939-1943 og FT 1939-1942 nr. 31 m.fl.
109. FT 1939-1940 nr. 86 og 87, FT 1939-1941 nr. 121 og 120 og FT 1939-1941 nr. 120.
110. Der kunne selvfølgelig være andre mejerier repræsenteret i gaden, således at der har været flere udsalg.
111. FT 1939 og 1941 nr. 71 og 70 og FT 1939 og 1941 nr. 90 og 98 og FT 1939, 1941 nr. 77 og 76.
112. FT 1939 og 1941 nr. 115, 114 og 48, 47.
113. Optællingsliste, 1929-69 sager vedr. De storårhusianske mejerier i Mejeriet Vesterbro. Erhvervsarkivet.
114. FT 1939 og 1941 nr. 122 og 121.
115. FT 1939-41 nr. 106 og 105
116. Jf. brev til Borgmesteren i Randers 30. juni 1941. 1941-43 Mødebilag i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
117. Fra Græsset til Glasset, s. 41.
118. Opgørelse over udsalgssteder 1. januar 1960. 1941-72 materiale vedr. mælkeudsalg i arkivet fra Århus købstadskommune, Det storårhusianske Mælkeudvalg.
119. Århus Byens Historie bd. 4, s. 130.

En lang og sej kamp

– en analyse af skibserstatningssagen 1945-1958

AF THOMAS NORSKOV KRISTENSEN

2. Verdenskrig var hård for skibsfarten. Mange skibe forliste med store tab af menneskeliv og væsentlige tab af skibstonnage til følge. Tabet af tonnage medførte hurtigt, at der opstod flaskehalse, hvor livsvigtige forsyninger til både soldater på slagmarken og de allieredes produktionsapparater måtte forblive på havnekajen. Behovet for ekstra tonnage var i vinteren 1941 så stort for de allierede, at Storbritannien anmodede det endnu neutrale USA om hjælp. I et brev til præsident Roosevelt skrev premierminister Churchill *Shipping, not men, is the limiting factor and the power to transport munitions and supplies claims priority over the movement by sea of large numbers of soldiers*.¹ For at hjælpe de allierede underskrev Roosevelt 6. juni 1941 The Ship Requisition Act, som bemyndigede Maritime Commission til at beslaglægge de 85 udenlandske handelsskibe, hvoraf 40 var danske, som lå uvirksomme hen i amerikanske farvande.² Den amerikanske stat lovede til gengæld for beslaglæggelsen af skibene, at de implicerede rederier ville modtage 'just compensation'. For de ni danske rederier, A. P. Møller, Dansk Petroleumsaktieselskab, DFDS, Hafnia A/S, J. Lauritzen, Norden, Orient, Torm og Vendila, skulle det imidlertid vise sig at blive en lang og sej kamp, der varede mere end 17 år og nødvendiggjorde engagement fra såvel Eisenhower og Foster Dulles som Hedtoft og H. C. Hansen, før rederierne havde modtaget 'just compensation'.³

Indledning

*Twice in the past my predecessor and I have taken the liberty to write to you on a matter that has been of concern to our Government for a long time*⁴ skrev statsminister H. C. Hansen til præsident Dwight Eisenhower. Brevet gemte sig i arkivet fra Dampskibsselskabet Hafnia A/S, et af Erhvervsarkivets mange mindre rederiarkiver, og det var med til at vække min interesse for skibserstatningssagen. Historien om beslaglæggelsen af 40 danske skibe i amerikanske havne under 2. Verdenskrig er udførligt behandlet af Finn Løkkegaard⁵, mens selve erstatningssagen kun synes behandlet i kortere afsnit af Bo Lidegaards afhandling *I kon-*

gens navn.⁶ Derfor var det nødvendigt med bredere arkivstudier af såvel danske som amerikanske aktørers arkiver. Artiklen er funderet på studier i de to rederiarkiver Dampskibsselskabet Hafnia og J. Lauritzen, i Udenrigsministeriets og ambassaden i Washingtons arkiver og i State Departments arkiv.

Da artiklen er et uddrag af mit speciale, har det været nødvendigt at udelade ikke uvæsentlige fokusområder. Hvor specialets primære fokus var en analyse af erstatningssagens udenrigspolitiske konsekvenser, vil denne artikels primære fokus være en analyse af erstatningssagens udvikling. Artiklens formål er at kaste lys på, hvorfor der skulle gå mere end 17 år, før erstatningssagen endelig fik sin afslutning? For at besvare det centrale spørgsmål er det nødvendigt at rette fokus mod tiden op til beslaglæggelsen, som kan forklare State Departments og Kaufmanns dybe engagement i sagen, men naturligvis også at få identificeret drivkræfterne i erstatningssagens forskellige epoker. Interessante bliver her de forskellige interessekonflikter, som ligger gemt i udviklingen i erstatningssagen, såsom eksempelvis rederiernes uenighed i 1945, de amerikanske myndigheders væsensforskellige opfattelser af sagen og Kaufmann og den danske regerings divergerende opfattelser af sagens vigtighed. Heri ligger svarene på, hvorfor erstatningssagen blev 'En lang og sej kamp'.

Erstatningssagens oprindelse

Da Tyskland 9. april 1940 besatte Danmark, blev der oprettet en spærrezone, som delte den danske handelsflåde op i en hjemmeflåde og en udeflåde. Hjemmeflåden var underlagt tyske restriktioner, men blev fortsat kontrolleret af rederierne.

For udeflåden var vilkårene markant anderledes. Den manglende danske militære modstand mod den tyske invasion førte til, at Storbritannien i 1940 anså Danmark som allieret med Tyskland. Konsekvensen heraf var, at Storbritannien kategoriserede alle skibe, der sejlede under Dannebrog, som værende fjendtlige. Derfor forbeholdt den britiske regering sig retten til uden kompensation at beslaglægge danske skibe, som ikke frivilligt meldte sig i britisk tjeneste. De 95 danske skibe, som meldte sig frivilligt eller allerede lå i allierede havne, skulle sejle i krigszonerne mod, at rederierne til gengæld fik økonomiske kompensation og garanti for en tilbagelevering af de flydende skibe efter krigen.

Af frygt for, at den danske handelsflåde skulle ende på britiske hænder, befalede den tyske besættelsesmagt 10. april 1940, at danske skibe

skulle søge til eller forblive i neutral havn og afvente udviklingen. De danske rederier fulgte den tyske befaling. Rederierne var presset til at efterkomme den tyske besættelsesmagts krav, men de ønskede samtidig også at beskytte deres skibe. Rederierne havde nemlig en forventning om en kort krig og et givtigt efterkrigsmarked og ville derfor hellere acceptere den økonomiske udgift, som en oplægning af skibene indebar, end lade dem sejle i de risikofyldte krigszoner. Af de op mod 75 skibe, som fulgte den tyske besættelsesmagt og rederiernes befaling, endte 40 hovedsageligt moderne og højt specialiserede skibe med at blive lagt op i neutrale, amerikanske havne.⁷

Ønsket om at få skibene i amerikanske havne i fart

At en så stor del af den danske udeflåde endte i amerikanske havne skyldtes til dels, at mange danske skibe befandt sig i eller i nærheden af amerikanske havne i dagene omkring 9. april 1940, da det amerikanske marked var et væsentligt forretningsområde for dansk skibsfart. Der lå også et andet sigte bag valget af netop de amerikanske havne. Rederierne nærrede nemlig forhåbning om, at de oplagte skibe på trods af krigen i Europa kunne komme i fart på det frie og dermed økonomisk meget gunstige amerikanske marked.⁸

Maritime Commission, som i udgangspunktet var meget interesseret i de nye og moderne danske skibe, afslog imidlertid efter pres fra både den amerikanske udenrigsminister Cordell Hull⁹ og de amerikanske rederier at tage de danske skibe i brug. Hull ønskede ikke at komme på konfrontationskurs med Storbritannien på grund af 40 danske skibe, og de amerikanske rederier kæmpede mod den øgede konkurrence, som de danske skibe ville medføre. Uden opbakning fra de amerikanske politikere, men med fortsat forhåbning om at få skibene i fart havde de danske rederier kun direkte forhandlinger med England.¹⁰

Blandt andet til dette formål dannede de korresponderende redere for A. P. Møller (Hans Isbrandtsen), J. Lauritzen (Tage Nielsen) og Ø.K. (Rasmus Hansen) sammen med gesandt Henrik Kaufmann 12. april 1940 Danish Shipping Committee.¹¹ Dagen efter indledtes forhandlingerne med Ministry of Shipping i Storbritannien om at få skibene i amerikanske havne i fart. Forhandlingerne var dog fra begyndelsen præget af uenigheden mellem rederiernes ønsker om sejlads uden for krigszonerne under neutralt flag og Ministry of Shippings krav om en frivillig indflagning under allieret flag.

Kaufmann havde en anden holdning til skibenes status end rederne.

Fælles for begge parter var, at de ønskede, at skibene kom ud at sejle, men hvor skibene for rederne udgjorde en væsentlig økonomisk investering, de ikke for enhver pris ønskede i fart, så Kaufmann også skibene som en politisk ressource, der reelt set kunne bidrage til Danmarks befrielse og i en svær tid kunne øge landets goodwill hos de allierede og USA.

Som forhandlingerne skred frem fra midten af april og ind i maj 1940, blev det tydeligt, at hverken rederne eller Ministry of Shipping ville fravige deres krav. Derfor valgte Kaufmann 23. maj 1940 at opløse komitéen. Dermed måtte de danske skibe forblive oplagte i amerikansk havn, og Kaufmann måtte se sin potentielle ressource til at skabe goodwill blive neutraliseret.¹²

Tiden frem til den amerikanske beslaglæggelse

På trods af Dancommittees opløsning fortsatte arbejdet med at få skibene i fart. De massive materielle tab, som de allierede led i løbet af krigens første år, tvang langsomt det neutrale USA til at indtage en mere engageret rolle i 2. Verdenskrig. Konkret kom det til udtryk allerede i efteråret 1940, hvor Rooseveltadministrationen bl.a. arbejdede med planer om at beslaglægge alle udenlandske skibe, som lå oplagt i amerikanske havne. Planerne blev yderligere aktualiseret af Churchills appel til Roosevelt.¹³

Vedtagelsen af Lend and Lease Act i marts 1941 mellem USA og Storbritannien aktualiserede i endnu højere grad behovet for ekstra tonnage. I henhold til aftalen kunne Storbritannien nu skaffe materielhjælp i USA uden de restriktioner, den amerikanske neutralitetslovgivning tidligere havde medført. For skibsfarten medførte Lend and Lease-aftalen en øget uligevægt mellem den eksplosivt stigende tonnageefterspørgelse og det begrænsede tonnageudbud, men USA ønskede fortsat ikke at bryde neutraliteten ved at beslaglægge de oplagte skibe.¹⁴

En begivenhed i marts 1941 tvang dog USA til en holdningsændring. På grund af den øgede amerikanske støtte til de allierede valgte tyske og italienske søfolk, af frygt for at deres skibe skulle ende i de allieredes hænder, at sabotere deres egne skibe oplagt i amerikanske havne. Denne handling tvang Maritime Commission til at tilsidesætte den amerikanske neutralitetslovgivning ved 31. marts 1941 at tage alle udenlandske skibe i forvaring. Hermed var første skridt mod en egentlig beslaglæggelse taget. Rooseveltadministrationen hev de gamle beslaglæggelsesplaner fra efteråret 1940 frem igen, og de blev fremlagt for Kauf-

mann. Man var klar over, at planen ville føre til et brud med den danske regering, men det var man af andre grunde villig til at acceptere.¹⁵

Under forhandlingerne med den amerikanske udenrigsminister Hull valgte Kaufmann at tilsidesætte både rederiernes og den danske regerings interesser ved at føre udenrigspolitik på egen hånd. Kaufmann fremhævede

I felt that it was more in line with true Danish interest to regard the planned requisition as the inevitable and sole means of solving an insolvable problem... My views in this respect, which I made known in Copenhagen, and which made it impossible for me to associate myself with the protest formulated from Copenhagen...¹⁶

Lidegaard fremhæver, at Kaufmanns manglende protest var udtryk for, at han var indforstået med beslaglæggelsen. Denne tolkning bør strammes. Hvis man sammenholder udtalelsen med Kaufmanns goodwillstrategi og med, at Kaufmann under opløsningen af Dancommittee *indtrængende opfordrede* kaptajnerne ombord på de oplagte skibe til at trodse rederiernes interesser og søge allieret havn, synes der belæg for at hævde, at Kaufmann aktivt støttede den amerikanske beslaglæggelse af skibene.¹⁷

Kaufmanns støtte til Roosevelts plan var forbundet med moralske forpligtelser over for rederierne og en karrieremæssig risiko. Uden accept fra rederierne gav beslaglæggelsen Kaufmann en personlig moralsk forpligtelse til at sikre, at skibene blev beslaglagt under de mest favorable vilkår, og at rederierne ville få en erstatning, som de fandt retfærdig. Endvidere løb Kaufmann en karrieremæssig risiko ved at modsætte sig sin egen regerings ordre – en risiko, som kunne være forbundet med en afskedigelse. Der var imidlertid andre forhold, som gjorde, at Kaufmann var villig til at modsætte sig sin regerings ordre.

Kaufmann havde nemlig henover foråret 1941 ført 'udenrigspolitik på egen hånd' ved på vegne af den danske konge, men uden den danske regerings og de tyske myndigheders viden og bemyndigelse at give USA tilladelse til at opføre militære baseanlæg på Grønland.¹⁸ I Danmark var regeringen rasende og krævede, at Kaufmann blev hjemsendt. Kaufmann kunne dog tage hjemsendelseskrauet med ro, idet State Department havde garanteret ham, at Rooseveltadministrationen ikke ville anerkende hjemkaldelsen. Kaufmann havde altså med indgåelsen af Grønlandsaftalen sikret sig den amerikanske regerings støtte og accept til sit virke som uafhængig gesandt, og derfor kunne han uden omkost-

ninger for sin position som gesandt støtte beslaglæggelsesplanerne af de danske skibe.¹⁹ Kaufmann har sandsynligvis følt sig fortrøstningsfuld med hensyn til mulighederne for at give rederierne en tilfredsstillende erstatning, idet den opsparede goodwill fra Grønlandssagen og beslaglæggelsen af skibene var værdifulde aktiver til at indfri forpligtelsen over for rederierne.

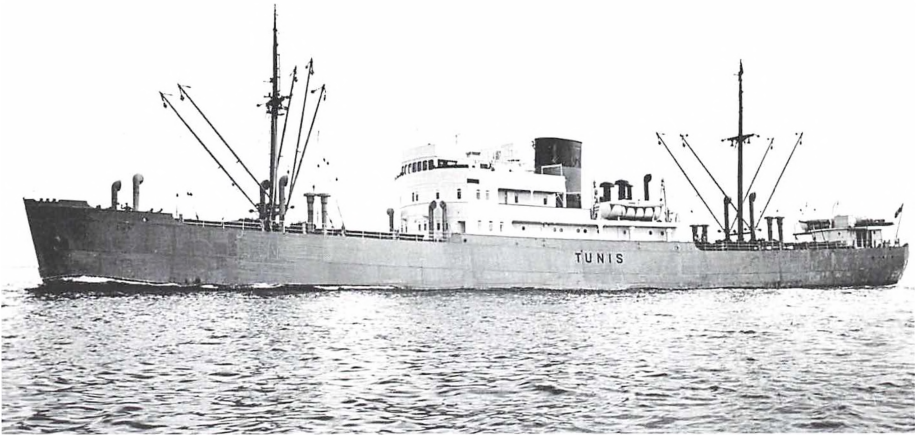
Beslaglæggelsen – The Ship Requisition Act

Præsident Roosevelt underskrev 6. juni 1941 Public Law 101 'The Ship Requisition Act', som på grund af den nødsituation (erklæret 27. maj 1941), landet var i, bemyndigede Maritime Commission til at chartre eller beslaglægge *til brug* eller *til eje* alle uvirksomme handelsskibe i amerikanske farvande herunder Filippinerne og i Kanalzonen. Rederierne ville i henhold til 'Merchant Marine Act of 1936 sec. 902' modtage 'just compensation' for beslaglæggelsen. Hvis rederierne ikke fandt erstatningen retfærdig, kunne de anlægge et civilt søgsmål mod den amerikanske stat ved Court of Claims.²⁰

På grund af neutralitetsloven var Maritime Commission tvunget til at beslaglægge skibene til eje og bortchartre dem til Panama for at gøre sejlads i krigszonerne mulig. At beslaglæggelsen var til eje, må betegnes som et hårdt slag for rederierne. På kort sigt var man klar over, at mange skibe ville blive sænket med tab af mandskab og materiel til følge, da konvojsejladsen i krigszonerne var ringe beskyttet mod tyske ubådsangreb. Således var fem danske skibe allerede blevet sænket inden slutningen af 1941. På længere sigt indebar en beslaglæggelse til eje, at rederierne ikke ville få de skibe tilbage, som efter krigen fortsat var flydende. Herved ville rederierne miste en del af deres tonnagedudbud og gå glip af potentielle gunstige indtjeningsmuligheder på efterkrigsmarkedet.²¹

Allerede under krigen arbejdede de korresponderende redere for, at Kaufmann skulle få beslaglæggelsen ændret til brug, da det ville stille rederierne i den mest optimale situation efter krigen. Kaufmanns eneste mulighed var, hvis State Department blev overtalt til at arbejde internt i administrationen for, at beslaglæggelsen blev ændret til brug.²² State Department var imødekommende over for rederiernes krav. Man var klar over, at Maritime Commissions handling stillede Kaufmann og rederierne i en stærkt tilfredsstillende situation.²³ Af et internt memorandum fremgår State Departments holdning i sagen:

Her ses DFDS' motorskib Tunis, som var et af de 40 danske skibe, der blev beslaglagt af den amerikanske stat. Efter beslaglæggelsen tilbød den amerikanske stat de danske søfolk arbejde på skibene, det indebar risikofyldte sejlads i krigszonerne til en ringe hyre. Til trods for de danske søfolks protester over det ringe tilbud valgte mange at tage imod tilbuddet for at tjene demokratiet. Tunis var i øvrigt et af de 17 danske skibe, som kom hjem efter krigen. Foto i arkivet fra DFDS, Erhvervsarkivet.

Certainly there is nothing in this order that requires compensation to depend on the form of the requisition... Thus, although to meet the exigencies of the situation, the requisition in form is of title, it is in effect a requisition for use, because the title is only to be held temporarily during the emergency... I think it would be difficult for minds to meet if this question is to be approached from a purely legal point of view. Both parties have a common interest in using the ships to aid in winning the war. Looking from a common point of view it should not be hard to arrive at a settlement that both parties would consider fair.²⁴

State Departments holdning var en klar håndsækning til rederierne og Kaufmann. Reelt set anså State Department altså beslaglæggelse som værende til brug, og tilmed ville man arbejde for, at der blev taget flere hensyn end blot snævre legale, når erstatningen skulle udregnes. Denne holdning blev flere gange i løbet af 1941 også bekræftet eksternt. Således udtalte Hull officielt over for Kongressen og uofficielt over for gesandtskabet, at rederierne kunne forvente en generøs behandling i erstatningsspørgsmålet.²⁵ State Departments motivation herfor skal ganske givet findes i Kaufmanns personlige goodwill i State Department,

som bl.a. samarbejdet omkring beslaglæggelsen af skibene og baserne på Grønland havde givet ham.

I forbindelse med State Departments udmelding er det væsentligt at pointere, at det var War Shipping Administration (WSA), der var ressortmyndighed for fastsættelsen af 'just compensation', og denne institution var State Department tvunget til at blive enig med.²⁶ Derfor kan State Departments holdning ikke ses som en garanti til rederierne.

Erstatningssagens første forhandlinger og krigens afslutning

Først i efteråret 1943 udgav Advisory Board for Just Compensation den rapport, der skulle vurdere, efter hvilke principper den amerikanske stat skulle udbetale erstatning. I Advisory Boards meget tekniske rapport var princippet om, at skibene skulle betragtes som frie eller bebyrdede skibe på beslaglæggelsestidspunktet af speciel vigtighed for de danske skibe.²⁷ Argumentet for, at de danske skibe kunne betragtes som bebyrdede, var, at den britiske trussel om beslaglæggelse medførte, at skibene lå immobile i de amerikanske havne på beslaglæggelsestidspunktet. Immobiliteten medførte, at skibene reelt set var uden indtjeningsmuligheder og dermed heller ikke så meget værd. En sådan vurdering medførte, at der ville blive foretaget et bebyrdelsesfradrag i erstatningen. Argumentet for, at skibene kunne betragtes som frie, var, at rederierne stadigvæk besad ejendomsretten over skibene. Det var altså alene rederierne, som i den sidste ende afgjorde, om skibene skulle forlade eller forblive i neutral havn. Derfor mente rederierne ikke, at deres skibe var immobile på beslaglæggelsestidspunktet.²⁸

For WSA var det vigtigt at opbygge et ensartet erstatningssystem, som sikrede, at alle rederier uanset nationalitet modtog compensation efter samme principper. Derfor var WSA tvunget til at anlægge en snæver juridisk fortolkning, og deres position var dermed i modsætning til State Departments og Kaufmanns, som nærede forhåbninger om en politisk erstatning, der tog hensyn til Kaufmanns aktive støtte til beslaglæggelsen.

Med afslutningen på 2. Verdenskrig kunne rederierne gøre status over handelsflådens tilstand. På verdensplan var i alt 32 mill. bruttotonnage forlist, hvilket svarede til knap halvdelen af verdens samlede tonnage i 1939.²⁹ Af de 40 beslaglagte danske skibe i USA var 23 skibe forlist, mens de resterende 17 skibe var medtagne af krigen, men dog fortsat flydende.³⁰ Efterkrigsperioden var præget af en enorm tonnageefterspørgsel til genopbygningsarbejdet i Europa, og visheden om de 40 ski-

bes skæbne fik rederierne til officielt at kræve de flydende skibe tilbage. I en tid med stærkt stigende stålpriser var en tilbagelevering den hurtigste og billigste måde at genopbygge handelsflåden på. Med krav om 'just compensation' og om at få bragt de flydende skibe hjem gav rederierne Kaufmann fuldmagt til at indgå i realitetsforhandlinger med WSA.³¹ Ifølge Lidegaard besluttede Kaufmann med rederiernes accept, på trods af at rederne internt var enige om at kræve en samlet erstatning på 35-40 mill. dollars, at kræve en erstatning i omegnen af 50 mill. dollars. Det høje erstatningskrav var helt sikkert et led i en forhandlings-taktik, men har givetvis også været funderet i en forestilling om, at State Departments opbakning til den danske sag gav Kaufmann gode kort på hånden. Heroverfor havde WSA tidligere fremsat et erstatningstilbud i omegnen af 28 mill. dollars.³²

Kaufmanns forhandlingsstrategi var først at forhandle om en samlet erstatning for alle beslaglagte skibe. Herefter ville han forhandle om en samlet tilbagekøbsordning for de flydende skibe. Med andre ord ville Kaufmann forhandle om skibene ud fra en betragtning om, at de var beslaglagt til eje, idet han mente, det ville give den højeste erstatning. Forhandlingerne mellem WSA og Kaufmann forløb hen over foråret og sommeren 1945 uden resultat. Kaufmann forsøgte med større og større intensitet at presse State Department til at intervenere i forhandlingerne, men State Departments position var låst af, at det var WSA, som havde jurisdiktionen til erstatningsforhandlingerne. Således fremhævede formanden for WSA, Admiral E. S. Land, at det var til stor irritation for WSA, at State Department forsøgte at udøve indflydelse på områder, hvor man ingen beføjelser havde. Hermed var Kaufmanns vigtigste støtte i kampen for at indfri sine forpligtigelser over for rederierne blevet stækket.³³

Det var ikke kun i USA, at erstatningssagen gav Kaufmann vanskeligheder. I Danmark ulmede utilfredsheden med de resultatløse forhandlinger internt blandt rederierne. A. P. Møller, Torm og Norden tordnede mod, at Kaufmann fortsat forhandlede om beslaglæggelse til eje. Deres utilfredshed var ikke ny. A. P. Møller havde fra erstatningsforhandlingernes begyndelse udtrykt skepsis over for Kaufmanns tiltro til State Departments indflydelse internt i administrationen i denne sag. A. P. Møller var specielt utilfreds med, at der ikke blev forhandlet om en tilbagelevering af skibene. De var af stor betydning for de tre rederier, fordi de flydende skibe var nødvendige for, at de kunne genoptage den givtige liniedrift, som de havde mistet på grund af krigen. De tre rederier ønskede i stedet for en ny forhandlingsstrategi, hvor hvert rederi

forhandlede individuelt med WSA skib for skib, hvilket gav hvert rederi mulighed for at varetage sine egne interesser. Strategien havde A. P. Møller anvendt med succes i erstatningsforhandlingerne med Ministry of Shipping om de beslaglagte skibe i Storbritannien.³⁴

For at styrke opbakningen til sin forhandlingsstrategi fremhævede A. P. Møller både over for embedsmænd i Udenrigs- og Handelsministeriet og senere i et længere personligt brev til statsminister Vilhelm Buhl den store betydning, en tilbagelevering af skibene ville få for handelsbalancen.³⁵ Argumentet må have vejet tungt i regeringen. Udenrigsministeriet havde således allerede i juni 1945 udsendt en generel anbefaling til Rederiforeningen om, at rederierne i erstatningsforhandlingerne verden over skulle arbejde på at få så mange skibe som muligt tilbageleveret, da import såvel som eksport ellers kunne blive lammet.³⁶

De tre rederiers kritik prellede af på Kaufmann. På møderne med rederierne og regeringen understregede han, at der var gode muligheder for at få skibene tilbage, men at han af strategiske årsager ikke ønskede at udvide forhandlingerne til også at skulle omfatte et tilbagekøbs-spørgsmål.³⁷ Bag Kaufmanns argument lå en antagelse om, at USA ønskede at sælge deres overskudstonnage billigt, og at State Departments udmelding om, at beslaglæggelsen kun formelt set var til eje, var troværdig. Over for regeringen understregede Kaufmann endvidere erstatningssagens betydning for den danske økonomi ved at fremhæve faren ved at ændre beslaglæggelsen til brug. Hvis beslaglæggelsen blev til brug, ville det give en mindre erstatning, og dermed ville staten gå glip af en hårdt tiltrængt dollartilførsel. Regeringen forholdt sig passivt i diskussionen mellem Kaufmann og A. P. Møller, men den udtrykte dog forhåbning om en snarlig afslutning på sagen.

Grunden til, at kritikken prellede af på Kaufmann, skal sandsynligvis findes i, at Kaufmann fortsat var bakket op af de to store rederier J. Lauritzen og DFDS samt flere af de mindre rederier. J. Lauritzens repræsentant i USA, Tage Nielsen, havde arbejdet tæt sammen med og støttet Kaufmann i de hidtidige forhandlinger. Gennem korrespondancen med Nielsen havde ledelsen hos J. Lauritzen fortsat et positivt indtryk af og tiltro til Kaufmann og ønskede derfor at bakke op om hans forhandlingsmandat. Herudover har det utvivlsomt været af afgørende betydning for de mindre rederier, at det ville kræve store ressourcer at skulle forhandle individuelt, og at sådanne forhandlinger samtidig ville svække deres muligheder for at opnå en gunstig erstatning, idet de kun havde et til to skibe beslaglagt hver.³⁸ Efter hårde forhandlinger internt i Rederiforeningen blev alle rederier dog enige om at forlænge Kauf-

manns forhandlingsmandat. A. P. Møller forbeholdt sig dog retten til, at han til enhver tid kunne trække fuldmagten tilbage.³⁹

Med den fortsatte opbakning til sit forhandlingsmandat intensiverede Kaufmann igen presset på State Department for at få det til aktivt at engagere sig i sagen. Kaufmann truede udenrigsminister Byrnes med at bringe sagen for en international voldgift, hvis ikke den amerikanske stat var mere imødekommende over for de danske krav.⁴⁰ For første gang under erstatningsforhandlingerne fremhævede Kaufmann en juridisk løsning, men det var en løsning, som havde truende politiske undertoner. En international voldgiftssag mellem USA og Danmark om erstatning for beslaglæggelsen af 40 danske skibe kunne ende i den internationale presses søgelys og dermed skade USAs goodwill i udlandet.

Byrnes kom ikke Kaufmann imøde, og han fandt formentlig ikke engang truslen troværdig. Således fremhævede Byrnes over for Kaufmann ordlyden i 'The Shipping Requisition Acts' om, at rederierne i øvrigt kunne prøve sagen juridisk ved Court of Claims, hvis de fandt erstatningen utilfredsstillende.⁴¹ Med denne udtalelse understregede Byrnes den juridiske sædvane, at alle muligheder i det indenrigske retssystem blev udtømt, før man anlagde sager ved internationale retsinstanser. Byrnes har ganske givet også været bekendt med, at Kaufmann ikke havde opbakning til en international voldgiftssag fra den danske regering eller fra rederierne. En international voldgift kunne blive en belastning for det politiske forhold mellem USA og Danmark, og den ville måske også forværre de danske rederiers forretningsmuligheder i USA, som i forvejen var kendt for at føre en meget protektionistisk søfartspolitik.⁴² State Departments manglende imødekommenhed gav ikke Kaufmann andre muligheder end at sætte sig tilbage til forhandlingsbordet med WSA. Med Kaufmanns og WSAs fundamentalt forskellige opfattelser af 'just compensation' var der dog ikke udsigt til et gennembrud i forhandlingerne.

Brud og nye forhandlinger

I takt med, at aktiviteten på fragtmarkederne steg op af krigens tåger, steg rederiernes incitament til at få de flydende skibe tilbage yderligere, men gennembruddet i forhandlingerne lod fortsat vente på sig. I december 1945 mistede A. P. Møller endegyldigt tiltroen til Kaufmann som forhandler og trak opbakningen til Kaufmanns forhandlingsmandat tilbage. A. P. Møller ville have sine skibe tilbage nu, og det skulle ske

gennem individuelle forhandlinger. Som et udtryk for A. P. Møllers frustrationer over de manglende resultater kan nævnes, at han efter bruddet udsendte et brev til de involverede rederier, hvori han konkluderede, at der [af Kaufmann] i det hele taget var blevet handlet meget uklogt i denne sag.⁴³ Konsekvensen af A. P. Møllers handling var, at de andre rederiers opbakning til Kaufmanns forhandlingsmandat smuldrede. Ved udgangen af 1945 stod det således klart, at A. P. Møller havde vundet den interne magtkamp med J. Lauritzen.

På vegne af A. P. Møller og Torm indledte Mærsk McKinney Møller, A. P. Møllers korresponderende reder i USA, i december 1945 erstatningsforhandlingerne med WSA. De individuelle forhandlinger bar i løbet af foråret og sommeren 1946 frugt, og A. P. Møller, Torm, Norden, Lauritzen, DFDS og Vendila accepterede alle WSAs erstatningstilbud. Tilbuddet indebar fortsat, at beslaglæggelsen af skibene var til eje, men bebyrdsesfradraget blev droppet. Det gjorde imidlertid tilbuddet interessant, at WSA fremsatte meget fordelagtige tilbagekøbsordninger for de flydende skibe, hvilket gav de seks rederier mulighed for hurtig genopbygning af deres flåde. Hermed havde seks rederier, som repræsenterede 35 ud af 40 beslaglagte skibe, og som ejede alle de 17 flydende skibe, indgået kontrakter med WSA om en samlet erstatning på ca. 31,3 mill. dollars. Med de såkaldte 1946-kontrakter underskrevet syntes erstatningssagen at være lukket for seks af de ni rederier.

5-skibsgruppens erstatningssag 1946-1948

De tre rederier Hafnia, Motortramp og Orient, den såkaldte 5-skibsgruppe, stod tilbage uden aftale med WSA. De var i en anden situation, idet deres fem ældre skibe alle var forlist i løbet af krigen.⁴⁴ I og med at de tre rederier ikke havde nogen flydende skibe tilbageholdt i USA, var rederierne mere interesseret i en gunstig økonomisk erstatning end en hurtig afslutning på sagen. Derfor indledte 5-skibsgruppen forhandlingerne med WSA i 1946 med et meget højt erstatningskrav på 5,5 mill. dollars for deres skibe. Heroverfor fremsatte WSA et erstatningstilbud på 3,5 mill. dollars.⁴⁵ De første forhandlinger forløb i 1946 uden noget gennembrud, og da 5-skibsgruppens juridiske rådgiver, J. Laylin⁴⁶, i foråret 1947 gjorde opmærksom på, at sagen i henhold til den amerikanske lovgivning kunne falde for en seksårs forældelsesfrist, så 5-skibsgruppen ingen anden udvej end at indstævne den amerikanske stat ved Court of Claims. På trods af indstævningen fortsatte forligsforhandlingerne uden om Court of Claims mellem 5-skibsgruppens advokater og Mari-

DFDS' nyindkøb NEVADA (ex. Amy Lowell) ankommer til København d. 15. maj 1947 under større bevågenhed. NEVADA var et skib af Libertytypen, hvilket ses på skibets form og rigning. Libertyskibene blev bygget for War Shipping Administration i perioden fra 1941-1945 til krigstransport. Efter krigen blev størstedelen af Libertyskibene lagt op og senere solgt til private rederier. Foto i arkivet fra DFDS, Erhvervsarkivet.

time Commission, idet ingen af sagens parter havde nogen umiddelbar interesse i en lang og dyr retssag.⁴⁷

Forligsforhandlingerne var dog præget af grundlæggende uenigheder, som skubbede et gennembrud længere ud i horisonten. Parterne var primært uenige om tre forhold. For det første var 5-skibsgruppen stærkt utilfreds med, at Maritime Commission lagde de amerikanske Libertyskibe til grund for vurderingerne af de fem skibe. Libertyskibene var blevet masseproduceret, så produktionsomkostningerne og kvaliteten af disse skibe var ikke høj. I stedet for krævede 5-skibsgruppen, at principperne i 1946-kontrakterne blev lagt til grund for vurderingen.⁴⁸ For det andet var 5-skibsgruppen stærkt utilfreds med, at Maritime Commission anså deres skibe for bebyrdede – specielt fordi WSA havde accepteret at droppe bebyrdelsen af 35-skibsgruppens skibe. Maritime Commissions begrundelse herfor var, at de 40 danske skibe i juridisk forstand var bebyrdede, men at 1946-kontrakterne var indgået gennem et forlig, hvor WSA måtte acceptere en anden fortolkning for at afslutte sagen. For det tredje var der opstået uenighed om beskatningen af er-

statningssummens renteindtægter. Det amerikanske skatteministerium krævede i foråret 1947, at renterne af erstatningssummen skulle underlægges amerikansk beskatning på 30%, da renteindtægten var tjent i USA. Det var en hård økonomisk bet for rederierne. Det ville f.eks. ramme Hafnia hårdt, da ca. 40% af den forventede erstatning ville være renter.⁴⁹

Tilmed blev Maritime Commission af General Accounting Office⁵⁰ (GAO) i efteråret 1948 beordret til at tilbageholde 75% af den tilbudte erstatningssum på 3,5 mill. dollars, som 5-skibsgruppen i henhold til den amerikanske lov ellers havde krav på. GAO ville afvente dommen i den såkaldte Corssagen, hvor Supreme Court i henhold til den såkaldte 'Enhancement Clause' skulle afgøre, om den amerikanske stat skulle betale fuld erstatning for skibenes prisstigninger, som var en følge af stigningen i tonnageefterspørgslen under og efter krigen. Corssagen omhandlede kort fortalt erstatningssagen vedrørende den amerikanske stats beslaglæggelse af rederiet Cors damper under 2. Verdenskrig. Cors havde modtaget erstatning for værdistigningen af dets damper under krigen, hvilket GAO altså ikke mente, at Cors var berettiget til. Til trods for at rederierne ønskede erstatningen udbetalt, måtte udbetalingen ud sættes, til afgørelsen i Corssagen var truffet.⁵¹

35-skibsgruppens erstatningssag 1946-1948

Både tilbageleveringen af skibene og udbetalingen af den fastsatte erstatning skulle vise sig at blive en langstrakt proces for 35-skibsgruppen. Rederierne modtog i løbet af 1946-1947 28 mill. dollars ud af den samlede erstatning på 31 mill. dollars.⁵² Den foreløbige erstatning gav rederierne mulighed for at genopbygge deres flåder gennem køb af nye skibe, men den generelle råstofmangel og mangel på byggenumre på skibsværfterne pressede prisen på både nye og brugte skibe i vejret. Mange rederier prioriterede derfor, at de tilbageleverede, men stærkt medtagne skibe blev gjort sejklare igen. Rederierne måtte dog vente frustrerende længe. Således skulle der gå mere end halvandet år, før det sidste skib i efteråret 1947 blev leveret tilbage.

Udbetalingen af resterstatningen på 3 mill. dollars skulle vise sig at blive endnu mere besværlig, end udleveringen af skibene havde været. I 1947 modtog 35-skibsgruppen samme besked fra det amerikanske skatteministerium som 5-skibsgruppen, nemlig at renteindtægterne af erstatningen skulle beskattes. For at være sikre på at kunne inddrage skatten tilbageholdte Maritime Commission resterstatningen på 3 mill.

dollars. Grundet Corssagen opstod der yderligere komplikationer med udbetalingen af resterstatningen. Ligesom i 5-skibssagen krævede GAO, at 35-skibsgruppen afventede dommen i sagen, idet dommen kunne afgøre, om 35-skibsgruppen havde modtaget for høj erstatning med 1946-kontrakterne.⁵³

Afklarede sager

I juni 1949 stod Corssagen endelig foran sin afgørelse. Dommen faldt i hovedtræk ud til rederiernes fordel. Den amerikanske højesteret stadfæstede, at den amerikanske stat var forpligtet til at betale fuld erstatning for prisstigningerne på skibe, som var en følge af 2. Verdenskrig. Hermed forsvandt GAOs begrundelse for at tilbageholde 75% af 5-skibsgruppens tilbudte erstatning og for at betvivle, om principperne bag 1946-kontrakterne var korrekte. Med de juridiske tvivlsspørgsmål løst var der ikke flere barrierer for erstatningssagerne, og de kunne derfor genoptages.⁵⁴

Der var dog også andre forhold, som medvirkede til, at de to redergrupperes erstatningssager blev stillet mere fordelagtigt. Sideløbende med de danske erstatningssager havde flere finske rederier ført og fået afsluttet deres erstatningssag for beslaglæggelsen af 11 skibe i 1941. Måden, den finske erstatningssag blev afsluttet på, åbnede alternativer for de danske rederier. Modsat de danske rederier valgte de finske rederier tidligt at gøre deres erstatningssag til et regeringsanliggende mellem den finske og den amerikanske regering. I efteråret 1949 blev den finske og amerikanske regering enige om 'just compensation' til de finske rederier. Principperne for erstatningen blev af det danske gesandtskab betegnet som meget fordelagtige i forhold til 1946-kontrakterne. I sin indberetning rapporterede Kaufmann hjem til udenrigsministeriet, at

medvirkende til dette gunstige resultat havde efter Mr. Laylins [forhandler i den finske og danske sag] opfattelse utvivlsomt været Finlands goodwill i USA og det forhold, at USA gennem ydelsen af denne erstatning havde fundet en udvej til trods for den modstand fra russisk side, der i sin tid havde bevirket, at Finland ikke havde kunnet tage imod Marshall-støtte, at give Finland økonomisk hjælp.⁵⁵

Med den kolde krigs tilspidsning blev den finske erstatningssag et særdeles brugbart redskab for USA til at skabe goodwill ved at udvise imødekommethed over for det strategiske vigtigt placerede og neutrale Fin-

land. Den finske sag var altså et bevis for, at Kaufmanns strategi om at forhandle på højeste politiske niveau faktisk var mulig, og at politiske forhandlinger også kunne give erstatning efter gunstigere principper.

Som Kaufmann skitserede i sin indberetning, kunne udviklingen i de internationale forhold også være en hjælpende hånd for de danske rederier. De stigende spændinger mellem Sovjetunionen og USA medførte, at de dansk-amerikanske relationer blev stadig tættere. Man kan blot nævne Marshallstøtten, de amerikanske baser på Grønland og kulminationen: den institutionaliserede sikkerhedspolitiske alliance Atlantpagsammenslutningen. Med andre ord var Danmark blevet økonomisk hjulpet på fode og sikkerhedspolitisk afhængig af USA, mens USA havde store interesser i Danmarks nordatlantiske besiddelser og landets geostrategiske placering med ansigtet rettet mod Østersøen og Sovjetunionen.

Hvor afslutningen på Corssagen sikrede, at forhandlingerne i erstatningssagen kunne genoptages, åbnede afgangsløsningen i den finske erstatningssag og de stadig tættere dansk-amerikanske relationer op for interessante alternative muligheder, som gav nye muligheder i erstatningssagen.

Forandrede og fornyede forhandlingsstrategier

Både 5- og 35-skibsgruppen havde i sinde at udnytte de nye muligheder. Begge grupper fik hurtigt engageret Kaufmann som deres forhandlingsleder. De har ganske givet regnet med, at de kunne drage fordel af de tættere udenrigspolitiske relationer til at få en hurtig og tilfredsstillende løsning på sagen. Denne forhåbning blev yderligere styrket af, at Kaufmann fik tilkendegivelser fra både det amerikanske justits- og udenrigsministerium om, at alle parter ville intensivere arbejdet for at forlige sagen. Hverken USA eller Danmark havde interesse i, at en sag mellem private danske rederier og den amerikanske stat omhandlede få millioner dollars skulle blive en politisk belastning for to allierede lande.

Begge rederigrupper krævede et forandret forhandlingsgrundlag, idet de ville have lagt mere fordelagtige principper til grund for erstatningerne end tidligere. For 5-skibsgruppen var der ingen problemer med at kræve erstatning efter de finske principper, idet man ikke tidligere var nået til enighed om erstatning. For 35-skibsgruppen stod erstatningssagen anderledes, idet man tidligere havde indgået 1946-kontrakterne. Dem krævede 35-skibsgruppen nu annulleret. Begrundelsen var, at den amerikanske stats tilbageholdelse af resterstatningen kunne tolkes som en

misligholdelse af 1946-kontrakterne. I stedet for agtede 35-skibsgruppen at få deres sag afgjort gennem regeringsforhandlinger efter de gunstige finske principper.⁵⁶ Det betød, at 35-skibsgruppen ville kræve en højere erstatning end de 3 mill. dollars, som den havde til gode i henhold til 1946-kontrakterne. Kaufmann fik forhandlingsmandatet, og da ingen af rederierne modsat situationen i 1945-1946 havde skibe tilbageholdt, var strategien, at Kaufmann skulle gå efter den højst mulige erstatning.

Forhandlingerne for begge redergrupper skulle foregå på to niveauer. Internt i den amerikanske administration forhandlede State Department og Department of Justice om en fælles administrationsholdning, som State Department skulle præsentere i eksterne forhandlinger med Kaufmann. For at opnå det mest optimale resultat tog Kaufmann straks forbindelse til embedsmændene i State Department for at lægge en strategi for forhandlingerne. På mødet mellem Kaufmann, Laylin og State Department blev man enige om først at forlige 5-skibsgruppens sag, da man vurderede, at den sag var lettest at løse, hvorefter en aftale for 35-skibsgruppen skulle sikres.⁵⁷ Selvom både State Department og Kaufmann havde været kørt ud på et sidespor i sagen, var deres taktikmøde et tydeligt bevis på, at de havde fælles interesser i sagen. Centrale kræfter i State Department og Kaufmann følte en reel forpligtigelse over for rederierne for at afslutte sagen tilfredsstillende som følge af omstændighederne omkring beslaglæggelsen. Endvidere havde den sikkerheds- og udenrigspolitiske udvikling i højere grad end tidligere nødvendiggjort, at sagen ikke fik udenrigspolitiske konsekvenser for det dansk-amerikanske forhold.

Forhandlinger i 5-skibsgruppens sag 1950-1953

Der var to årsager til, at Kaufmann og State Department enedes om at afgøre 5-skibsgruppens sag først. Den ene var, at 5-skibsgruppen fortsat ikke havde modtaget erstatning, hvilket medførte, at rederiernes driftsmuligheder blev bremset. Den anden årsag var, at 5-skibsgruppens sag var den mindst komplicerede.

I februar 1950 fremsatte 5-skibsgruppen og Kaufmann med udgangspunkt i principperne for erstatningen i den finske erstatningssag et erstatningskrav på 4,5 mill. dollars. Beløbet, som var mindre end de 5,5 mill. dollars, man forlangte i 1946, var fastsat ud fra et ønske om et hurtigt forlig, da rederierne ville have mulighed for at investere i nye skibe. De tre mindre rederiers drift havde været mere eller mindre bremset af, at de ikke havde haft midler til at investere i andre skibe.⁵⁸

Erstatningsforhandlingerne forløb meget trægt. Department of Justice erstatningstilbud på 3,9 mill. dollars var meget utilfredsstillende for Kaufmann, og ingen af parterne ønskede at bevæge sig.⁵⁹ Forhandlingerne løb tilmed ind i yderligere komplikationer, da den ansvarlige embedsmand i justitsministeriet, mr. Fell, efter længere tids sygdom, i marts 1951 afgik ved døden. Betydningen af Fells død skal ikke undervurderes, idet erstatningssagen mistede en embedsmand, som ikke alene havde overblik over den komplicerede sag, men også udtrykte imødekommethed over for de danske krav. Således beskrev Kaufmann Fells bortgang *...at vi har mistet en meget værdifuld støtte i vores bestræbelser for erstatningssagens hurtige og gunstige løsning.*⁶⁰

I foråret 1951 var der fortsat intet skred i forhandlingerne. Udviklingen må have været stærkt utilfredsstillende for Kaufmann, idet han i et brev til Udenrigsministeriet anmodede om lov til over for State Department at fremhæve, *at den danske regerings stilling overfor den danske offentlighed og rigsdagen i spørgsmålet om Grønland vanskeliggøres ved den stadige forhaling i Washington af skibserstatningssagen.*⁶¹

Kaufmanns noget drastiske forsøg på at kæde en sag om et økonomisk udestående sammen med et territorielt spørgsmål blev blankt afvist af Udenrigsministeriet med ordene, *at det ikke var i overensstemmelse med sandheden.*⁶² Afvisningen må have haft direkte reference til, at den danske regering hverken havde oplyst Rigsdagen eller befolkningen om udviklingen i erstatningssagen eller i forhandlingerne om Grønland. Man må imidlertid undres over, hvorfor Kaufmann og regeringen havde så forskellige opfattelser af erstatningssagens vigtighed. Svaret skal sandsynligvis findes i, at de tre rederiers vedvarende pres for en løsning sammenholdt med Kaufmanns moralske forpligtigelse over for rederierne har gjort ham villig til at intensivere presset på State Department maksimalt, og forhandlingerne om Grønland var et optimalt redskab hertil.⁶³ At Kaufmanns tiltag blev bremsede af den danske regering var et bevis på, at regeringen ingen interesse havde i at sammenkæde en sag, der drejede sig om økonomisk erstatning med større udenrigspolitiske territorials spørgsmål. Afvisningen bevirkede samtidig, at det må have stået klart for Kaufmann, at regeringen ikke i fremtiden ville støtte, at Grønlandsspørgsmålet blev brugt til at true USA med i erstatningssagen.

På trods af Kaufmanns forgæves forsøg på at lægge pres på State Department blev det amerikanske justits- og udenrigsministerium i august 1951 enige om et kompromistilbud til 5-skibsgruppen. Kompromiset indebar, at Department of Justice måtte opgive deres krav om, at skibe-

ne var bebyrdede på beslaglæggelsestidspunktet, mens State Department måtte acceptere, at erstatningen kun blev på 4,3 mill. dollars. På Kaufmanns anbefalinger accepterede rederierne tilbuddet. Det var en principiel sejr, at skibene blev anset for frie, men vigtigere var det, at tilbuddet ikke lå langt fra erstatningskravet på 4,5 mill. dollars. Gruppen skulle blot afvente Kongressens godkendelse af erstatningsudbetaling, når den blev samlet igen i 1952.⁶⁴

Uforudsete problemer

Inden Kongressen godkendte erstatningens udbetaling, dukkede nye forhindringer op. I løbet af efteråret 1951 og foråret 1952 svækkedes justitsminister McGrath i en sådan grad, at han måtte træde tilbage. Den nye justitsminister, McGranery, og hans vicejustitsminister, Balridge, trak, i utilfredshed med at skibene var blevet anset for frie, opbakningen til lovforslaget tilbage. I stedet krævede Department of Justice, at skibene skulle betragtes som bebyrdede og dermed underlægges et bebyrdelsesfradrag på 300.000 dollars, som skulle trækkes fra det oprindelige tilbud.⁶⁵

Department of Justices tilbud var selvsagt uacceptabelt for 5-skibsgruppen. For det første var det en svækkelse i forhold til det tidligere tilbud. For det andet differentierede tilbuddet i forhold til 1946-kontrakterne, hvor de danske skibe blev betragtet som frie. Tilbuddet fik Kaufmann til at slå i bordet hos State Department. Han krævede State Departments garanti for, at bebyrdelsesfradraget blev refunderet, hvis 5-skibssagen skulle afsluttes.⁶⁶ I State Department havde man ikke andet valg end at bakke Kaufmanns krav op, da man lige siden 1945 havde støttet, at de danske skibe var frie på beslaglæggelsestidspunktet. Desuden var man bekymret for, at sagen kunne koste USA goodwill, og man anså sagen som et eksempel på *how to make bad relations*.⁶⁷ Derfor ville State Department fremsætte en tillægsbevilling, som af hensyn til USAs udenrigspolitiske relationer til Danmark skulle udgøre en godtgørelse til rederierne på 300.000 dollars. McGranery garanterede, at Department of Justice ville forholde sig neutralt til godtgørelsen, hvis begrundelsen for godtgørelsen ikke var, at den faldt som en refusion af bebyrdelsesfradraget. Udbetalingen af de 300.000 dollars blev integreret i 35-skibsgruppens erstatningssag.⁶⁸

Med vished om at bebyrdelsesfradraget blev refunderet, accepterede 5-skibsgruppen i juli 1952 erstatningstilbuddet. Som følge af Kongressens hjemsendelse i august 1952 og et enormt arbejdspress på Kongres-

Tabel 1. 1950-1953: 5-skibsgruppens forløb.

År	Rederiernes krav	Den amerikanske stats tilbud
1950	4,5 mill. dollars	Forkastes
1951	Accept	4,3 mill. dollars (tilbud trækkes tilbage)
1952-53	Accept forudsat at bebyrdelsesfradraget refunderes	4,1 mill. dollars

sen i forbindelse med Koreakrigen udbetalte USA først 7. april 1953, altså 12 år efter skibene blev beslaglagt og næsten to år efter rederiernes første accept af Department of Justice erstatningstilbud, erstatning til 5-skibsgruppen på 4,1 mill. dollars, svarende til det i 1951 afgivne tilbud plus renter minus bebyrdelsesfradrag. Med langt størstedelen af erstatningen udbetalt fik rederierne endelig frigivet kapital, så de kunne genopbygge deres flåder.

Forhandlinger i 35-skibsgruppens sag 1951-1953

Det var først efter gennembruddet i 5-skibsgruppens sag i sommeren 1951, at de egentlige forhandlinger i 35-skibsgruppens sag blev indledt. Forhandlingerne foregik således, at Department of Justice og State Department på den amerikanske stats vegne og Kaufmann på 35-skibsgruppens vegne skulle blive enige om et såkaldt administrationsfremسات lovforslag, som derefter skulle til afstemning i et af Kongressens to kamre.

De første forhandlinger understregede de forskellige opfattelser, Department of Justice og Kaufmann havde af, hvilke principper rederierne skulle have erstatning efter. Rederne mente, at 1946-kontrakterne juridisk set var ugyldige. Derfor rejste rederierne erstatningskrav efter principperne i den finske erstatningssagen, hvilket resulterede i, at Kaufmann fremsatte et erstatningskrav på 8 mill. dollars. Department of Justice var af den opfattelse, at 1946-kontrakterne fortsat var gældende, og at rederierne derfor kun manglede at få udbetalt resterstatningen på 3 mill. dollars plus renter.⁶⁹ I september 1951 fremlagde Department of Justice dets tilbud på 4 mill. dollars – et tilbud, som det selv betegnede som meget generøst, fordi det var højere, end hvad 35-skibsgruppen havde til gode i henhold til 1946-kontrakterne.⁷⁰

Parternes fundamentalt forskellige opfattelser var stærkt bekymrende for embedsmændene i State Department. 5-skibssagen havde vist sig besværlig nok at løse på trods af, at man på forhånd var enige om principperne for erstatning. Nu skulle man forsøge at forlige et regerings-

anliggende mellem USA og Danmark, hvor parterne først skulle blive enige om, hvilke principper der skulle ligge til grund for erstatningen.

Uden snarlig udsigt til en afslutning på erstatnings sagen pressede nye problemstillinger sig på for 35-skibsgruppen. Som det havde været tilfældet i 5-skibsgruppens sag, frygtede 35-skibsgruppen, at erstatnings sagen juridisk set kunne falde for den seksårige forældelsesfrist. Derfor så hvert rederi sig i december 1951 nødsaget til at indstævne den amerikanske stat ved Court of Claims for misligholdelse af 1946-kontrakterne.⁷¹ Indstævningen stillede Department of Justice i en meget stærk position. Man var klar over, at Kongressens generelle modvilje mod State Department og i særdeleshed mod udenrigsminister Dean Acheson lammede State Departments handlemuligheder i erstatnings sagen. Hvis sagen skulle forliges og vedtages i Kongressen, måtte forliget have Department of Justices opbakning, da modstand herfra ganske sikkert ville medføre, at lovforslaget blev nedstemt. Reelt set betød denne udvikling altså, at Department of Justice kunne blokere et forlig i Kongressen og i stedet for afvente, at sagen ikke længere kunne udskydes i Court of Claims, hvor man var sikker på, at man havde en god sag.

Præsidentvalg og tankskibe

På grund af udviklingen i 5-skibssagen stod forhandlingerne i 35-skibssagen igen stille fra efteråret 1952 til foråret 1953. Da man genoptog forhandlingerne, skabte et præsidentvalg og to tankskibe usikkerhed omkring fundamentet i forhandlingsstrategien.

Ved præsidentvalget i november 1952 sejrede republikaneren Dwight D. Eisenhower over demokraten A. Stevenson. Det medførte en udskiftning af den politiske ledelse og embedsmænd i hele den amerikanske administration. Konsekvensen heraf var, at der ikke længere var nogen garanti for, at et nyudnævnt State Department ville tillægge sagen samme udenrigspolitiske betydning, som det tidligere State Department havde gjort – slet ikke når sagen også var indstævnet ved Court of Claims. Det var derfor vigtigt for Kaufmann at sikre sig det kommende State Departments opbakning til de danske rederier. Denne garanti fik Kaufmann af den fungerende udenrigsminister Bruce, som senere ganske uproblematisk fik overbevist den nyudnævnte udenrigsminister John Foster Dulles om at overtage den afgående administrations forpligtelser i sagen.⁷²

På sit første møde med den nyudnævnte viceudenrigsminister Walter B. Smith tog Kaufmann erstatnings sagen op som det første emne blandt

andre vigtige udenrigspolitiske emner. Her kunne Smith til glæde for Kaufmann berette, at Dulles personligt havde lovet at engagere sig i sagen.⁷³ Dulles' engagement sendte et klart signal til rederierne, Kaufmann og regeringen i København om, at State Department tillagde sagen megen vægt og agtede at lægge et større politisk pres internt i administrationen.

Med vished om Department of Justices modstand og State Departments opbakning forsøgte Kaufmann at få erstatningssagen afgjort ved, at to menige kongresmedlemmer skulle fremsætte et 'privatsponsoreret' lovforslag. Allerede i februar 1953 lykkedes det Kaufmann at få Senator Wiley (republikaner), formand for Senate Committee on Foreign Relations, og Senator Green (demokrat) til at fremsætte lovforslaget i Senatet.⁷⁴ Erstatningskravet lød på en samlet erstatning til samtlige rederier på 14,7 mill. dollars, hvilket var markant højere end 35-skibsgruppens erstatningskrav fremsat i 1950 på 8 mill. dollars. Det højere erstatningskrav bundede i, at der var ydet erstatning til mange forskellige rederigrupper (amerikanske, finske og italienske) efter vidt forskellige principper. Derfor var det lighedsprincip, som WSA i sin tid havde bestræbt at yde erstatning efter, mildest talt blevet meget udvandet. Med opbakning fra State Department fremsatte Kaufmann 35-skibsgruppens erstatningskrav efter de mest fordelagtige principper, hvilket var principperne, som de amerikanske rederier havde krævet erstatning efter i 1945.⁷⁵ For rederierne må udsigten til en så gunstig erstatning på den ene side have været tiltrækkende, men på den anden side også bekymrende. For hvorfor skulle de amerikanske politikere godkende en højere erstatning end rederierne havde krævet i 1950?

Ingen af rederierne havde dog nogle indvendinger mod Kaufmanns planer. Det kan skyldes, at Kaufmann i forbindelse med behandlingen af lovforslaget i Senate Committee on Foreign Relations havde overtalt formanden for Senate Committee on Foreign Relations (Wiley) til at støtte og fremsætte lovforslaget. Dette bliver af den amerikanske politolog Walter Oleszek anset som værende en stor fordel. Således skriver Oleszek, at formandens magtfulde position gjorde ham i stand til at *set the agenda, mark the course and lead the way*.⁷⁶ Med andre ord skulle Wileys magtfulde position i komitéen sikre det nødvendige flertal, således at forslaget kunne sendes til afstemning i Kongressen med Senate Committee on Foreign Relations anbefalinger.⁷⁷ Det skulle imidlertid vise sig, at den 'badwill', som to danske tankskibsleveringer til Sovjetunionen havde skabt i USA, skulle få væsentlig indflydelse på Senat Committee on Foreign Relations vurdering af lovforslaget.

Adolf Berle var viceudenrigsminister fra 1938-1944. I perioden fra 1940-1944 samarbejdede Berle og Kaufmann tæt om de amerikanske baser på Grønland og beslaglæggelsen af de danske skibe. Til trods for at Berle i 1944 forlod State Department, støttede han fortsat aktivt de danske rederiers krav om just compensation. Eksempelvis stillede Berle op til høringer i kongressen i 1953 og i 1957, hvor han kraftigt understregede nødvendigheden af, at USA levede op til sine forpligtigelser.

Høringen indledtes med indlæg fra senator Wiley, fungerende udenrigsminister Smith og tidligere viceudenrigsminister Berle. Alle anbefalede kraftigt medlemmerne at stemme for lovforslaget, for at USA kunne leve op til sine forpligtelser og bevare det gode forhold til Danmark. Det er i forbindelse med Wiley, Smith og Berles indlæg interessant, at ingen fremhævede, at den manglende afslutning på sagen kunne få udenrigspolitiske konsekvenser. Det havde været et stærkt argument, men det var samtidig en situation, som både den danske og amerikanske regering på ingen måde havde nogen interesse i og gjorde alt for at undgå.

Argumentet om, at USA skulle leve op til sine forpligtigelser, var der flere af komitémedlemmerne, som havde svært ved at se logikken i. Kritikerne kunne ikke forstå, at Danmark efterlevede den i 1948 ind-

gåede handelsaftale med Sovjetunionen, der indebar leverancen af to tankskibe, da det stred mod NATOs og USAs interesser. Ved at eksportere tankskibe, som ifølge USA var af strategisk betydning, tilsidesatte Danmark Cocomlisterne og overtrådte den af USA unilateralt vedtagne Battle Act. Med viden om de mulige konsekvenser valgte Danmark alligevel at følge egne handelsøkonomiske interesser ved at overholde kontraktlige forpligtelser og levere det første tankskib i 1952.⁷⁸ Kritikerne sammenkædede altså USAs manglende hensyntagen til rederierne i erstatningssagen med Danmarks manglende udenrigspolitiske hensyntagen til sine forpligtelser over for USA, NATO og Cocom. Vicejustitsminister Burger var ikke sen til at udnytte de kritiske spørgsmål om Danmarks tankskibsleverance til Sovjetunionen. Med klar referenc til, at Danmark i tankskibssagen vedholdende argumenterede for, at man skulle overholde indgåede kontrakter, udtalte Burger

I would like to see the Danish Government exhibit the same concern about the scrupulous performance of its contracts in this situation as they exhibited with respect to their performing an agreement which the State Department decided they had with Soviet Russia. They made that agreement and feel that they must perform it, notwithstanding our strong protests.⁷⁹

Medlemmerne af Senate Committee on Foreign Policy valgte enstemmigt at udskyde (læs forkaste) viderebehandlingen af lovforslaget. Den officielle begrundelse var, at der var frygt for kritik af Danmark, når lovforslaget skulle debatteres i Senatet. Ud fra høringsreferatet syntes den reelle grund dog snarere at være, at medlemmerne, bl.a. på grund af det danske 'alliancesvigt' i tankskibssagen, ikke fandt argumentationen for en udenrigspolitisk funderet erstatning til rederierne overbevisende.

Udsættelsen af sagen var en stor skuffelse for rederierne. Endnu engang blev sagen efterladt i et dødvande, men der var ikke andet at gøre end at afvente situationen.⁸⁰ Udsættelsen var også en markant skuffelse for Kaufmann. Heller ikke et 'privatsponsoreret' lovforslag kunne hjælpe ham til at indfri sin moralske forpligtelse over for rederierne. Meget tyder dog på, at Kaufmann selv bar en del af ansvaret for udsættelsen. I en indberetning til Udenrigsministeriet i januar 1953 nævnte Kaufmann således selv faren for, *at uberegnelige forhold kan spille ind ved at øve indflydelse på Kongressens stemninger overfor Danmark i almindelighed*.⁸¹

Paradoksalt nok pointerer Kaufmann altså selv faren ved at fremsætte et lovforslag, som skulle vedtages på udenrigspolitiske hensyn og

goodwill i Kongressen på et tidspunkt, hvor Danmarks goodwill var på et lavpunkt hos de amerikanske politikere. Endvidere kan det diskuteres, om ikke Kaufmann havde spændt buen for hårdt ved at fremsætte et erstatningskrav på 14,7 mill. dollars, når man i 1950 havde stillet sig tilfreds med 8 mill. dollars.

Erstatningssagen tages op i the Executive Branch

På trods af nederlaget i Senate Committee on Foreign Relations pressede Wiley fortsat på for en hurtig løsning. Han overtalte Eisenhoweradministrationen til, at sagen blev gjort til et formelt internt anliggende i den amerikanske administration – behandlet i the Executive Branch⁸² – i håb om at tvinge Department of Justice og State Department til at forlige deres holdning ved interne regeringsforhandlinger.⁸³ Hermed blev erstatningssagen for første gang et politisk anliggende for hele Eisenhoweradministrationen, og de første forhandlinger blev indledt i efteråret 1953.

Behandlingen i the Executive Branch var efterhånden den eneste tilbageværende mulighed, idet de tidligere forhandlinger mellem Department of Justice, State Department og Kaufmann på ingen måde havde efterladt et håb om en snarlig løsning. Fremgangsmåden skabte dog ikke fornyet optimisme i State Department. Problemet var, at både Maritime Administration og General Accounting Office (GAO) begge støttede Department of Justices holdning i sagen.⁸⁴

Det svækkede State Departments position yderligere, da vicejustitsminister Burger under en af de første forhandlinger af sagen i the Executive Branch fremhævede, at Department of Justice vurderede, at sagen kunne finde sin endelige juridiske afgørelse inden for et år, selv hvis den blev appelleret til Supreme Court. Derved såede Department of Justice tvivl om et af State Departments hovedargumenter mod en retssag, nemlig at en retsafgørelse ville tage årevis, og at en så lang tvist ville være til stor gene for forholdet mellem de to lande.⁸⁵

Et intensiveret pres

Udviklingen i sagen bekymrede Kaufmann. Han var klar over, at Department of Justice nød stor opbakning i the Executive Branch, og at State Department derfor ville få meget svært ved at overbevise ressortmyndighederne om vigtigheden af en afslutning, som ikke kun tog snævre juridiske hensyn. Situationen blev yderligere forværret af, at

forhandlingerne foregik i the Executive Branch, som var et forum, Kaufmann havde stærkt begrænset adgang til.

Udviklingen fik dog ikke Kaufmann til at opgive kampen. Han bad flere gange henover efteråret 1953 og foråret 1954 den danske regering om officielt at engagere sig aktivt i sagen. Regeringen tog sagen op via de traditionelle diplomatiske kanaler, idet udenrigsminister H. C. Hansen overrakte et memorandum med regeringens officielle holdning til sagen til den amerikanske ambassadør Robert Coe. I memoet blev der bl.a. gjort opmærksom på, hvor svært det var at holde sagen ude af pressen, og at man forventede en afslutning, hvor samarbejdsvilligheden med USA under krigen blev belønnet.⁸⁶

Kaufmann anbefalede ligeledes Udenrigsministeriet, at Danmark på grund af erstatningssagens efterhånden maratonagtige forløb skulle udsætte ratifikationen af traktaten for Venskabs-, Handels- og Skibsfartnavigation, som man havde underskrevet med USA i 1951.⁸⁷ Af Erling Kristiansens, direktør for Udenrigsministeriets økonomisk-politisk afdeling, svar fremgår det, at Udenrigsministeriet fulgte Kaufmanns opfordring. Således svarede Kristiansen

Det (udskydelsen) beror ikke blot på det faktiske forhold, at Folketinget i forvejen har et meget stor arbejdspress i denne periode..., men også det af dem under deres sidste besøg mundtligt men nu også skriftligt fremførte synspunkt [på erstatningssagen].⁸⁸

Traktatens formål var *at styrke de traditionelle mellem dem [Danmark og USA] bestående freds- og venskabsbånd*, og den var en 'modernisering' af den dansk-amerikanske venskabs-, handels- og søfartskonvention fra 1826.⁸⁹ Derfor skal den danske udsættelse også blot ses som en symbolsk handling uden realpolitisk indhold, hvilket også tydeliggøres af, at de lande, som havde ratificeret traktaten, primært var afkoloniserede stater, som USA ønskede bedre relationer med. For første gang agerede den danske regering uden for de traditionelle diplomatiske kanaler i denne sag, men i stedet for at markere deres utilfredshed på områder af større vigtighed, hvor den danske utilfredshed virkelig kunne mærkes, må denne handling siges at være endnu et eksempel på, at den danske regering ikke ønskede, at sagen skulle få udenrigspolitiske konsekvenser.

Reaktionerne på det danske pres

State Department kunne ikke undgå at lægge mærke til sagens voksende betydning for det danske diplomati. Kaufmann fortsatte med at kræve møder om sagen, hvorpå hans bekymring over de mørke udsigter til en tilfredsstillende løsning blev tydeligere og tydeligere

The ambassador seemed more concerned and serious about this problem during this meeting than at any time before... He voiced the wish that the United States would have reserved 14 mill. dollars worth of aid supplied to Denmark and has met its just obligations to the Danish ship owners.⁹⁰

Under forhandlingerne i the Executive Branch brugte State Department det danske diplomatis stigende engagement til at intensivere presset for en politisk løsning. Præsidentens rådgiver, Shanley, blev underrettet om, hvor pågående Kaufmann var i denne sag, og at han flere gange havde fundet det nødvendigt at understrege over for Dulles, hvilken betydning sagen havde for den danske regering. Desuden understregede State Department flere gange sagens udenrigspolitiske betydning i the Executive Branch, idet man fremhævede, at USA burde udvise større udenrigspolitisk hensyn i denne sag end i den finske pga. Danmarks rolle som en vigtig NATO-allieret.⁹¹ Trods positive tilkendegivelser fra vicepræsident Nixon og formanden for Maritime Administration, Weeks, med hensyn til State Departments opfattelse af sagen, støttede de ikke State Departments holdning.⁹² Dermed forblev magtbalancen i the Executive Branch den samme, og den begrænsede forhåbning om et kompromis før Kongressens hjemsendelse i august 1954 forsvandt endegyldigt.

Tilbud om erstatning – en yderligere politisering

I august 1954 meddelte Department of Justice, at det nu var villig til at yde rederierne erstatning. Department of Justice, bakket op af Maritime Administration og GAO, tilbød alle involverede danske rederier en samlet erstatning på 4,5 mill. dollars inkl. renter til umiddelbar udbetaling uden om Kongressen.⁹³ Department of Justice har sandsynligvis villet udnytte, at der på den ene side ikke kunne opnås enighed om en aftale i the Executive Branch inden Kongressens hjemsendelse senere i august, og at rederierne på den anden side ikke kunne blive ved med at få udsat sagen i Court of Claims.⁹⁴

På vegne af rederierne afviste Kaufmann tilbuddet, som blev betegnet som et yderst magert resultat af de langtrukne forhandlinger. Beløbet var ikke større, end den resterstatning rederierne havde til gode, og det kunne rederierne på ingen måde stille sig tilfredse med. Sagen var med andre ord gået i hårdknude, og der var snart ikke andre alternativer end Court of Claims.⁹⁵

Ikke nok med at Department of Justices tilbud udstillede State Departments svage position i the Executive Branch, men State Department frygtede tillige, at det skuffende tilbud ville medføre, at den danske regering intensiverede presset yderligere.⁹⁶ Dets frygt var velbegrundet. Sikkert på opfordring fra Kaufmann fremhævede både udenrigsminister H. C. Hansen og statsminister H. Hedtoft sagen med tre måneders mellemrum under deres officielle besøg i efteråret 1954 hos henholdsvis Dulles og Eisenhower. Hansen og Hedtoft udtrykte begge stor skuffelse og forundring over, at USA endnu ikke havde levet op til sine forpligtelser og ydet rederierne en retfærdig erstatning; det gav et meget uheldigt billede af USA i Danmark.⁹⁷

Hermed blev erstatningssagen for første gang taget op på højeste politiske niveau mellem de to lande. Det fik Dulles til at gribe ind i sagen med et hidtil uset personligt engagement, som satte et helt andet drive i State Department. I et brev til justitsminister Brownell stillede Dulles hårdt mod hårdt, da han fremhævede *...whatever the outcome of a suit in the Court of Claims between the owners and the United States Government, the international obligations will not necessarily be resolved.*⁹⁸

Dulles krævede en politisk løsning på erstatningssagen. Nødvendigheden af at efterkomme udenrigspolitiske hensyn og indfri Hulls og Longs løfter gjorde, at State Department ikke så anden udvej end at yde de danske redere en tillægserstatning i tilfælde af, at dommen i Court of Claims faldt negativt ud for de danske rederier. Der er intet materiale i arkiverne, som styrker andre tolkninger af Dulles pludselige engagement end, at det var Hedtoft og Hansens to besøg, der fik Dulles til at sætte hårdt mod hårdt over for Department of Justice.

Kompromiset mellem State Department og Department of Justice

I december 1954 blev der afholdt endnu et møde mellem udenrigs- og justitsministeriet om erstatningen til de danske rederier. Noget tyder på, at begge ministerier arbejdede intenst for et gennembrud, for både justitsministeren såvel som udenrigsministeren var til stede ved mødet. Af

Tabel 2. 1950-1954: 35-skibsgruppens forløb.

År	Rederiernes krav	Den amerikanske stats tilbud
1950	Erklærer 1946-kontrakterne ugyldige	Department of Justice: 1946-kontrakterne fortsat er gældende
1950	8 mill. dollars efter principper i den finske sag	4 mill. dollars efter 1946-kontrakterne
1952	14,7 mill. dollars ved forhandlinger i Kongressen	Forkastes
1954	Forkastes	Forhandlinger på regeringsniveau: 4,5 mill. dollars

mødereferatet springer en passage i øjnene. Således spurgte justitsminister Brownell retorisk udenrigsminister Dulles

...what position the Department of State would expect the Department of Justice to take on legislation for a compromise settlement of the Danish claims. The Secretary of State said that the Department of Justice would no doubt wish to state the legal position and indicate that the political considerations on which a compromise was being proposed were outside its jurisdiction. The Attorney General indicated that there would be no difficulties about this.⁹⁹

Strategien indebar, at State Department måtte acceptere, at Department of Justice fik sagen afgjort ved Court of Claims, mens Department of Justice forholdt sig neutralt til State Departments forslag om tillægserstatning, som derved skulle gå igennem sagsbehandlingen i Kongressen.

Det kan undre, at State Department og Department of Justice, som gennem mange år havde været uenige i denne sag, pludselig kunne blive enige om en strategi til at afslutte sagen. For State Department må det have været af væsentlig betydning, at deres svage position i forhandlingerne i the Executive Branch kun efterlod den ene mulighed for at leve op til løfterne afgivet under krigen. Endvidere var man under et stigende pres fra den danske regering for at finde en acceptabel løsning.

Den afgørende grund til Department of Justices accept af kompromiset var, at 35-skibssagen blev afsluttet ud fra juridiske principper i Court of Claims. Ud fra tidligere kilder står det klart, at Departement of Justice var sikker på, at man ville vinde sagen i Court of Claims, hvorved man sikrede sig, at 35-skibsgruppens erstatningssag ikke genåbnede tid-

ligere sager. Endvidere spillede rivaliseringen mellem departementerne i den amerikanske administration også en væsentlig rolle. Vicejustitsminister Burger fremhævede således, at Department of Justice kunne fortælle de amerikanske skatteydere, at State Department alene var ansvarlig for, at USA skulle betale ekstra erstatning til danske rederier.¹⁰⁰

Alt tyder på, at kompromiset mellem Department of Justice og State Department blev hemmeligholdt for rederierne, det danske Udenrigsministerium og den ellers så velunderrettede Kaufmann i perioden umiddelbart efter indgåelsen. Således er kompromiset hverken nævnt i de danske arkiver eller i State Departments arkiv. Det interessante spørgsmål er selvfølgelig, hvorfor State Department ikke underrettede Kaufmann om en så betydningsfuld udvikling i sagen? Begrundelsen herfor kunne være, at State Department havde brudt den i 1950 indgåede forhandlingsstrategi. Hvis man ventede, til Department of Justice officielt trak sig ud af forhandlingerne i the Executive Branch med den begrundelse, at man ønskede sagen afgjort i Court of Claims, ville det ikke fremstå som om, State Department havde andel i denne disposition.

I januar 1955 underrettede Dulles Kaufmann om, at Department of Justice modsatte sig flere udsættelser i Court of Claims med den begrundelse, at flere udsættelser forværede Department of Justices mulighed for at forsvare sagen. Endvidere fremhævede Dulles, at State Departments analyse af en kommende retssag viste, at 35-skibsgruppen stod væsentligt dårligere, end man tidligere havde troet.¹⁰¹

Uvidende om konsekvenserne af kompromiset må Department of Justices krav om en juridisk afgørelse ved Court of Claims have været et hårdt slag for 35-skibsgruppen. Godt nok sikrede retssagen en minimumsudbetaling af resterstatningen fra 1946-kontrakterne, men sammenholdt med den finske erstatningssag ville erstatningen på ingen måde være udtryk for 'just compensation'. Endvidere ville det amerikanske skatteministerium, uanset om 35-skibsgruppen vandt eller tabte retssagen, kræve skat af renteindtægterne, som efterhånden udgjorde en betydelig del af erstatningen. I 35-skibsgruppen herskede der også en udbredt frygt for, at retssagen ville blive bekostelig på grund af sagens længe og kompleksitet.¹⁰²

Kaufmann var rasende over udviklingen. Med en stærkt skærpet retorik og en høj mødeaktivitet intensiverede Kaufmann presset på State Department i håb om at løfte forhandlingerne fra the Executive Branch op på regeringsniveau. På et møde med State Department understregede Kaufmann

at der var en voksende stærk følelse i Danmark, at nærværende sag aldrig ville have trukket så længe ud, hvis det havde drejet sig om et land, der var større end Danmark eller havde mere 'nuisance value' end vi, og at jeg ikke kunne andet end at se fremtiden i møde med stor bekymring, medmindre at vi med det allerførste fik en løsning på sagen.¹⁰³

For Kaufmann handlede sagen ikke længere kun om, at USA skulle leve op til sine forpligtelser over for rederierne, men også om sagens potentielle konsekvenser for det udenrigspolitiske forhold mellem de to lande.

State Department reagerede ikke på Kaufmanns skærpede retorik. Embedsmændene nøjedes blot med at fremhæve, at the Executive Branch var meget optaget af sagen, men at man blev nødt til at afvente afgørelsen i Court of Claims.¹⁰⁴ Internt i administrationen udviste State Department dog stor bekymring over Kaufmanns reaktion. Viceudenrigsminister Hoover jr. understregede således over for justitsminister Brownell, at USA stod over for en reel trussel om en indstævning fra NATO-allierede Danmark ved et internationalt tribunal, hvis den danske regering fandt erstatningen uretfærdig.¹⁰⁵ Ud over at Hoovers bekymring givetvis var reel, var truslen om, at to NATO-allierede kunne ende i en international voldgiftssag også en måde at intensivere presset på Department of Justice for en hurtig afgørelse i Court of Claims

Afgørelsen i Court of Claims

Om det var State Departments pres på Department of Justice, som medførte en hurtig sagsbehandling ved Court of Claims, skal være usagt, men allerede i april 1955 blev der afsagt dom i A. P. Møllers sag mod den amerikanske stat. Dommen var et nederlag for A. P. Møller, da den amerikanske stat fik medhold i, at 1946-kontrakterne ikke kunne erklæres ugyldige. Dommen var bindende for hele 35-skibsgruppen, som dermed juridisk set kun havde krav på den tilbageholdte resterstatning plus renter.¹⁰⁶ Rederierne i 35-skibsgruppen kunne have valgt at anke dommen til Supreme Court, men med dommens klare afgørelse valgte rederierne i stedet at indlede forligsforhandlinger med Department of Justice med et samlet erstatningskrav på 4,5 mill. dollars.

I august 1955 kunne en lettet Kaufmann berette hjem til rederierne og Udenrigsministeriet om, at en tilfredsstillende løsning fortsat var mulig. På et møde med Dulles havde Kaufmann fået underretning om, at Executive Branch ville indlede forhandlinger om en tillægserstatning til rederierne, så snart forligsforhandlingerne ved Court of Claims var af-

sluttet.¹⁰⁷ Hermed havde altså Dulles gjort Kaufmann bekendt med konsekvenserne af kompromiset mellem State Department og Department of Justice. Timing har ganske givet været afgørende for, at State Department i august valgte at underrette Kaufmann om konsekvenserne af kompromiset. I juli trak Department of Justice deres opbakning til en politisk løsning tilbage med den begrundelse, at man med dommen i Court of Claims havde udtømt erstatningssagens juridiske aspekter.¹⁰⁸ Efter mere end 10 års krævende kamp for erstatning så det endelig ud til, at erstatningssagen kunne få en tilfredsstillende afslutning for alle sagens parter. Derfor anbefalede Kaufmann, at 35-skibsgruppen gjorde alt for at forlige retssagen hurtigt.

Forliget

Efter State Departments garanti i august valgte 35-skibsgruppen at slække på sine forligskrav for at følge Kaufmanns anbefaling om at forlige sagen hurtigst muligt. Alligevel var forliget ikke underskrevet før i begyndelsen af februar 1956.

De månedlange forhandlinger mellem 35-skibsgruppen og Department of Justice skyldtes uenighed mellem rederierne og Department of Justice om beskatningen af renteindtægterne. Man forligede skatte-spørgsmålet ved, at de danske redere blev beskattet af 60% af renteindtægterne. Dermed blev afslutningen på indstævningen i Court of Claims, at rederne i 35-skibsgruppen modtog en nettoerstatning på 3,46 mill. dollars. Hermed nåede den samlede erstatning for 35-skibsgruppen op på ca. 31 mill. dollars.¹⁰⁹

Med forliget i Court of Claims var Department of Justices rolle i sagen udtømt. Det var en sejr for Department of Justice, at erstatningssagen fik en juridisk afslutning, hvor man fik stadfæstet, at 35-skibsgruppen kun havde resterstatningen til gode fra 1946-kontrakterne. Erstatningssagen havde altså vist, at Department of Justice i såvel Truman- som Eisenhower-administrationen havde indflydelse på udenrigspolitiske relationer i en ikke uvæsentlig grad.

For 35-skibsgruppen medførte forliget, at man ikke længere havde le-gale rettigheder ved de amerikanske domstole, og at man nu kun afventede den politisk funderede tillægserstatning. Mærsk McKinney Møller gav i et brev til Kaufmann udtryk for, at det var en stor lettelse for 35-skibsgruppen, at retssagen var afsluttet, da man derved fik lukket endnu et aspekt af den ressourcekrævende erstatningssag.¹¹⁰

Forhandlingerne om tillægserstatning

Kort tid efter forliget i Court of Claims var underskrevet, indledte Kaufmann forhandlingerne om tillægserstatningen. De danske rederier ønskede erstatning efter samme princip, som de amerikanske rederier havde krævet, og Kaufmann fremsatte derfor med opbakning fra State Department et krav om en tillægserstatning på 11 mill. dollars.¹¹¹ Erstatningskravet på 11 mill. dollars ville bringe den samlede erstatning op på ca. 46 mill. dollars – altså ikke langt fra de 50 mill. dollars, som Kaufmann i 1945 forlangte på rederierne vegne.

Efter måneders resultatløse forhandlinger i the Executive Branch måtte State Department igen gå på kompromis for at kunne imødekomme Kaufmanns krav om en snarlig afslutning på sagen. Således fik Bureau of the Budget gennemtruffet, at rederierne skulle betale skat af renteindtægterne på tillægserstatningen. Bureau of the Budgets krav stillede Kaufmann i et svært dilemma. På den ene side fandt Kaufmann kravet uretfærdigt, fordi de rederier i 35-skibsgruppen, som aldrig havde haft kontorer på amerikansk grund, nu blev underlagt amerikansk indkomstskat. Endvidere underminerede beskatningskravet Kaufmanns kerneargument om, at erstatningen ved aftale mellem to lande var undtaget for skat. Kaufmann ønskede imidlertid på den anden side at afslutte sagen, og han gik til State Department for at anmode om en hurtig afslutning. Konkret skulle det lade sig gøre således *...rather than have a further delay on this [tax] account, he [Kaufmann] would prefer us to make a deduction for the taxes, without telling him officially we were doing so.*¹¹²

Aftalen mellem State Department og Kaufmann blev gjort teknisk mulig ved, at the Executive Branch dækkede over fradraget ved at lave en nettoudbetaling af erstatningen. Beslutningen må dog på ingen måde have været nem for Kaufmann. Han måtte gå på kompromis med sine egne moralske forpligtelser over for rederierne ved at medvirke til, at erstatningen blev mindre for at modvirke, at sagen endnu engang gik i hårdknude. Endvidere tyder det på, at Kaufmann førte 'udenrigspolitik på egen hånd', idet han accepterede og hemmeligholdte skattefradraget for regeringen og rederierne. Således viser en gennemgang af rederierne og Udenrigsministeriet arkiver, at Kaufmann ikke rapporterede om sin afgørelse til Danmark.

Trods Kaufmanns imødekommenhed gik udviklingen i sagen endnu en gang imod rederierne. Heller ikke i 1956 blev der opnået enighed i the Executive Branch om en tillægserstatning inden Kongressen hjem-

sendelse.¹¹³ Dermed kunne rederierne tidligst få erstatning, når Kongressen i det nye år blev samlet igen.

Enighed om et forslag

Trods et enormt arbejdspress i the Executive Branch som følge af Suez-krisen og opstanden i Ungarn lykkedes det at blive enige om indholdet i et lovforslag, som hele administrationen bakkede op om.¹¹⁴ I henhold til lovforslaget skulle USA yde en nettotillægserstatning på 5,3 mill. dollars, som både indbefattede erstatning til 35-skibsgruppen (4,810 mill. dollars) samt refusion af bebyrdelsesfradraget på 300.000 dollars plus renter (485.500 dollars) til 5-skibsgruppen. Fælles for begge rederigrupper var, at rentetilskrivningen ophørte pr. 31. december 1956. En accept af tilbuddet indebar, at den danske regering anerkendte, at erstatningen var udtryk for en fuldstændig tilfredsstillende erstatning og afslutningen på alle amerikanske forpligtelser i forbindelse med beslaglæggelsen af skibene i 1941.¹¹⁵

Forslaget tydeliggjorde endnu engang State Departments svage position i the Executive Branch i denne sag. Selvom Kaufmann havde fundet erstatningskravet i 'lighedsprincippet', havde State Department været tvunget til at give så store indrømmelser, at erstatningstilbuddet udgjorde mindre end halvdelen af erstatningskravet. Over for Kaufmann udtrykte State Department også frustration over det lave erstatningstilbud, men fremhævede samtidig, at den hårde kamp om at nå til enighed i the Executive Branch bevirkede, at man allernødigt ville bede om at få bare ét ord ændret.¹¹⁶

I en strengt fortrolig redegørelse til Udenrigsministeriet underrettede Kaufmann om grundene til, at erstatningstilbuddet på 5,3 mill. dollars udgjorde mindre end halvdelen af det fremsatte erstatningskrav på 11 mill. dollars. Hertil fremhævede han to væsentlige årsager. For det første var erstatningsbeløbet udregnet efter de principper, som de amerikanske rederier havde fået erstatning efter i 1946, og ikke efter de principper, de havde krævet erstatning efter. For det andet berettede Kaufmann med stærk foragt, at the Executive Branch havde fundet det nødvendigt at beskatte renteindtægterne med 30%, og for at dække over dette lod det erstatningen blive udbetalt netto.¹¹⁷ Med aftalen med State Department in mente kunne Kaufmann dog omkostningsfrit tage afstand fra skattefradraget, da han havde fået sikkerhed for, at det ikke ville slippe ud, at skattefradraget faktisk var sket med hans accept.

På trods af det skuffende tilbud anbefalede Kaufmann alligevel rede-

rierne og regeringen at acceptere det. For at gøre tilbuddet mere spise- ligt fremhævede Kaufmann både økonomiske og politiske fordele ved at acceptere det. Økonomisk set var tilbuddet acceptabelt, fordi 5-skibs- gruppen samlet set ville modtage den erstatningssum, som man havde accepteret i 1952. Kaufmann fremhævede, at tilbuddet var acceptabelt for 35-skibsgruppen. Hvor man i 1948 var blevet tilbudt 2,66 mill. dol- lars af GAO for at forlige sagen, havde man nu allerede modtaget 3,3 mill. dollars fra forliget i Court of Claims og stod endvidere til at mod- tage tillægerstatning på 4,8 mill. dollars. Endvidere blev der henvist til Marshallhjælpen og dansk anseelse i USA, da Kaufmann understregede

at Danmark i efterkrigstiden har modtaget finansiel støtte fra De Forenede Stater af en helt anden størrelsesorden end vort restkrav i erstatningssa- gen... det var vigtigt at påse, at der ikke bliver gjort afbræk i den goodwill Danmark nyder hos den amerikanske regering...¹¹⁸

Til trods for den lave erstatning var rederierne tilfredse med tilbuddet. På et møde i Rederiforeningen herskede der først og fremmest lettelse over, at sagen endelig kunne afsluttes, og at man slap for yderligere sag- førerudgifter. Under denne officielle udmelding gemmer den reelle sandhed sig. For begge redergrupperne var erstatningen faktisk ganske acceptabel. 5-skibsgruppen fik refunderet bebyrdelsesfradraget, mens 35-skibsgruppens tillægserstatning bragte den samlet erstatning op på næsten 36 mill. dollars, hvilket var et pænt stykke over erstatningen i 1946-kontrakterne. Resultatet af mødet var, at rederierne accepterede tilbuddet under betingelse af, at erstatningen blev udbetalt inden 30. juni 1957. Herefter ville man forbeholde sig retten til at genoverveje til- buddet. Grunden til, at en deadline blev opstillet, var en kombination af, at rederierne ikke modtog renter efter 31. december 1956, og at de i er- statningssagen var blevet udsat for så mange skuffelser, at de ikke ville risikere at binde sig selv på hænder og fødder.¹¹⁹

Ikke i mål endnu

Den hurtige danske accept af lovforslaget medførte, at behandlingen blev sat i gang i foråret 1957. Hermed skulle der være god tid til at få vedtaget forslaget inden den opstillede deadline. Det viste sig dog hur- tigt, at sagen igen stødte på problemer. På grund af et enormt lovgiv- ningsefterslæb i Kongressen og som følge af Suezkrisen gik det så trægt, at behandlingen af lovforslag *Ex Gratia Payments to Denmark*

for *Vessels Requisitioned in World War II* i House Committee on Foreign Affairs først blev indledt i maj 1957.¹²⁰ For at sikre en hurtig behandling i komiteen kom viceudenrigsminister Christian Herter personligt med et indlæg under høringeren. Herter understregede

Cooperation in defense matters dates back to the troubled days in 1941, when the Danish Minister [Kaufmann] not only concurred in the unprecedented act of the United States in requisitioning the ships of a foreign nation in a situation short of war but also had the courage to agree to the United States assuming the defense of Greenland... The understanding regarding the defense of Greenland became one of the pillars of cooperation between United States and Denmark in NATO... The United States attaches great importance to the maintenance of close and friendly relations with Denmark and we desire to remove the irritant to those relations which the dispute regarding these ships has brought about.¹²¹

Til trods for Herters opfordringer og intentioner trak behandlingen i House Committee on Foreign Affairs så længe ud, at den overskred rederierens opstillede deadline. Hovedårsagen til langsommeligheden var fortsat en enorm arbejdsbyrde fra mere presserende sager, men samtidig var der også en udpræget utilfredshed med lovforslagets formulering. Hovedparten af komitedemedlemmerne var overbeviste om rigtigheden i, at USA var forpligtet til at betale tillægserstatning til Danmark, men mange kunne ikke forstå, hvorfor USA skulle betale *ex gratia*-erstatning til den danske regering, for det betød, som et af medlemmerne udtrykte det, at *we are going to give the Government of Denmark 5 mill. dollars*.¹²²

Da rederierens frist for udbetaling af erstatning 30. juni 1957 udløb, opstod en prekær situation, hvor rederierne havde mulighed for at trække sig fra aftalen. Kaufmann kæmpede imidlertid hårdt og succesrigt for rederierens fortsatte opbakning til lovforslaget. Således lykkedes det at overbevise rederierne om, at et krav om ekstra renter frem til 30. juni 1957 ville skabe usikkerhed om opbakningen til lovforslaget. I stedet satte Kaufmann sin lid til, at lovforslaget blev behandlet inden Kongressens hjemsendelse.¹²³

For at intensivere presset på USA opfordrede Kaufmann endnu engang H. C. Hansen til at rette henvendelse til Dulles, hvor *den danske regerings holdning kom klart til udtryk*. H. C. Hansen fulgte Kaufmanns opfordring og fremhævede allerede i begyndelsen af skrivelsen, at forsinkelserne havde forårsaget *sincere disappointment in Denmark* og fandt det desuden nødvendigt *to remind you of the fundamental impor-*

*tance the Danish Government attaches to an early and cable solution well before the adjournment of the present session of your Congress.*¹²⁴

Brevet var diplomatisk i sit sprog, men forfattet i en hårdere tone end de tidligere skrivelser. Det må have stået klart for Dulles, at den danske regering ikke længere fandt sig i at blive trukket rundt i manegen – den ville se resultater. Også den amerikanske ambassade i København bekymrede sig om sagens manglende afslutning. Således indsendte både den afgangende ambassadør Coe og den nyudnævnte ambassadør Val Peterson med mindre end en måneds mellemrum opfordring til at afslutte sagen, før den fik indflydelse på andre udenrigspolitiske emner.¹²⁵

Det intensiverede pres fra det danske diplomati og opfordringerne fra ambassadørerne i København har formentlig spillet en væsentlig rolle for, at Herter tog kontakt til Thomas S. Gordon, formand for House Committee on Foreign Affairs, og Sam Rayburn, formand i Repræsentanternes Hus, for at appellere til en færdigbehandling af forslaget inden Kongressens hjemsendelse.¹²⁶ Appellen var virkningsløs. Til trods for at komitéen 1. august 1957 anbefalede Repræsentanternes Hus at vedtage lovforslaget, ville komiteemedlemmerne ikke sende det til afstemning. Medlemmerne vurderede nemlig, at det var stærkt tvivlsomt, om lovforslaget kunne opnå de påkrævede 2/3 af stemmerne i Repræsentanternes Hus.¹²⁷ Medlemmerne var bekymret for, at Kongressens generelle modvilje mod Eisenhoweradministrationen ville medføre, at administrationsfremsat lovforslag ville få meget svært ved at blive vedtaget. Samtidig vurderede de, at *ex gratia*-formuleringen forværrede dets chancer yderligere. Derfor måtte rederierne vente til, stemningen var vendt.¹²⁸

Udsigterne til endnu en udsættelse af sagen fik Kaufmann til at opfordre H. C. Hansen til at rette henvendelse til Eisenhower for at få præsidenten til at intervenere i sagen. I Kaufmanns udkast til H. C. Hansens brev skrev han bl.a.

In our view the case has developed into a test-case for international behaviour, and delay now, no matter how we regret it, may have repercussions stronger and more unfavourable than perhaps realized. Such a delay, I fear, create difficulties for due pending matters where, as you know, it has been and is our aim to cooperate with the United States to the fullest context.¹²⁹

Kaufmanns opfordring må ses som en klar trussel om, at erstatningssagen ville få udenrigspolitiske konsekvenser for amerikanske interesser på Grønland. Men H. C. Hansen efterkom ikke Kaufmanns ønske. Store dele af brevet var identisk med Kaufmanns udkast, men det ovenfor

citerede tekstuddrag var udeladt. I brevet nøjedes H. C. Hansen blot endnu engang med at fremhæve den store forundring og skuffelse over, at erstatningen endnu ikke var udbetalt.¹³⁰ Brevet var endnu et bevis på, at regeringen ønskede sagen afsluttet ad diplomatisk vej, og at regeringen og Kaufmann havde divergerende opfattelser af, hvilke midler der skulle til for at afslutte sagen.

State Departments arkiv afslører imidlertid, at Kaufmann ikke delte sin regerings forsigtige fremfærd. Således understregede han over for State Department, at opstillingen af nye radarer på Grønland indirekte var betinget af en afslutning på erstatningssagen, idet Kaufmann havde fremhævet

that the Foreign Affairs Committee [Udenrigspolitisk Nævn] of the Danish Storting cannot be expected to take favourable action on pending matters relating to U.S. defense interests in Greenland if the U.S. House of Representatives does not act favourable on S. 2448 [lovforslaget] at an early date.¹³¹

Kaufmann stoppede imidlertid ikke ved kun at spille Grønlandskortet. Under et personligt møde med Herter fremhævede han, at erstatningssagen også skabte problemer for den nyvalgte trekantsregering

The Government of Denmark was new and included a party which had not been in favour of NATO. The Foreign Minister felt that he could not go to the Danish Parliament about the DEW-line sites in Greenland unless the shipping case had been settled.¹³²

Kaufmanns udsagn var ikke i overensstemmelse med sandheden. H. C. Hansens brev viste, at regeringen ikke kædede erstatningssagen og opstillingen af radarerne sammen, og endvidere viser Udenrigsministeriets arkiv, at regeringen bevidst havde holdt erstatningssagen ude af både Folketinget og Udenrigspolitisk Nævn.

I State Department begyndte man at undersøge alternative muligheder for at få sagen afsluttet. Den eneste mulige alternative løsning for State Department var at presse på for at få udbetalt erstatningen gennem *President's Special Fund* under *sec. 401 i Mutual Security Act*, der bemyndigede præsidenten til at afslutte sager, som var i strid med amerikanske interesser.¹³³ Dulles anbefalede derfor Eisenhower, at erstatningssagen måtte afsluttes nu, da den gik imod de amerikanske interesser omkring radarerne, men Eisenhower godkendte ikke ideen.¹³⁴ Enten

skyldtes Eisenhowers afslag, at præsidenten ikke anså erstatningssagen som nogen større belastning for de udenrigspolitiske relationer med Danmark, eller også anså han ikke forholdet til Danmark som værende af så tilstrækkelig stor vigtighed i en periode med større konflikter, at han ville bruge sine egne økonomiske fonde til at løse problemerne i erstatningssagen. Hermed var alle muligheder for at få sagen afsluttet i indeværende kongresår udtømt, og State Department underrettede derfor Kaufmann om, at man ville arbejde hårdt for, at lovforslaget ville blive vedtaget tidligt i det nye år, når Kongressen igen blev samlet.¹³⁵ På trods af at rederierne nu havde mulighed for at takke nej til erstatningstilbuddet, valgte de på Kaufmanns opfordring fortsat at acceptere tilbuddets vilkår. Udsigten til at skulle afvente nye forhandlinger mellem State Department og Department of Justice, hvor rederierne ikke var garanteret et tilsvarende resultat, var den afgørende grund til deres accept. Hermed var det kun tilbage at afvente Kongressens samling i januar 1958.¹³⁶

Herter diskuterede tidligt i januar 1958 mulighederne for afslutning på erstatningssagen med kongresmedlem Hays, der sammen med kongresmedlem Vory havde overtaget ansvaret for fremlæggelsen af lovforslaget i Repræsentanternes Hus. Én sten var blevet fjernet, idet lovforslaget havde fået den mere spiselige titel *Payment to Denmark for Vessels Requisitioned in World War II*. Hermed blev der ikke lagt op til, at USA skulle give Danmark 5 mill. dollars. Herter og Hays blev enige om at sende lovforslaget til behandling i Rules Committee, hvor en briefing fra Department of Defense om de amerikanske interesser i Grønland skulle medvirke til, at lovforslaget hurtigere blev sendt til afstemning i Repræsentanternes Hus.¹³⁷

Det kan undre, hvorfor lovforslaget blev sendt i udvalg igen, og hvorfor Grønlands militære betydning skulle linkes til erstatningssagen nu og ikke var blevet det tidligere. Et sandsynligt motiv herfor kunne være, at Herter og Hays ønskede at udnytte den goodwill, som det såkaldte H. C. Hansen-brev havde skabt. Af et brev fra H. C. Hansen til ambassadør Val Peterson sendt i november 1957 fremgik det, at den danske regering stiltiende gav sin accept til, at USA opbevarede atomvåben på Grønland trods det danske atomvåbenforbehold, forudsat at den danske regering blev holdt uvidende herom.¹³⁸ Department of Defenses briefing i Rules Committee ændrede ikke afgørende ved mulighederne for at få forslaget hurtigt vedtaget. Rules Committee anbefalede nok, at Repræsentanternes Hus skulle hastebehandle lovforslaget, men anbefalingen skete med det spinklest mulige flertal – fem mod fire. Hermed fik sagen ikke det tiltænkte momentum.¹³⁹

Den videre behandling af lovforslaget i Repræsentanternes Hus blev bremsset, da fremsætterne af lovforslaget, Hays og Vory, mente, at tidspunktet for fremlæggelsen var taktisk uklogt. Begge var nemlig så op-hængte af en vigtig sag om amerikansk ulandshjælp, at de ikke kunne imødegå eventuelle indvendinger i den komplicerede skibssag. Noget kunne tyde på, at Hays og Vory forventede flere indvendinger efter den snævre afgørelse i Rules Committee, idet de begge anmodede om mere tid til at forberede lovforslaget.¹⁴⁰

Præsidentens intervention og sagens afslutning

Der skulle et statsministerbesøg i Washington til for at give lovforslaget det endelig skub mod vedtagelse. H. C. Hansen og Eisenhower diskuterede erstatningssagen i maj 1958 under H. C. Hansen officielle besøg. Her garanterede Eisenhower, at han ville intervenere i sagen ved at tage den op med »passende« kongresmedlemmer, som skulle sørge for, at sagen blev afgjort inden for kort tid.¹⁴¹

Arkiverne afslører ikke, hvorfor Eisenhower 'pludselig' intervenerede i sagen, men et faktum er, at H. C. Hansens tilstedeværelse gjorde det svært for Eisenhower at negligere erstatningssagen, som kun manglede Repræsentanternes Hus' godkendelse af det forslag, som Eisenhowers egen administration fremsatte. Herudover har det helt sikkert også gavn timer sagen, at det dansk-amerikanske forhold var inde i en positiv periode, bedst illustreret ved, at den danske regering i foråret 1958 havde givet grønt lys for opstillingen af nye radarer på Grønland, og måske endnu mere væsentligt, at H. C. Hansen-brevet uofficielt gav USA ret til at opbevare atomvåben på Grønland. Endvidere bliver Eisenhower i forskningen ofte fremstillet som en princippernes mand. Derfor har det sikkert ikke været uvæsentligt for ham, at USA indfrie sine løfter fra 2. Verdenskrig ved at udbetale erstatning, som alle sagens parter fandt tilfredsstillende.¹⁴² Herved kunne Eisenhower fjerne en ressourcekrævende sag, som havde været til stor irritation i de diplomatiske relationer mellem de to lande.

Den 28. maj 1958, altså bare 14 dage efter H. C. Hansens besøg hos Eisenhower, vedtog Repræsentanternes Hus lovforslaget *Payment to Denmark for Vessels Requisitioned in World War II* med så stor majoritet, at der ikke blev stillet krav om navneopråb.¹⁴³ Eisenhower underskrev 6. juni 1958 loven, og Kaufmann kunne derefter underrette rederierne om, at erstatningssagen formelt set var afsluttet. Den juridisk og teknisk komplicerede sag mellem ni rederier og den danske regering på

den ene side og den amerikanske stat på den anden side fandt mere end 17 år efter beslaglæggelsen sin endelige afslutning, da rederierne 28. august 1958, kun to dage før Kaufmanns pensionering, fik udbetalt den sidste resterstatning på 5.296.302 dollars ud af den samlede erstatning på 40,7 mill. dollars.¹⁴⁴ På trods af at erstatningen ikke var i nærheden af 50 mill. dollars, var det en lettelse for Kaufmann, at den sag, som han selv havde været med til at skabe, og som var vokset til en diplomatisk belastning i forholdet mellem USA og Danmark, nåede at blive afgjort få dage inden, han skulle pensioneres.

Også rederierne udtrykte stor tilfredshed med den samlede erstatning på 40,7 mill. dollars.¹⁴⁵ Erstatningssagen havde været lang, ressourcekrævende og budt på gentagne skuffelser, men hvis sagens kardinalpunkter genopfriskes, forstår man godt rederiernes tilfredshed. For det første skal man huske på, at 35-skibsgruppen med accepten af 1946-kontrakterne faktisk fik nogle gunstige tilbagekøbsvilkår for de flydende skibe. For det andet ydede Eisenhoweradministrationen en tillægserstatning, som sikrede, at 35-skibsgruppen fik erstatning efter lighedsprincipper med de amerikanske redere, på trods af at man tidligere havde accepteret principperne i 1946-kontrakterne. Skønt 5-skibsgruppen først fik udbetalt størstedelen af deres erstatning i 1953, hvad der havde besværliggjort genopbygningen af deres flåder, var også denne gruppe tilfredse med den samlede erstatning.

Rederierne udtrykte også stor beundring for Kaufmanns årelange og målbevidste arbejdsindsats og lettelse over, at han fik lov til at afslutte sagen inden sin pensionering. Selv de stærke uenigheder, som tidligere herskede mellem A. P. Møller og Kaufmann, syntes glemte. Således udtalte A. P. Møller efter sagens afslutning en cadeau til Kaufmanns store arbejdsindsats...*i denne sag havde [Ambassadøren] udvist en af de egenskaber, den korresponderende reder sætter højest, nemlig ihærdighed.*¹⁴⁶

Som et kuriosum kan det nævnes, at rederierne i anerkendelse af Kaufmanns store arbejde med erstatningssagen forærede ham en gave til en værdi af 25.000 kr., hvilket var et ganske betragteligt beløb i 1958.¹⁴⁷

Afrunding

Kaufmann havde ved afslutningen af 2. Verdenskrig store forventninger til, at USA snarligt og på generøs vis ville imødekomme rederiernes fremsatte krav om 'just compensation' på 50 mill. dollars. Forventnin-

Tabel 3. Oversigt over erstatningsudbetaling.

År	Udbetalt erstatning 35-skibsgruppe (mill. dollars)	Udbetalt erstatning 5-skibsgruppe (mill. dollars)
1947	28	
1953		4,1
1956	3,301	
1958	4,815	0,485

gerne var knyttet til den tro, Kaufmann nærede til, at State Department kunne sikre en gunstig erstatning, men tiltroen viste sig at være for stor. Erstatningssagens forløb viste nemlig, at State Department igennem erstatningssagens 17-årige historie ikke besad den fornødne magt til at påvirke ressortmyndighederne War Shipping Administration, Maritime Commission og Department of Justice til at yde erstatning i en sådan størrelsesorden.

At erstatningssagen alligevel på trods af sit maratonagtige forløb ikke fik større økonomiske konsekvenser for rederierne og politiske konsekvenser for forholdet mellem Danmark og USA, skyldes hovedsageligt, at størstedelen af rederierne tidligt modtog hovedparten af erstatningen og derved hurtigt kunne genopbygge deres flåder. En mindre, men dog ikke uvæsentlig resterstatning manglede at blive udbetalt. Forhandlingerne om resterstatningen viste sig imidlertid at blive en lang og sej kamp, som medførte, at sagen måtte behandles på højeste politiske niveau i både Danmark og USA. At sagen endte her, skyldes især intern splid i den amerikanske administration, som medførte en lang og for rederierne og det danske diplomati stærkt utilfredsstillende sagsbehandling. Hverken den danske eller amerikanske regering havde dog nogen interesse i, at et mindre økonomisk udestående skulle få udenrigspolitiske konsekvenser for forholdet mellem de to lande. Derfor blev der gennem hele perioden arbejdet hårdt for at få sagen afsluttet gennem diplomatiske kanaler. Det lykkedes først efter Eisenhower i 1958 personligt lovede H. C. Hansen, at han ville intervenere i sagen.

Litteratur

- Baker & Friedelbaum: *Government in the United States*, Boston, 1966.
- Donovan, R.: *Tumultuous Years – the Presidency of Harry S. Truman, 1949-53*, New York, 1982.
- DUPI: *Grønland under den kolde krig*, 1997.
- Hornby, O.: *Ved rettidig omhu*, 1988.
- Kaarsted, T.: *De danske ministerier 1953-72*, 1992.
- Lange, O.: *Logbog for Lauritzen 1884-1995*, 1995.
- Langer & Gleason: *The Undeclared War 1940-41*, Gloucester, 1968.
- Lidegaard, B.: *I kongens navn – Henrik Kaufmann i dansk diplomati 1919-58*, 1999.
- Lidegaard, B.: *Dansk Udenrigspolitisk Historie bd. 4*, 2003.
- Løkkegaard, F.: *Det danske gesandtskab i Washington 1940-42 – Henrik Kaufmann som uafhængig Gesandt i USA 1940-42 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i USA*, 1968.
- Løkkegaard, F.: »USA's rekvision af danske skibe i 1941«, *Hilsen til Hæstrup d. 9. august 1969*, 1969, s. 110-31.
- Melanson & Mayers (ed.): *Reevaluating Eisenhower*, Chigago, 1987.
- Olesen og Hoffmeyer: *Dansk pengehistorie 1914-60, bd. II*, 1968.
- Oleszek, W.: *Congressional Procedures and the Policy Process*, Washington D.C., 2001.
- Pach Jr. & Richardson: *The Presidency of Dwight D. Eisenhower*, Kansas, 1991.
- Skivild, M.: »Danmark og udvidelserne af Cocom og USA's embargolister 1950-53«, *Historie*, 2000, 2.
- Snyder & Furniss: *American Foreign Policy: Formulation, Principles, and Programs*, New York, 1956.
- Tortzen, Chr.: *Søfolk og skibe 1939-1945 – Ind i krigen, bd. 1*, 1980.
- Tortzen, Chr.: *Søfolk og skibe 1939-1945 – Overgangstid, bd. 2*, 1982.
- Tortzen, Chr.: *Søfolk og skibe 1939-1945 – De første år, bd. 3*, 1983.
- Tortzen, Chr.: *Søfolk og skibe 1939-1945 – De sidste år, Bd. 4*, 1985.
- Tortzen, Chr.: *Krigssejlerne*, 1995.
- Villaume, P.: *Allieret med forbehold*, 1995.
- Foreign Relations to the United States, 1945, vol. IV
- Hearing before the committee of foreign relations. S. 2237. Compensation for Danish Vessels. 14. juli 1953
- House Committee on Foreign Affairs report no. 928
- The Ship Requisition Act, Public Law 101, June 6, 1941 er gengivet på <http://www.usmm.org/requisition.html> (3.2.2006)
- Udenrigsministeriet, *Danmarks Traktater*, div. årgange
- Lovtidende for Kongeriget Danmark 1961*
- U. S. Supreme Court, United States vs. Cors. 377, U. S. 325 (1949) er gengivet på <http://www.justia.us/us/337/325/case.html> (downloaded 18. januar 2006)

Artikler og beretninger

- »Amerikansk erstatning for fem forliste skibe – Tre danske rederier anlægger sag«, *Børsen*, 13. juli 1947
- Merchant Marine I: »The Post War Fleet« og Merchant Marine II: »The World View«, (artikler fra *Hafnia* pk. 8 af Clair Wilcox).
- Dansk Dampskibsrederiforening, *Skibsfartsberetningen for årene 1939-45 bd. I* (udgivet i 1947), *1939-45 bd. II* (udg. 1950), *1946-47* (udg. 1948), *1948* (udg. 1949), *1949* (udg. 1950).

Utrykte kilder

- Erhvervsarkivet
Dampskibsselskabet Hafnia A/S (Hafnia)
1943-58 Korrespondance vedr. rederidriften af diverse skibe. pk. 6-13.
- J. Lauritzen A/S (JL)*
1940-58 Danske skibe i USA. Pakke 1-26.
- Rigsarkivet
Diplomatisk repræsentation, Washington D. C (Ges.ark)
1940-58 Gruppeordnede sager. 60.M. 8/18. Skibssagen. Pk. 41-48 og 50.
- Udenrigsministeriets arkiv (UM)*
1940-58 Udenrigsministeriet 1945-72: Jnr. 83.USA.66/4a. Danske skibe i USA. pk. 1-11.

Trykte kilder

- Court of Claims. D/S Svendborg vs. US government. No.50446. Court of Claims Danmarks Foreign Relations of the United States, 1941, vol. II,

National Archives i Washington

State Departments arkiv (SD)

- 1945-49 General Records of the Department of State. Decimal files. Record Group. 59.859. bx. 6501-2.
- 1950-54 General Records of the Department of State. Decimal Files. Record Group. 59.859. bx. 6503-4.
- 1954-59 General Records of the Department of State. Decimal Files. Record Group. 59.859. bx. 5303.
- 1955-59 General Records of the Department of

- State. Decimal Files. Record Group. 759.5-MSP/1-1455 til 759B.022/2-1559. Box 3471. (Merchant Shipping).
- 1953-58 General Records of the Department of State. Decimal Files. Record Group. 84. Records of the foreign Service Posts of the Department of State. Denmark, Embassy Copenhagen. Classified General Records. 1953-58. Boxes 1-21.
- 1940-48 General Records of the Department of State. Shipping policy files. Subject files 1940-48. Lot file 146.

Noter

1. Finn Løkkegaard, 1968, s. 557.
2. Maritime Commissions funktion var at administrere udviklingen i den amerikanske handelsflåde. I 1950 tog institutionen navneforandring til Maritime Administration, men dens funktion forblev den samme. Maritime Commission/Administration var underlagt Department of Commerce. Baker & Friedelbaum: *Government in the United States*. Boston. 1966. s. 325f, Løkkegaard, 1968, s. 257.
3. I denne fremstilling betegnes skibserstatningssagen fremover som erstatningssagen eller sagen. Just compensation er det juridiske udtryk, som i kilderne anvendes til at beskrive den erstatning, rederierne kunne forvente at få udbetalt.
4. Dampskibsselskabet Hafnia A/S (betegnes fremover Hafnia). Korrespondance vedr. rederiften af diverse skibe, pk. 13.
5. For de danske skibes anløb til amerikanske havne og perioden frem til sommeren 1940, se Løkkegaard, 1968. For perioden fra sommeren 1940 og frem til beslaglæggelsen af skibene i foråret 1941, se Løkkegaard, 1969, s. 110-31.
6. Formålet med denne artikel er ikke at indlede en forskningsdiskussion med Lidegaard men at foretage et dybere studie af erstatningssagen end den, som Lidegaard foretager. Lidegaard skriver således, at »der ikke her er grund til at gå ind på detaljerne i det juridiske og politiske tovtrækkeri«. Det er netop ambitionen i artiklen, da det juridiske og politiske tovtrækkeri netop har forklaringskraft i forhold til problemstillingen. Derfor bygger denne artikel også på flere og bredere arkivstudier end Lidegaards studie, som udelukkende bygger på studier af nogle amerikanske aktørers arkiver (State Departments arkiv, dokumenter fra viceudenrigsminister Adolf Berles privatarkiv og akter fra advokatfirmaet Covington & Burling). Lidegaard, 1999, s. 515.
7. Tortzen, 1980, s. 433ff og 543-97, Tortzen, 1982, s. 157, Tortzen, 1995, s. 69.
8. Tortzen, 1980, s. 657ff. Modsat de europæiske fragtmarkeder, som grundet krigen blev reguleret stramt af statslige institutioner, var det amerikanske fragtmarked i langt højere grad styret af frie markeds kræfter med stærkt stigende fragtrater til følge.
9. Codell Hull var Secretary of State 1933-1944.
10. Løkkegaard, 1968, s. 102ff.
11. Danish Shipping Committee betegnes fremover til Dancommittee.
12. Lidegaard, 1999, s. 174 og Løkkegaard, 1968, s. 110-127.
13. Appellen er gengivet i indledningen. Langer & Gleason, s. 424f.
14. Tidligere medførte USAs neutralitetslovgivning, at Storbritannien kun kunne købe militærudstyr, der blev betegnet som »forældet«. Materiellet skulle betales kontant under det såkaldte 'cash and carry'-princip. Langer & Gleason s. 213ff.
15. Løkkegaard, 1969, s. 114f.
16. D. 22. maj 1941. Kaufmann til Hull, *Foreign Relations of the United States, 1941, vol. II, Europe*, s. 78ff. Forkortes fremover FRUS.
17. Løkkegaard, 1968, s. 136, Løkkegaard, 1969, s. 114f. Lidegaards holdning på dette punkt er vag, idet han fremhæver, at Kaufmann var »indforstået med dette skridt«, Lidegaard, 1999, s. 177.
18. Grønlandsaftalen havde stor militærstrategisk betydning for USA, da baserne på Grønland var afgørende for lufttransporter til Europa.

19. Løkkegaard, 1968, s. 396ff og 474f og Lidegaard, 2003, s. 453ff.
20. Hele lovtæksten er gengivet på <http://www.usmm.org/requisition.html>.
21. Beslaglæggelse *til brug* medførte, at rederierne fortsat havde ejendomsretten over skibene. Ved krigens afslutning skulle alle flydende skibe leveres tilbage. Beslaglæggelse *til eje* medførte, at den amerikanske stat tvangsovertog ejendomsretten over skibene, bortchartre dem, hvilket muliggjorde sejlads i krigszonerne. Da skibstonnage er meget uelastisk, bl.a. fordi det tager lang tid at bygge nye skibe, var det vigtigt for rederierne at få alt tonnage hjem. Danmarks Rederiforening, *Skibsfarlsberetningen 1948*, s. 35. Løkkegaard, 1969, s. 120ff. Tortzen, 1983, s. 110.
22. Lidegaard, 1999, s. 178.
23. Lidegaard skriver, at der ikke foreligger nogen samtidige kilder, som præcist påviser, hvor imødekommende State Department var over for gesandtskabets kritik af Maritime Commission. På National Archives lykkedes det dog mig at finde samtidig dokumentation for graden af State Departments imødekommethed. Gennem senere dokumentation kan Lidegaard påpege, at der eksisterede en underhåndsaftale mellem Berle og Kaufmann, som forpligtede State Department til at arbejde for, at USA ville sikre »...that efforts would be made to see the compensation for the requisition should be paid on the basis of use rather than transfer for title...« Se s. 710, note 106 for Lidegaards dokumentation.
24. D. 10. september 1941. Memo. Requisition of Danish Ships. State Department RG.59. Lotfile 146. Subject files 1940-48. Shipping policy files.
25. D. 23. maj 1945. Kaufmanns Aide-memo til State Department. JL, pk. 13, og Løkkegaard, 1969, s. 122. Breckinridge Long var Assistant Secretary of State 1939-1944.
26. War Shipping Administration (betegnes fremover WSA) blev ophævet d. 1. september 1946, hvorefter Maritime Commission overtog forhandlingerne om de beslaglagte skibe.
27. Advisory Board for Just Compensation betegnes fremover Advisory Board.
28. 1. november 1945. Brev fra J. Lauritzen skibssadvokat til gesandtskabet. JL, pk. 10.
29. Tabet blev delvist opvejet af de massive amerikanske nybygningsprogrammer.
30. Tortzen, 1985, s. 572ff og s. 612f, Merchant Marine I: The post-war fleet, (Hafnia, pk. 8).
31. D. 17. maj 1945. Rederiforeningen til Kaufmann, Hafnia, pk. 8. Liniedriften var et aktiv for bl.a. A. P. Møller og J. Lauritzen. Ove Hornby, s. 207, og Ole Lange, s. 202f.
32. Lidegaard, 1999, s. 512. Kaufmanns motivation for at kræve en forhøjet erstatning var ifølge Lidegaard erfaringen fra en erstatningssag med Store Nordiske i Kina, hvor han forhandlede en højere erstatning, end han var blevet bedt om. Lidegaard, 1999, s. 95-103. Denne tolkning distancerer jeg mig fra.
33. D. 4. juni 1945. E. S Land til Clayton. SD.59.859. Bx. 6501.
34. D. 8. september 1945. Torm til resten af rederierne. Hafnia, pk. 8. D. 17. september 1945. Referat af møde i udenrigsministeriet. JL, pk. 13. D. 15. september 1945. A. P. Møller på møde i udenrigsministeriet. UM, pk. 3. Merchant Marine II: The World View. Hafnia, pk. 8.
35. D. 20. september 1945. Møde i Rederiforeningen. JL pk. 13. D. 24. september 1945. A. P. Møller til Buhl. UM pk. 3.
36. D. 6. juni 1945. UM til Danmarks Rederiforening. Hafnia, pk. 8
37. D. 15. september 1945. A. P. Møller på et møde i udenrigsministeriet. UM pk. 3.
38. For Mærsk McKinney Møllers og Tage Nielsens forskellige opfattelser, se bl.a. d. 27. april 1945. Negotiations with State Department regarding compensation for Danish Vessels. JL, pk. 16. A. P. Møller var det rederi, som havde flest flydende skibe i USA og med en ambition om at generhverve sin liniedrift, kan man antage, at hans incitament til at få de flydende skibe tilbage har været større end de andre rederiers.
39. D. 28. september 1945. Mødereferat fra Rederiforeningen. JL, pk. 13.
40. D. 12. oktober 1945. Kaufmann til Secretary of State Byrnes. UM. pk. 3.
41. D. 19. oktober 1945. Secretary of State Byrnes til Kaufmann. UM. pk. 3.
42. Hornby, s. 131ff.
43. D. 22. december 1945. A. P. Møller til rederierne. UM. pk. 4.
44. 35-skibsgruppen og 5-skibsgruppen er betegnelser hentet fra arkiverne. Betegnelsen bruges fremover i denne fremstilling.
45. D. 2. juni 1946. Ges. Indb. nr. 749. Hafnia pk. 9.
46. J. Laylin var både sagfører for 5-skibsgruppen og for ambassaden i erstatningssagen.
47. D. 17. april 1947. Bang-Jensen til Reimann. Hafnia pk. 9. Amerikansk erstatning for fem forliste skibe – Tre danske rederier anlægger sag, Børsen, d. 13. juli 1947 i JL. pk. 19.
48. D. 7. april 1948. Christensen til A. Brorsen & H. Overgård. Hafnia, pk. 10.

49. D. 20. oktober 1948. Thorkild Christen til Bang-Jensen. Hafnia, pk. 11.
50. General Accounting Office har bl.a. til opgave på foranledning af Kongreskomiteer eller -medlemmer at sikre, at offentlige midler bruges passende. W. Oleszek, s. 284f.
51. D. 19. februar 1949. Amb. indb. Nr. 168. Hafnia, pk. 11.
52. D. 29. november 1947. Oversigt over sagen. UM. pk. 4.
53. D. 2. februar 1948. Amb. indb. nr. 7. UM. pk. 4. D. 11. februar 1948. Bang-Jensen til Christensen. Hafnia, pk. 11.
54. For afgørelsen i U. S. Supreme Court, United States vs. Cors, 377, U. S. 325 (1949), se <http://www.justia.us/us/337/325/case.html>.
55. D. 6. december 1949. Referat af samtale med Laylin. UM. pk. 5.
56. D. 3. marts 1950. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6503.
57. D. 23. december 1949. uden titel. Hafnia, pk. 11.
58. D. 3. februar 1950. Kaufmann til Fell. Hafnia, pk. 12.
59. D. 15. juli 1950. Amb. indb. Nr. 1639. UM. pk. 5.
60. D. 6. marts 1951. Amb. indb. Nr. 530. UM. pk. 5.
61. D. 23. april 1951. Kaufmann til UM. UM. pk. 5.
62. D. 23. april 1951. Kaufmann til UM. UM. pk. 5. Tilføjet med håndskrift i marginen. Forhandlingerne omkring Grønland er belyst i DUPI, s. 127-170. Heri fastslås det blot (s. 138), at Kaufmann ikke havde nogen indflydelse på forhandlingerne i København, men Kaufmanns anmodning kom på et tidspunkt, hvor forhandlingerne reelt set var færdige. Det peger snarere i retning af, at Kaufmann overhovedet ikke blev holdt ajour med udviklingen i forhandlingerne.
63. D. 24. april 1951. UM notits til Kaufmann. UM. pk. 5.
64. D. 17. august 1951. Amb. indb. nr. 2065. UM. pk. 5.
65. D. 19. februar 1952. Laylin til Christensen. Hafnia, pk. 12 og SD.59.959. bx. 6504. R. Donovan, s. 372ff. J. McGrath var justitsminister 1949-1952. Han blev afløst af J. McGranery, som var justitsminister 1952-1953.
66. D. 14. juni 1952. Kaufmann til Bruce. SD. 59.959. bx. 6504.
67. D. 24. april 1952. Thorpe til Bruce. SD.59.959. bx. 6504.
68. D. 14. juli 1952. Tate til McGranery. D. 17. juli 1952. McGranery til Bruce. SD.59.959. bx. 6504.
69. D. 3. august 1951. Gruffin til Barringer. SD.59.959. bx. 6503.
70. D. 24. september 1951. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6503.
71. D. 26. november 1951. Kaufmann til A. P. Møller. JL, pk. 26.
72. D. 19. januar 1953. Memo of Conversation, SD.59.959. bx. 6503. John Foster Dulles var udenrigsminister 1953-1959.
73. SD.59.959. bx. 6504. Jeg antager, at man behandlede de emner, som man anså for mest presserende først. Derfor kan det tolkes som udtryk for hvor stor vægt, Kaufmann tillagde erstatningssagen, at han behandlede denne først og senere baseproblemet i Danmark. Walter B. Smith var viceudenrigsminister fra 1953-1955.
74. D. 3. februar 1953. Amb. indb. Nr. 347. Hafnia, pk. 12.
75. 14,7 mill. dollars byggede på det anerkendte konsulentfirma Price Waterhouses udregning af de amerikanske rederiers erstatningskrav i 1945. Dulles havde bekræftet, at de danske redere havde fået løfte på ligebehandling med de amerikanske redere, men tog ikke stilling til rigtigheden af erstatningens størrelse. D. 28. februar 1953. Amb. indb. Nr. 489. UM. pk. 6.
76. Oleszek, 2001, s. 89.
77. Oleszek, 2001, s. 85ff.
78. Morten Skivild, s. 296-317, og Poul Villaume, s. 817ff. Overtrædelsen af Battle Act indebar, at USA kunne fratage Danmark sin økonomiske og militære hjælp. Danmark udskød leverancen af det sidste tankskib af udenrigspolitiske hensyn til USA til Koreakrigen var afsluttet.
79. D. 14. juli 1953. Hearing before the committee of foreign relations. S. 2237. Compensation for Danish Vessels. UM bilagspakke 1. Kritikerne spurgte også, om de tilbageleverede skibe blev brugt i samhandlen med det kommunistiske Kina, og hvordan man kunne fremsætte krav om 14,7 mill. dollars, når man i henhold til 1946-kontrakterne havde krav på 3,2 mill. dollars og allerede havde modtaget næsten 6,5 mia. dollars i Marshallhjælp.
80. Skibsfartberetningen for året 1953. Se s. 6-11, 31-33 og 116-20.
81. D. 9. januar 1953. Amb. indb. Nr. 77. UM. pk. 6.
82. I denne sag bestod the Executive Branch af State Department, Department of Justice, Department of Commerce, Maritime Administration, General Accounting Office og på præsident Eisenhowers vegne hans personlige rådgiver Mr. Shanley, med Bureau of the Budget

- som mægler. Bureau of the Budgets funktion var bl.a. at vurdere departementernes bevilningsforespørgsler og koordinere deres forskellige syn på lovgivningen. Deres rolle i denne sag knyttede sig til den sidstnævnte funktion. Snyder & Furniss, s. 216.
83. D. 10. november 1953. Meeting at the White House to discuss the Danish Ships Claims. SD.59.959. bx. 6504.
84. D. 28. august 1953. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6504. D. 13. oktober 1953. Kaufmann til Hesselund. UM. pk. 7.
85. D. 10. november 1953. Meeting at the White House to discuss the Danish Ships Claims. SD.59.959. bx. 6504
86. D. 24. januar 1954. H. C. Hansen til møde ved Ambassadør Coe, 24. april 1954. UM telegram til Kaufmann. UM. pk. 7.
87. D. 12. marts 1954. Kaufmann til E. Kristensen. UM. pk. 7. USA havde ratificeret traktaten i 1953.
88. D. 22. marts 1954. E. Kristensen til Kaufmann UM. pk. 7.
89. Lovtidende for Kongeriget Danmark 1961, s. 365ff. Danmark ratificerede traktaten i 1961.
90. D. 4. januar 1954. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6504. Det danske diplomati anvendes som en samlet betegnelse for regeringen og ambassaden i Washington.
91. D. 16. juni 1954. Kalijarvi til Shanley. SD. 59.959. bx. 6504., 19. marts 1954. Memo from State Department to the Executive Branch, SD.59.959. bx. 6504.
92. Se f.eks. d. 28. juli 1954. Memo of Conversation. D. 29. september 1954. Kalijarvi til Dulles. SD.59.959. bx. 6504.
93. D. 20. august 1954. Amb. indb. Nr. 1995. UM. pk. 7.
94. D. 29. september 1954. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6504.
95. D. 20. august 1954. Amb. indb. Nr. 1995. UM. pk. 7.
96. D. 28. juli 1954. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6504.
97. D. 12. oktober 1954. Amb. indb. Nr. 2416. UM. pk. 8. D. 3. december 1954. Hedtofts note: Telegram fra Kaufmann til UM. UM. pk. 8.
98. D. 17. november 1954. Dulles til Brownell. SD.59.959. bx. 6504. Dulles udsagn tolker jeg således, at de danske rederier ikke ville modtage yderligere erstatning, hvis de vandt retsagen. Herbert Brownell var justitsminister 1953-1957.
99. D. 17. november 1954. Dulles til Brownell. SD.59.959. bx. 6504.
100. D. 22. marts 1954. Kaufmann til H. C. Hansen. UM. pk. 7.
101. D. 28. januar 1955. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 6504., 29. december 1954. Brownell to Waught. SD.59.959. bx. 6504.
102. JL, pk. 22. læg vedr. sagførerudgifterne.
103. D. 31. marts 1955. Amb. indb. Nr. 849. UM. pk. 8.
104. D. 2. marts 1955. Memo of Conversation. SD.59.759. bx. 3471.
105. D. 12. marts 1955. Hoover til Brownell. SD. 59.959. bx. 5303. Herbert Hoover Jr. var viceudenrigsminister fra 1954-1957.
106. Court of Claims. D/S Svendborg vs. US government. No. 50446. UMs bilagspakke I, UM. pk. 8.
107. D. 2. august 1955. Amb. indb. Nr. 2108. UM. pk. 9. D. 24. august 1955, Amb. indb. Nr. 2308, UM. pk. 9.
108. D. 13. juli 1955. Merchant til Dulles. SD.59.959. bx. 5303.
109. D. 30. december 1955. Amb. indb. nr. 3369, Hafnia pk. 13. D. 16. februar 1956. Skibe i USA. JL, pk. 27. DFDS stod dog uden for disse vilkår, da den amerikanske regering mente, at deres tidligere erstatning var på så gunstige vilkår, at DFDS måtte betale 75% af skattebyrden.
110. D. 12. marts 1956. Mærsk McKinney Møller til Kaufmann. Ges. Ark. pk. 45.
111. D. 14. juni 1956. Elbrick til Dulles. SD. 59.959. bx. 5303.
112. D. 15. juni 1956. Parsons til Elbrick. SD. 59.959. bx. 5303.
113. D. 14. juni 1956. Elbrick til Dulles. SD. 59.959. bx. 5303.
114. D. 6. december 1956. Elbrick til Phleger, SD. 59.959. bx. 5303.
115. D. 15. januar 1957. Amb. indb. Nr. 98. UM. pk. 10.
116. D. 15. januar 1957. Amb. indb. Nr. 99. Ges.ark. pk. 45.
117. D. 15. januar 1957. Kaufmann and Laylin to the Danish Foreign Office. UM. pk. 10.
118. D. 15. januar 1957. Amb. indb. Nr. 99. Ges.ark. pk. 45.
119. D. 25. januar 1957. Møde i Rederiforeningen. Hafnia, pk. 13. At rederne faktisk var tilfredse med tilbuddet kom til udtryk i de personlige takkeskrivelser og lykønskninger, som mange af rederier sendte til Kaufmann og advokat Laylin.
120. D. 4. april 1957. Congressional Records, *Ex Gratia Payments to Denmark for Vessels Requisitioned in World War II*, s. 4527-28. At sagen blev sendt til høring i House Committee

- on Foreign Affairs skyldes, at Senate Committee on Foreign Relations var overbebyrdede med hØringen om International Atomic Energy Agreement. D. 9. maj 1957. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 5303.
121. D. 20. maj 1957. Statement of Under Secretary of State before the Committee on Foreign Affairs. SD.59.959. bx. 5303. Christian Herter var viceudenrigsminister 1957-1959, hvor han efter Dulles dØd i 1959 bestred posten som udenrigsminister frem til 1961.
122. D. 27. juni 1957. Statement made by Senator Pilcher before the House Committee on Foreign Affairs regarding interest in the amounts to be paid to the Danish Government in the diplomatic settlement Ges.ark. pk. 45.
123. D. 2. juli 1957. UM samtale med Wenzell. JL. pk. 30.
124. D. 2. juli 1957. H. C. Hansen til Foster Dulles. Ges.ark. pk. 45.
125. D. 28. maj 1957. United States relations with Denmark. SD.84 Copenhagen Embassy Classified General Records 1953-58. bx. 12. D. 3. juni 1957. Copenhagen Embassy to State Department. SD.59.959. bx. 5303. Peterson referede til, at sagen allerede havde fØdt indflydelse pØ Danmarks manglende ratifikation af traktaten for Navigation, Handel og Venskab.
126. D. 5. juli 1957. Herters memo. SD. 59.959. bx. 5303.
127. D. 1. august 1957 House Committee on Foreign Affairs report no. 928. D. 1. august 1957. Amb. indb. Nr. 1568. UM. pk. 11.
128. D. 12. august 1957. Amb. indb. Nr. 1635. UM. pk. 11., Pach Jr. & Richardson, s. 159ff. Kongressens utilfredshed med Eisenhower-administrationen skyldes bØde vedtagelsen af Eisenhower-doktrinen, som gav præsidenten befØjelse til at sende soldater til MellemØsten uden Kongressens godkendelse, og at administrationens foreslØede fØderale budget var urealistisk. Kongressen valgte med opbakning fra bØde demokrater og republikanere at beskØre budgettet med 4 mia. dollars primært i militær- og udlandsbudgettet (Mutual Security Program).
129. D. 14. august 1957. Kaufmann til udenrigsministeriet. UM. pk. 11.
130. D. 15. august 1957. H. C. Hansen til Eisenhower. SD.59.959. bx. 5303.
131. D. 8. august 1957. Parsons to Mr. Jones. SD.59.959. bx. 5303. Konsekvensen af en manglende dansk tilladelse til at opstille Distant Early Warning (DEW)-radarsystemerne var en kraftig svækkelse af det amerikanske varslingsystem til fjendtlige missiler. Embedsmændene i State Department må have været uvidende om, at det hed Folketinget og ikke Stortinget i Danmark.
132. D. 12. august 1957. Memo of Conversation. SD.59.959. bx. 5303.
133. Baker & Friedelbaum, s. 421.
134. D. 19. august 1957 og d. 21. august 1957. Begge: Jones to the Secretary. SD.59.959. bx. 5303.
135. D. 29. august 1957. Moline til Jones. SD. 59.959. bx. 5303. State Departments arkiv afslØrer, at man ikke tog Kaufmanns trussel alvorlig. Man har sandsynligvis været underrettet af ambassaden i KØbenhavn om, at den danske regering pØ ingen mØde ville lade erstatningssagen influere pØ opstillingen af DEW-radarerne pØ GrØnland.
136. D. 17. september 1957. MØde mellem UM og rederierne. UM. pk. 11.
137. D. 15. januar 1958. Moline til Jones. SD. 59.959. bx. 5303. Rules Committee's funktion er at regulere lovgivningsrækkefØlgen i Repræsenterernes Hus. De væsentligste lovforslag sendes til Rules Committee for at komme foran i kØen til behandling i Repræsenterernes Hus. Baker & Friedelbaum, 1966, s. 185 og 193f.
138. DUPI, 1997, s. 277ff. Brevet betØd, at den danske regering »has been very cooperative in allowing United States quite a free hand in Greenland«. Villaume, s. 851. Hypotesen bygger pØ, at Rules Committee ogsØ blev underrettet om den fortrolige Pentagon-rapport, hvilket desvære ikke har kunnet bekræftes, da mØdereferater fra komitØen ikke kunne rekvireres efter hjemrejsen fra USA.
139. D. 5. marts 1958. Amb. indb. Nr. 489, Ges.Ark. pk. 45. Baker & Friedelbaum, s. 192. Den danske regering havde tilmeldt udvist mere imØdekommenhed overfor USA ved i februar 1958 at give grØnt lys til opstillingen af DEW-radarerne pØ GrØnland. Heller ikke dette positive faktum hjalp den danske sag. D. 7. februar 1958. Yingling til Loftus Becker. SD.59.759. bx. 3471.
140. D. 20. marts 1958. Dulles til ambassaden i Kbh. SD.59.959. bx. 5303. D. 18. marts 1957. Amb. indb. Nr. 581. UM. pk. 11.
141. D. 14. maj 1958. Amb. indb. Nr. 1032 og d. 19. maj 1958. Eisenhower til H. C. Hansen. UM. pk. 11
142. Melanson & Mayers, 1987, s. 16 og 45.
143. D. 31. maj 1958. Amb. indb. Nr. 1169 UM. pk. 11. D. 12. juni 1958. Herter til Burke. SD.59.959. bx. 5303. Ex Gratia-formulerin-

gen var blevet slettet af lovtæksten og derfor fremstod betalingen ikke længere som værende frivillig.

144. D. 6. juni 1958. Amb. indb. Nr. 1209 Ges. Ark. pk. 46. D. 28. august 1958. SD til emb. in Chp. SD.59.959. bx 5303.

145. D. 28. august 1958. Erklæring fra rederier. JL. pk. 30. D. 30. september 1958. Samtale med Direktør Tonboe. JL. pk. 23.

146. Bo Lidegaard, 1999, s. 517.

147. D. 10. september 1958. Danske skibe i USA, JL. pk. 23.

Afleveringer

1. januar – 31. december 2006

En samlet fortegnelse over Erhvervsarkivets samling af arkiver til og med 1999 findes publiceret i værket *Erhvervsarkivets Arkivoversigter*, bind 1-4. Oplysningerne er også inddateret i databasen Danpa og kan søges her på internetadressen: www.danpa.dk

Afleveringerne i 2000, 2001, 2002, 2003, 2004 og 2005 findes publiceret i *Erhvervshistorisk Årbog 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 og 2006*.

Alle afleverende virksomheder, organisationer og personer kan findes i databasen DAISY på internetadressen: www.daisy.sa.dk

Afleveringerne androg i 2006 med 108 sager i alt 14.549 enheder.

Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1-4:

Landbrug, jagt, skovbrug, fiskeri

Per Cortes, landmand, Beder. 12 pakker 1947-2003. Regnskabsoversigter, kassebøger, landbrugsregnskaber m.v.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Grenå mejeri, mejeri, Grenå. 1 bind og 1 pakke 2004. Virksomhedsrapport, film og fotos.

Aktieselskabet Nykøbing Falsters Bryghus, bryggeri, Nykøbing Falster. 2 bind 1899-1945. Generalforsamlings- og bestyrelsesmødeprotokoller.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

Randers Rebslåeri A/S, tovværksfabrik, Randers (fortsat aflevering). 67 bind og 5 pakker 1902-2003. Vedtægter, statusbøger, revisionsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, journaler, balancer, produktionsbøger og aktieprotokoller.

Varehuset Pallas blev stiftet i 1934. I 1936 skiftede det navn til Alpas og i 1951 til Varehuset SBV (SBV = Selv Betjenings Varehus). Varehuset, der var det billigere alternativ til Salling, blev i 1985 overtaget af Daells Varehus, København, der videreførte det til omkring 1995. Arkivet er modtaget fra de tidligere ejere, familien Leopold, og omfatter forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger og forskellige andet materiale, ikke blot fra SBV, men også fra familiens forretninger i Ålborg og København. Billedet er fra Varehuset VEFA i København sensommeren 1940. Foto i Varehuset SBVs arkiv, Erhvervsarkivet.

Dagny Olesen, dameskrædder, Århus. 1 pakke elevtegninger fra Århus Tekniske Skole 1934-1935.

Træ- og møbelindustri

A/S Tømremestrenes Damp-, Save- og Høvleværk, sav- og høvleværk, Århus. 1 pakke vedtægter, mødereferater, regnskaber, tryksager og fotos 1917-1971.

Papir- og grafisk industri

Waldorffs Papir-Industri A/S, papirvarefabrik, København (fortsat aflevering). 3 bind og 2 pakker 1917-2004. Generalforsamlings- og besty-

Afleveringer

relsesprotokoller, revisionsprotokollater, årsregnskaber, aktiebrev og ejendomssager.

Jyllands-Posten, dagblad, Viby (fortsat aflevering). Personudklip fra diverse år.

Jern- og metalindustri

Raadvaddams Fabrikker, knivfabrik, Lyngby-Tårnbæk (fortsat aflevering). 5 pakker 1943-1963. Regnskabsmateriale og fabriksordrekort.

J. Chr. Jensens Galvaniserings Etablissement, galvaniseringsanstalt, København (fortsat aflevering). 7 bind og 12 pakker 1875-1978. Materiale vedrørende opførelse og indretning af fabriksanlæg på Avedøre Holme, korrespondance, diverse regnskabsmateriale, produktionstegninger og diverse materiale.

A/S Frichs, maskinfabrik og jernstøberi, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 2 pakker 1929-1989. Film, fotos og private papirer.

A/S Holeby Dieselmotor Fabrik, motorfabrik, Holeby (fortsat aflevering). 145 bind og 62 pakker 1900-1990. Vedtægter, generalforsamlings- og bestyrelsesreferater, bestyrelseskorrespondance, referater af samarbejdsudvalgsmøder, hovedbøger, regnskaber og driftoversigter, regnskabskladder, månedsbalancer, statusbøger, statuslister, aktiebøger, gældsbreve, købsbøger, købskladder, salgskladder, rejseregnskab, vekselsbog, korrespondance, mæglingmøder, tegninger, kopibog, lønningsbøger, timebøger, akkordpriser, lagerbøger, pensionssager, fortegnelse over pensionister og funktionærer.

Fabriken Guldborg, jernstøberi og maskinfabrik, Nykøbing Falster. 11 bind og 5 pakker 1918-1978. Hovedbog, samarbejdsudvalgsreferater, kassebog, kassejournal, ejendomsvurderinger, forsikringer, mægling, regnskaber og månedsbalancer.

A/S Dansk Siemens, elektronikvirksomhed, Ballerup (fortsat aflevering). 10 bind og 75 pakker 1980-2002. Årsregnskab, brochurer, fotos, PR-materiale og udklip.

Åbenrå Karosserifabrik, karosserifabrik, Åbenrå (fortsat aflevering). Virksomhedsrapport og fotos 2004.

El-, gas-, varme- og vandforsyning

Koldbakke Møllelaug I/S, vindmølle drift, Randers. 6 bind og 4 pakker 1988-2003. Regnskaber og bilag, vedtægter, mødereferater, regnskabsmateriale, korrespondance, logbøger, fotos og tryksager

Bygge- og anlægsvirksomhed

Schou & Christensen, snedkerfirma, Århus. Kassebog 1925-1930.

Schou Pedersen ApS, malerfirma, Åbyhøj (fortsat aflevering). 14 bind 1935-1996. Aktieprotokol, generalforsamlings- og bestyrelsesprotokoller, revisionsprotokol, hovedbøger, kassejournal, regnskabsbøger og scrapbøger.

Engroshandel

A/S Det Østasiatiske Kompagni, handelsselskab m.v., København (fortsat aflevering). 785 bind og pakker 1850-1995. Korrespondance, byggekontrakter, salgskontrakter, kopibøger, regulativer vedrørende ØKs skibe, Vestindiennotater, inventarlistes, avisudklip, skibenes apteringsplaner, skibenes mandskabslistes, filialregnskaber, krigsskadeerstatninger, officerer i ØK-skibe, årsregnskaber, kapital og interesser i andre selskaber, regnskabsanalyser, skibes specifikationer og prøveture, møder med filialbestyrere, oversigt over gager ved filialerne, indregistrering af varemærke, skibenes økonomi, stevedorekontrakter, kontrakter med Statstelegrafen og KTAS, anmeldelser til Aktieselskabsregistret, beretninger fra generalforsamlinger, ansøgninger om ansættelse som elev, søfolks lønforhold, rejserapporter, forhandlingsprotokol fra Naskov Skibsværft, oversigter over hovedkontorets personale og tegninger.

Plums Handelsaktieselskab, handelshus, Assens (fortsat aflevering). 5 pakker modtagne kuverter 1906-1920.

Indkøbscentralen Vegros A/S, engroshandel, København. 39 bind 1934-1983. Forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassebog, kassejournal, revisionsprotokoller, journal, importaftaler med udenlandske firmaer, sager vedrørende varemærker, korrespondance og aktiebøger.

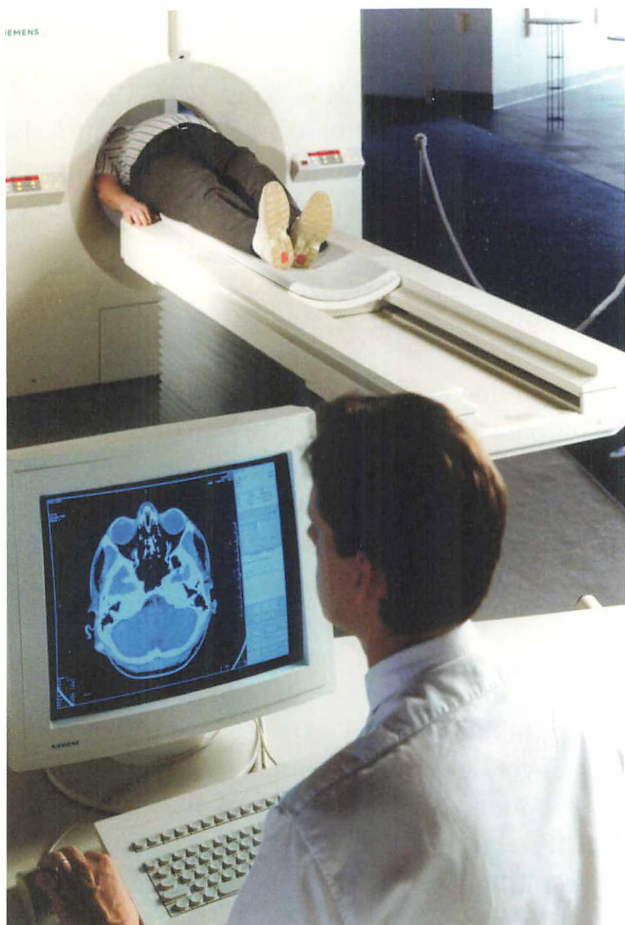
Indkøbscentralen Wefa, engroshandel, Århus. 7 bind 1968-1979. Bestyrelsesreferater, regnskaber og korrespondance.

Varehussammenslutningen, engroshandel, Århus. 2 bind 1959-1968. Forhandlingsprotokol og revisionsprotokol.

Fællesforeningen for Danmarks Brugforeninger, engroshandel og fabriksvirksomhed, København (fortsat aflevering). 4 kasser og 5 bind, 1903-1983. Forhandlingsprotokoller, referater af kreds- og bestyrelsesmøder i Roskildekredsen, film og trykt materiale.

Gunnar Marcus, manufakturgrosserer, København. 16 bind 1925-1964. Hovedbøger, reskonto, kassebøger, kreditoplagslagerbog, kasse- og lagerbog.

Afleveringer

I forbindelse med arkivafleveringen fra Siemens afdeling i Danmark fulgte der et stort billedarkiv fra firmaets reklameafdeling. Blandt de mange produkter var også denne Somatom ART-scanner. »Patienten« er kørt ind i scanneren, og på lægens PC-skærm kan man se forløbet af scanningen. Foto i Siemens arkiv, Erhvervsarkivet.

A/S Bofa, engrossalg af tonefilmsanlæg, højttalere og forstærkeranlæg, Struer. Bygningstegninger af biografer m.v. 1926-1939.

Detailhandel

Jens Peter Andersen, købmand, Nisum. 1 pakke fakturaer 1851-1888.

Poul Bøving, købmand, Allerød (fortsat aflevering). 2 pakker 1940-1946. Private kassebøger, journal, korrespondance og private kassebilag.

Grumstrup Brugsforening, brugsforening, Gedved. 1 bind modtagne fakturaer 1902.

Jernbanefunktionærernes Brugsforening, brugsforening, Århus. 4 bind 1900-1926. Kassebilag, månedsbalancer og inventarfortegnelser.

Nees Brugsforening, brugsforening, Lemvig. 24 bind og 1 pakke 1896-2006. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokoller, revisionsprotokollater, medlemsfortegnelser, hovedbøger, kassebøger, diverse regnskabsbøger og årsregnskaber.

Christen Rasmussen Carlsen Severin, købmand, Hillerød (fortsat aflevering). Register til hovedbog 1856-1967.

Tostrup Brugsforening, brugsforening, Ålborg. 2 bind 1913-1947. Hovedbog og varebog.

Varehuset SBV A/S, varehus, Århus. 48 bind og 26 pakker 1934-1984. Vedtægter, forhandlingsprotokol, hovedbog, kassebog, kassejournal, revisionsprotokol, statusbog, salgsopgørelser, varesalg, materiale vedrørende personale, materiale vedr. ombygning, årsregnskaber, aktiebøger, aktier, kopibog, varetilbud, skat, udklip, annoncer og billeder.

Varehuset Borgporten A/S, varehus, Ålborg. 19 bind og 2 pakker 1938-1981. Forhandlingsprotokol, kassebøger, års- og driftsregnskaber, revisionsprotokol, salgsopgørelser, materiale vedr. ombygning, aktiebøger og udklip.

Varehuset Vefa, varehus, København. 5 bind og 1 pakke 1938-1952. Forhandlingsprotokol, hovedbog, kassebog, revisionsprotokol og regnskaber.

Dalum Apotek, apotek, Odense (fortsat aflevering). Årsregnskaber 1999-2000.

Otto B. Wroblewski, boghandler og bogforlag, København (fortsat aflevering). Familiefotos 1896-1952.

Conrad G. Buchholtz, boghandler, Thisted. 1 pakke modtagne regninger 1893-1896.

Aarhus Motor Compagni, autoforretning, Århus (fortsat aflevering). Fotos, udklip og brochurer 1934-2004.

Restaurations- og hotelvirksomhed

Hotel Phønix – Aalborg, hotel, Ålborg. Menukort m.v. 1957.

Transportvirksomhed m.v.

Mejlby Rute- og Turistbusser, busdrift, Mejlby. 1 bind og 2 pakker 1937-1969. Kassejournal, Driftsregnskaber, korrespondance og dokumenter.

Det Forenede Dampskibs Selskab, rederivirksomhed, København (fortsat aflevering). 35 film 1950-1988.

Afleveringer

A/S Dansk Rejsebureau, rejsebureau, København. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol på mikrofilm, foto og brochurer 1902-1991.

Bennett Rejsebureau, rejsebureau, Århus. 9 pakker 1918-2002. Lønningsbøger, billetrekvisitionsbøger til DSB, rejsehåndbøger, bygningstegninger vedrørende Søndergade 1 A, Århus, udklip, tryksager og fotos.

Felix Rejser, rejsebureau, Fredericia. 2 bind og 1 pakke 1953-2006. Bestyrelsesprotokol, rejsebrochurer og udklip.

A/S Nordisk International Travel, rejsebureau, København. 1 bind generalforsamlings- og bestyrelsesmødeprotokol 1968-1974.

Rée's Rejsebureau, rejsebureau, København. Rejsebrochurer 1899-1915.

Weco-Transport A/S, rejsebureau, København. Forhandlingsprotokol 1971-1994.

Wilson & Co. A/S, rejsebureau, København. Korrespondance og udklip 1947-1973.

Finansieringsvirksomhed

Sparekassemuseet, sparekasser, Korsør (fortsat aflevering). 300 bind og 40 pakker 1886-1997. Diverse sparekassearkiver fra diverse år, registreringskort og -lister.

Forsikringsvirksomhed

Reassurance, Dansk Andels Assurancekompagni, forsikringselskab, Kolding (fortsat aflevering). 8 kasser registreringskort for forsikringer 1920-1921.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/liberale erhverv

Dansk FolkeFerie, feriehusudlejning og rejsebureau, København. 2 pakker 1938-1998. Beretninger, årsregnskaber, vedtægter og F.F. Nyt (internt informationsblad).

N.J. Gorrissen, advokatfirma, København (fortsat aflevering). 3 kasser 1996-2006. Journalsag HC 533.752 (ml. Skolesamvirket Tvind og Undervisningsministeriet).

Christian Richardt Kall, advokatvirksomhed, Århus. 3 bind 1959-1971. Hovedbog for klienter, kassejournal og sagsjournal for incassosager.

»Denne plads er ledig« står der for neden på fotografiet af facaden til Dansk Rejsebureau. The Royal Mail Steam Packet Co.ønskede ikke længere at have sit navn som reklame på facaden. Billedet er kommet til Erhvervsarkivet i forbindelse med en målrettet indsamlingsvirksomhed over for rejsebureauer og hoteller og andre turistrelaterede erhverv. Foto i A/S Dansk Rejsebureaus arkiv, Erhvervsarkivet.

K. Axel Nielsen, advokatfirma, Hadsund (fortsat aflevering). 2 kasser og 1 skab 1951-2002. Journalsager og alfabetisk sagskartotek.

H. M. Markersen & Søn, rådgivende ingeniørfirma, Rødby (fortsat aflevering). Bemærkninger til Bogø-inddæmningen 1931 og CD-R med billeder 1914-1971.

Offentlig virksomhed

Århus kommune, Borgmesterens afdeling, Byrådskontoret (fortsat aflevering). 208 CD-R 2004-2005. Byrådsforhandlinger. Hovedbogholderiet (fortsat aflevering). 290 pakker 1922-1941. Bilag til årsregnskabet.

Huslejenævnet (fortsat aflevering). 65 pakker 1966-1973. Lejevurderingssager. Kommuneinformation (fortsat aflevering). 8 kasser 1987-2005. Lyd og videobånd med radio- og Tv-oplysningsspots og diverse videofilm.

Afleveringer

Århus kommune, Magistratens 1. afdeling, Park- og kirkegårdsforvaltningen (fortsat aflevering). 2 kasser fotos af parkbeplantning diverse år. *Skattevæsenet* (fortsat aflevering). 176 bind og 9 pakker 1890-1986. Hovedbog, kassebøger, erhvervs- og A/S skat, sygekasserestancer, krigskonjunkturskat, oversigt over bunden opsparing, overordentlig indkomstskat til staten, opkrævningslister over bunden opsparing, oversigt over stabiliseringslån, beregningsjournal vedr. ydelser for unge ikke-forsørgere, regnskabsafslutninger, bødekaskebog, skolemulkter, anviste regninger, anmeldelsesbog, kassebøger for pantefogedkontoret, kvitteringsbøger, sparebevislister, huslejebog for boliglejemål, kontoindbetalingsbøger, formularbøger og kommunale ligningsskalaer.

Århus kommune, Magistratens 2. afdeling, Bygningsinspektorat Midt, (fortsat aflevering). 10 pakker nedrevne ejendomme 1890-2005. *Viby kommune* (fortsat aflevering). 28 kasser diverse år tekniske sager.

Århus kommune, Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 2 pakker afgangsbøger fra diverse skoler 2005. *Nordgårdskolen*, 100 bind og 250 pakker 1970-1999. Eksamens-, terminsprøve-, karakter- og prøveprotokoller, ind- og udskrivningslister, mødereferater og klasselister.

Århus kommune, Magistratens 5. afdeling, Århus Sporveje, (fortsat aflevering). 169 pakker 1904-1982. Råbalancer, hovedbogskort, korrespondance, uheldsrapporter og journalsager.

Undervisnings- sundheds- og social virksomhed

Røddegård, plejehjem, Resenbro. 6 bind og 2 pakker 1935-1994. Hovedbøger, kassebøger og korrespondance.

Konsul Axel Nielsens Mindelegat, legat, København (fortsat aflevering). 3 bind og 29 pakker 2001-2005. Legatansøgninger og rapporter.

Social- og velfærdsinstitutioner o.l.

U-landsfonden af 1962, velfærdsforening, Århus (fortsat aflevering). 7 bind og 1 pakke 1960-2003. »Opsamlings-sag«, projektsag vedrørende Indien og projektsager.

Reparation og anden servicevirksomhed

Hammerschmidt Foto, fotograf, Århus (fortsat aflevering). 3 bind 1870-1930. Århusbilleder nr. 1-350.

Poul Pedersen, fotograf, Århus. 14 bind og 584 pakker 1867-2004. Alfabetisk register, kronologisk register, glasnegativer, planfilm og fotos.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Dansk Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverorganisation, København (fortsat aflevering). 1 bind og 553 pakker 1899-2004. Stående sager, udvalgssager, korrespondance, rapporter, medlemslister, konfliktsager, arbejdsmiljøssager, direktionsmateriale, cirkulærer, meddelelser, arbejdsretssager, lønsystemsager, lønudvalgssager, overenskomstsager, funktionæraftaler, ejendomssager, regnskaber og budgetter, sager fra Afskedigelsesnævnet, pressemeddelelser og udklip.

Handels- og Kontorfunktionærforeningen, Århus afd., lønmodtagerorganisation, Århus (fortsat aflevering). 1 bind og 101 pakker 1985-2006. Faglige sager fra HK Privat og sagsfortegnelse.

Dansk Erhvervsfrugtavl, frugtavlorganisation, Danmark. 304 bind og 101 pakker 1928-2002. Fagblade, statistik, medlemslister, korrespondance, beretninger, legatsager, forbedringsstøttesager, erstatnings-sager og udvalgssager.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, landbrugsorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 1 bind og 6 pakker 1787-2002. Ejendomssager, vedtægter, mødereferater, lærlingedagbøger, sager vedrørende legater, gavebreve m.v., diplomer, kontrakter, aftaler og fotos.

Dansk Håndværks Kvinder, økonomisk interesseorganisation, København (fortsat aflevering). 20 bind 1969-2003. Mødereferater, medlemslister, regnskaber og korrespondance.

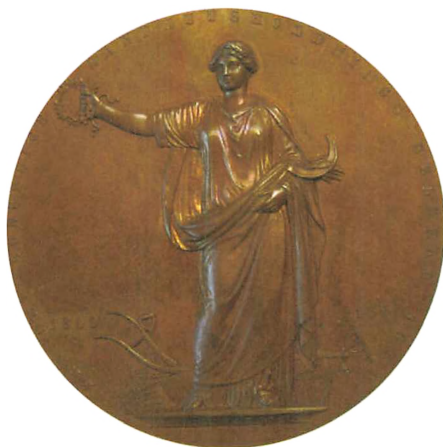
Industrifagene, industriorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 42 pakker 1978-2000. Sager vedrørende svendeprøver fra Maskinsnedkerfagets Svendeprøvekommission.

Slagterimuseet, slagteriorganisation, Roskilde. 387 kasser 1897-1984. Danske Slagteriernes arkiv, slagteriarkiver og udklipssamling.

Textilfabrikantforeningen, brancheorganisation, København (fortsat aflevering). 7 pakker 1984-1985. Arbejdsager.

Århus Snedkerlaug, arbejdsgiverorganisation, Århus (fortsat aflevering). 2 bind 1911-1939. Kassebog og brevkopibog.

Foreningen for Danmarks Farve- og Lakindustri, brancheforening, Danmark. 23 bind og 8 pakker 1935-1999. Referater af generalforsamlinger, bestyrelsesmøder, medlemsmøder, revisionsprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger, kassebøger, medlemscirkulærer, fotos og udklip.

I en efteraflevering fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab var der nogle bronzemedaljer, der var blevet fremstillet i anledning af Jonas Collins lange periode (1809-55) som præsident i selskabet. 1855 var samtidig 50-året for hans optagelse som ordinært medlem. Collin selv fik medaljen i guld, sølv og bronze, mens selskabets medlemmer hver fik et eksemplar i bronze. Medalje i Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv, Erhvervsarkivet.

Foreningen af Danske Farve- og Lakfabrikanter, arbejdsgiverforening, Danmark. 1 bind 1919. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, arbejdsgiverorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 6 bind 1996-2003. Generalforsamlings- og bestyrelsesmødeprotokoller.

Entreprenørforeningen, brancheorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 146 pakker 1982-1996. Arbejdsretlige sager, arbejdsmiljøsager og stående sager.

Århus Malerlaug, arbejdsgiverorganisation, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke portrætfotos 1869-1911.

Ostehandlerforeningen for Danmark, brancheforening, Danmark. 24 bind og 31 pakker 1916-2004. Generalforsamlings- og bestyrelsesreferater, medlemsprotokol, regnskaber, orienteringsbreve, jubilæumsmateriale, udklip og fotos.

Den danske Børsmæglerforening, brancheforening, København (fortsat aflevering). 168 pakker 1975-1997. Bestyrelsesprotokol, vedtægter, materiale vedrørende generalforsamlinger, medlemsfortegnelse, medlemsmøder, aktieudvalget, obligationsudvalget, fondsbørsudvalget, brevkopier, nyhedsbreve, autorisationer, kutymesager og fondsrådet.

Dansk Ulykkesforsikrings Forening, forsikringsorganisation, Danmark. 28 pakker 1960-1980. Forsikringssager.

Foreningen af Danske Søassurandører, forsikringsorganisation, Danmark. 44 pakker 1960-1995. Forsikringssager.

Feriehusudlejernes Brancheforening, brancheforening, Danmark. 50 bind og 7 pakker 1977-2000. Vedtægter, generalforsamlingsreferater, årsberetning, referater af bestyrelsesmøder, medlemslister, korrespondance, udviklingsprojekter, fællesstatistikken, elforbrug, etiske regler, moms, skatteregler, garanti, sager vedrørende Ombudsmanden, regnskaber og diverse vedrørende vinterudlejningssagen.

Skandinavisk Forening af Oral og Maksillofaciale Kirurger, SFOMK, faglig forening, Danmark. 24 bind 1964-2000. Vedtægter, regnskaber, mødereferater og korrespondance.

Århus Musiklærerforening, forening, Århus. 1 pakke 1981-1993. Mødereferater, kursusprogrammer og korrespondance.

Øvrige organisationer og foreninger

Andels-Oplysningskredsen for Århus og Omegn, oplysningsforening, Århus. 1 bind generalforsamlings- og bestyrelsesmødereferater 1942-1948.

Århus konservative Vælgerforening, politisk forening, Århus (fortsat aflevering). 1 bind og 3 pakker 1972-2001. Regnskaber og materialer vedr. valg

Personarkiver

Ejgil Frandsen Jensen, billedskærer, Århus. 3 pakker 1947-1949. Elevtegninger fra Århus Tekniske Skole.

Marius Jacobsen, slagteridirektør, Fåborg. 11 pakker 1960-1989. Materiale vedr. generalforsamlinger og bestyrelsesmøder, udklip, regnskabsmateriale og notater.

Jens Nørgaard, præst og forstander, Århus. 32 bind og 14 pakker 1939-2000. Regnskaber og mødereferater fra Diakonhøjskolen i Århus, bestyrelsesreferater fra Sammenslutningen af Diakonhjem, HB-, FU- og bestyrelsesmødereferater fra Jysk Børneforsorg, private papirer.

Harald Skautrup, arkitekt, Højbjerg. 2 pakker 1943-1983. Arkitekttegninger og kataloger.

Bidragssydere til denne årbog

Finn Olesen, født 1959, Ph.D., cand. oecon fra Aarhus Universitet. Lektor ved Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi, Syddansk Universitet. Har arbejdet med den europæiske integrationsproces, økonomisk metodologi og teoriehistorie. Arbejder pt. på to projekter: danske økonomers tidlige bidrag til den gryende keynesianisme og Keynes-studier.

Kurt Pedersen, f. 1942, cand. polit. MBA, lektor ved Institut for Ledelse, Handelshøjskolen i Århus. Forsker aktuelt i erhvervshistorie, virksomheders internationalisering og økonomisk teoriehistorie.

Jesper Strandskov, f. 1954, Dr. Merc, professor ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus. Jesper Strandskov har publiceret bredt inden for området international business og strategi. Hans forskningsindsats ligger for øjeblikket især i området forretningsmodeller, forretningsudvikling og multinationale virksomheder.

Elizabeth Adkins, bachelorgrad (BA) i historie fra Binghamton University (1979) og kandidatgrad i historie (MA) fra Carnegie Mellon University (1980). Nuværende stilling: Director of Global Information Management ved Ford Motor Company, tidligere afdelingsleder for arkivtjenester ved Ford (1996-2001), afdelingsleder for arkiverne ved Kraft Foods (1987-1996), arkivspecialist ved Kraft Foods (1986-1987), arkivar ved Laird Norton Company (1981-1986). Ledelsesposter i The Society of American Archivists.

Kenneth Wirth, f. 1962, Bachelor of Science grad (BSc) med dobbelt hovedfag i Business Administration og tysk fra Marquette University i 1984, og kandidatgrad (MA) i historie plus kandidatgrad (MA) i Library and Information Studies, begge fra The University of Wisconsin - Milwaukee, 1995. Wirth har været ansat ved Johnson Controls, Inc. siden 1989, først som intern revisor, og siden 1997 som Records and Archives Project Manager. Han har været medlem af styregruppen for The International Council on Archives' afdeling for Business and Labor Archives siden 2000. I 2004, blev han udnævnt af guvernøren af staten

Wisconsin til at være medlem af the Wisconsin Historical Records Advisory Board i to år.

Anders Henten, f. 1954, cand.comm., Ph.D, lektor ved Center for Information and Communication Technologies på Informatik og Matematisk Modellering på Danmarks Tekniske Universitet. Anders Henten har publiceret bredt især internationalt vedr. telekommunikationsøkonomi og -regulering, anvendelser af informations- og kommunikationsteknologi, og internationalisering af serviceydelser.

Linda Ahrendt Laursen, f. 1977, cand. mag i historie og informatik for kulturhistorikere i 2006. Ansat som arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland i oktober 2006 med de kommunale arkiver som arbejdsområde.

Thomas Norskov Kristensen, f. 1979, cand.mag. i historie og samfundsfag i 2006. Ansat som arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland 2006-2007. Fra juni 2007 ansat ved Lokalthistorisk arkiv for Thisted.

English Summary

The Keynesian revolution and some early Danish contributions

BY FINN OLESEN

The publication of John Maynard Keynes's *The General Theory of Employment, Interest and Money* in February 1936 gave birth to the modern theory of macroeconomics. In his principal work he wished to deal with the deep economic crisis of the 1930s. If the question of why a condition of serious unemployment seemingly could become entrenched - as was the case for most countries - could be answered, it might be possible to indicate some ways out of macroeconomic chaos. Perhaps it was possible to use the money supply, and especially economic policy, in a better way than previously. Keynes was not alone in the hunt for a new and better framework for understanding macroeconomics. Just as with other earlier revolutions in economic theory, there were many other contributors who could (and in some cases definitely should) be mentioned in this connection. In Denmark, too, there were several early economic theories on similar lines to Keynes. In particular, three economists stand out as important pre-Keynesian theorists. These three were Jens Warming (1873-1939), Jørgen Pedersen (1890-1972) and Jørgen Henrik Gelting (1912-1994). This article deals with these three economists and with some of their significant contributions to this economic genre. Even though all three had, in varying degrees, difficulty in obtaining the attention they deserved at the time, when looked at in a historical theoretical retrospective their stars seem to shine clearly and brightly not only in a national – but more remarkably – also in an international perspective.

Business models in use during the industrialisation of Denmark

BY KURT PEDERSEN AND JESPER STRANDSKOV

This article investigates possible links between practical business thinking during the second industrial revolution and later theoretical devel-

opments. Since the 1970s competing strategy schools – positioning, transaction cost, entrepreneurial or innovation based – have developed, and over the last few years the concept of business models has entered the academic arena.

Firstly, four strategy schools, all based on economic theory, are outlined and contrasted – and are then related to four industrial entrepreneurs – Tietgen, Mønsted, Heyman and Andersen. These four operated in Danish industry and trade around the year 1900. Even though behaviour is a complex issue, and relationships are not always simple, it can be shown that each of the entrepreneurs may reasonably be associated with one particular strategy school. The corollary is that the practice was already there before the models were developed.

Secondly, the article poses the question of how business behaviour was codified and turned into strategic prescriptions. The article suggests that economic theory in the 1930s developed fruitful missing links between behaviour on the one side and strategic categorisation on the other. The economic *business thinking developers* include Schumpeter, von Hayek, Chamberlin and Coase. Interestingly, between the practitioner and “his” school some economist has since intervened and shaped the tools that are essential to the scholarly approach to strategy.

An important point is thus the interaction between business practice, theory and prescriptive approaches to business. Economics is shown to assume an important role in forging the tools necessary for codifying business. And the intriguing question remains – how much new do we find under the sun?

Danish telephone history: a thematic overview

BY ANDERS HENTEN

This article provides a short overview of central features regarding the history of telephony in Denmark with an emphasis on its early period. In most countries, telephony was a state monopoly during the 20th century, with the USA (with a private monopoly) as the most important exception. The first Danish telecommunication act, encompassing not only telegraphy but also telephony, was passed in 1897, and established an exclusive right for the state over construction and operation in the area of telecommunications. However, in contrast to most other countries, a single national state-owned monopoly was not set up in Den-

English Summary

mark during the period where the state had exclusive rights. Instead, licenses were given to regional companies, which at first were wholly privately owned companies and later on were partly privately owned. The article examines why Danish telecommunications developed along the lines of this structure, but firstly the issue of why an exclusive state right was established at all is examined. In addition, the article analyses aspects of how public management in this area functioned, and how Danish telecommunications developed with respect to the diffusion of technology. The article ends with the establishment of Tele Danmark and the subsequent privatisation of this company.

The Milk Act of 1940: the rationalisation of dairies and dairy retailing in Århus

BY LINDA AHRENDT LAURSEN

The late 19th and early 20th century was a period of rapid urbanisation, and the growing cities became increasingly dependent on the delivery of fresh milk and dairy products from the surrounding countryside. Farmers, who until then had sold their milk either directly to the consumers in the cities or by means of a local tenant, were no longer able to keep up with rising demand. Dairies sprang up in both the countryside and in the larger cities, either as co-operatives or as privately owned businesses. This increasing number of dairies caused fierce competition, and in the 1920s and 1930s this resulted in a substantial increase in the number of milk retailers. Thus, by 1940, Århus had 18 dairies controlling a total of 555 milk retailers. As a result prices went up to compensate for the decline in sales experienced by the individual retailers. In 1938 this prompted the government to take action in order to protect consumers, and the Milk Act came into force on August 5th 1940. The act stipulated that processing and distribution of milk and cream was to be rationalised so that a reduction in the retail price could be achieved. The implementation of the Milk Act resulted in a reduction of the number of dairies with a concession to distribute milk within Aarhus from 18 to 8, while the number of retailers was reduced from 555 to 197. A detailed map of the locations of the retailers in the city before and after rationalisation illustrates how the different milk vendors were distributed evenly throughout the city and how they were intermixed. The

process affected a great number of people employed in the industry, and the dairies were obliged to implement the Milk Act in a socially responsible way. Compensation was paid to those who lost their jobs while others were relocated. Although the rationalisation process was not without social and economic costs, this was, however, outweighed by the economic benefit for the remaining dairies and retailers as well as for consumers.

A long hard struggle: an analysis of the shipping compensation case 1945-1958

BY THOMAS NORSKOV KRISTENSEN

In 1941 eighty foreign ships, of which forty were Danish, were impounded in American harbours by the American state. This impounding took place against the wishes of the shipping companies, but was supported by the Danish ambassador Henrik Kaufmann because he was convinced that co-operating with America would increase the American administration's goodwill towards Denmark. However, more than seventeen years were to pass before the Danish shipping companies received their final compensation payments. Based on thorough analysis of the documentation, and with the use of previously unused archives, this article examines why a case for compensation between the American state and nine Danish shipping companies lasted more than seventeen years.

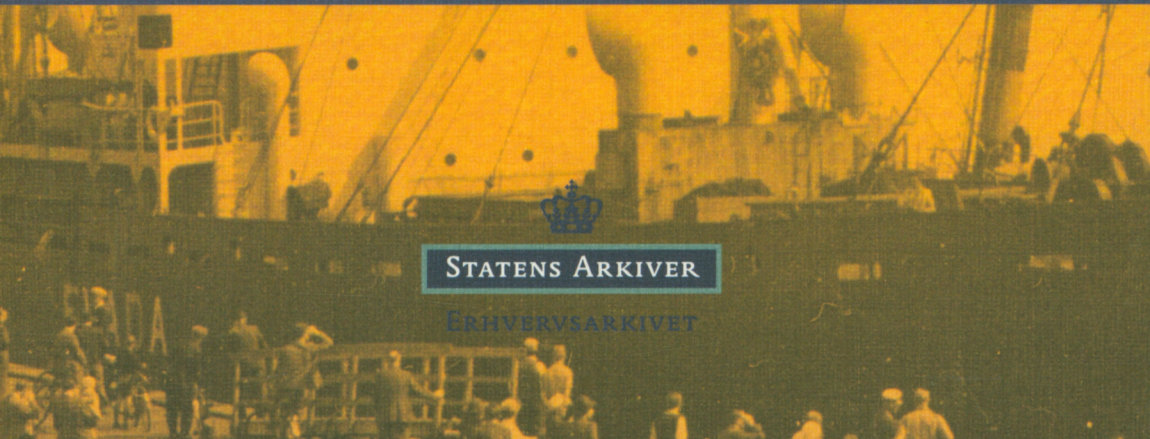
At the end of the Second World War Kaufmann had great hopes that America would quickly and generously deal with the shipping companies' claim for a 'fair compensation' of 50 million dollars. Kaufmann's hopes were based on the belief that the State Department would live up to the promise, given to Kaufmann in 1941, that America would pay generous compensation to the Danish shipping companies. Kaufmann's expectations proved to be too great. The article thus shows that the State Department did not have the right to influence the authorities with jurisdiction, the War Shipping Administration, the Maritime Commission and the Department of Justice, to pay out a compensation sum of that size.

That the case for compensation, despite its marathon timescale, did not have greater economic consequences for the shipping lines was due

English Summary

to the fact that both the 35 ship group, in 1946, and the 5 ship group, in 1953, received compensation agreements that were acceptable to them. The compensation that was paid out allowed them to rebuild their fleets.

Despite the fact that both shipping companies had signed contracts, the American state chose to withhold a small final amount. Negotiations over payment of these turned out to be a long hard struggle, which led to the case being taken up at the highest political level in both Denmark and America. That the case ended here was in particular due to the internal split between the State Department and the other authorities over the amount of the remaining compensation. In order to put pressure on the American administration the two Danish prime ministers, first Hedtoft and then later H.C. Hansen, approached both John Dulles, the Secretary of State, and president Eisenhower. Despite the fact that the case was causing growing irritation in diplomatic relations between the countries, the article shows that neither the Danish nor the American governments wanted a small matter of unpaid compensation to affect diplomatic relations, and both governments therefore worked hard to resolve the issue through diplomatic negotiations. The American Congress obstructed the resolution of the matter by repeatedly delaying dealing with a legal proposal by the administration that would close the case. Congress's attitude was caused partly by an enormous workload, but also by a general dissatisfaction with the administration, that Congress had accused of abusing its power. The case was only resolved when Eisenhower intervened personally, thus ensuring a quick passage for the legislation. Even though the total compensation never attained Kaufmann's demand for 50 million dollars, the shipping companies expressed their satisfaction with the total sum of 40.7 million dollars.

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET